

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI
BELLETEN

77. SAYI (HAZİRAN) 2024

Ankara, 2024

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI-BELLE TEN

ISSN: 0564-5050 / e-ISSN: 2651-5113

Yıl/Year: 2024, Sayı/Issue: 77 (Haziran)

<p>Sahibi Owner Türk Dil Kurumu adına On behalf of Turkish Language Institution Prof. Dr. Osman MERT</p> <p>Yayın Yönetmeni Editor in Chief Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ</p> <p>Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Managing Editor Uzm. Dr. Serdar KARACA</p> <p>İngilizce Danışman English Language Consultant Uzm. Gülzemin ÖZRENK AYDIN</p> <p>Metin Denetimi Proof Reading Tuğçe ERKURT</p> <p>Tasarım Designed by Fayik YANGIR</p> <p>Yönetim Merkezi Managing Office Türk Dil Kurumu Başkanlığı Atatürk Bulvarı No.: 217, 06680 Kavaklıdere, Ankara Telefon/Phone: +90 (0312) 457 52 12 Belgegeçer/Fax: +90 (0312) 428 52 88 Genel ağ sayfası/Web page: http://tdkbelleten.gov.tr E-posta/E-mail: belleten@tdk.gov.tr</p> <p>Türk Dil Kurumu Yayınları Turkish Language Institution Publications 2024 / 1: 1561 Bu yayının işlemleri Haziran 2024 tarihinde tamamlanmıştır.</p> <p>Yayın Türü Publication Type 6 aylık süreli / Biannually</p> <p>Uluslararası hakemli dergi özelliğine sahip olan <i>Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten</i>, yılda iki sayı olarak haziran ve aralık aylarında yayımlanmaktadır. İlk sayı 1953'te yayımlanmıştır.</p> <p>Dergi MLA, ERIH PLUS, MIAR, Brill Online, SOBIAD, CiteFactor, ULAKBİM TR Dizin ve Scopus tarafından dizinlenmektedir.</p>	<p>Yazı Kurulu Editorial Board Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ (Başkan/Editor) Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara, Türkiye oguzhan.durmus@asbu.edu.tr Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN Trakya Üniversitesi, Edirne, Türkiye agunsen@trakya.edu.tr Prof. Dr. Erkan SALAN Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın, Türkiye esalan@adu.edu.tr Prof. Dr. Hülya ARSLAN EROL Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep, Türkiye herol@gantep.edu.tr Prof. Dr. Zeki KAYMAZ Ege Üniversitesi, İzmir, Türkiye zeki.kaymaz@ege.edu.tr Dr. Öğr. Üyesi Bilge GÖKTER GENÇER Başkent Üniversitesi, Ankara, Türkiye gokter@baskent.edu.tr Dr. Öğr. Üyesi Ebubekir Sıddık ŞAHİN Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye essahin@ankara.edu.tr</p> <p>Bu sayının hakemleri Referees of this issue Prof. Dr. Aysu ATA Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ Prof. Dr. Emine YILMAZ Prof. Dr. Erhan AYDIN Prof. Dr. Erol SAKALLI Prof. Dr. Ferruh AĞCA Prof. Dr. Gürer GÜLSEVIN Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN Prof. Dr. Recep TOPARLI Prof. Dr. Serkan ŞEN Prof. Dr. Şaban DOĞAN Doç. Dr. Ömer YAĞMUR Doç. Dr. Uluhan ÖZALAN Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KARAMAN</p> <p>Yayın Danışma Kurulu Board of Editorial Advisor Prof. Dr. Aleksandr TSOI (Polonya) Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Ü) Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan Ü) Prof. Dr. Çetin PEKACAR (Ankara Hacı Bayram Veli Ü) Prof. Dr. Faruk YILDIRIM (Çukurova Ü) Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA (Marmara Ü) Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE (Sivas Cumhuriyet Ü) Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ (İstanbul Kültür Ü) Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Azerbaycan) Prof. Dr. Kasımcan SADIKOV (Özbekistan) Prof. Dr. Magripa ESKEEVA (Kazakistan) Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Ü) Prof. Dr. Nurettin DEMİR (Hacettepe Ü) Prof. Dr. Sırtbay MUSAEV (Kırgızistan) Doç. Dr. Éva CSÁKI (Macaristan)</p> <p>Yurt Dışı Temsilciler Representative of Foreign Country Prof. Dr. Erden KAZHYBEK (Kazakistan) Prof. Dr. Kemal ABDULLA (Azerbaycan Cumhuriyeti) Prof. Dr. Luo XIN (Çin Halk Cumhuriyeti) Prof. Dr. Peter ZIEME (Almanya) Dr. Nurdin USEEV (Kırgızistan)</p>
--	---

İçindekiler

Sunuş / Foreword	V
Ferruh AĞCA	1
<i>Geçmiş zaman morfemi -(X)p bağlamında Tuñukuk yazıtının 25–26. satırları üzerine bir değerlendirme</i>	
An evaluation on the 25-26th lines of the Tuñukuk inscription in the context of past tense morpheme -(X)p	
(https://doi.org/10.32925/tday.2024.109)	
Azzaya BADAM	25
<i>Moğolistan’da 2018–2021 yılları arasında bulunan runik yazıtlar</i>	
Newly found runic inscriptions in Mongolia in 2018-2021	
(https://doi.org/10.32925/tday.2024.110)	
Muhammed Mustafa BAKIR	43
<i>Köktürk harfli metinlerde geçen “a/e” karakterinin kullanımı</i>	
Use of the “a/e” character in old Turkic letter texts	
(https://doi.org/10.32925/tday.2024.111)	
Serkan ÇAKMAK	75
<i>A popular text in eastern Turki: Isnad-i Nadi Ali</i>	
Bir doğu Türkçesi halk metni: Isnâd-ı Nâdi Ali	
(https://doi.org/10.32925/tday.2024.112)	
Ahmet Turan DOĞAN	109
<i>Kitabu Evsâfi Mesacidi’ş-Şerife’de doğu Türkçesinde koyulaşan dil birimleri</i>	
Widespreading glossemes in eastern Turkish in Kitabu Evsâfi Mesacidi’ş-Şerife	
(https://doi.org/10.32925/tday.2024.113)	
Sadettin ÖZÇELİK	135
<i>Kitab-ı Dedem Korkut’ta bir ibareyi yeniden okumak: Qadunum, diregüm, döllügüm</i>	
Re-reading a phrase in Kitab-i Dedem Korkut: Qadunum, diregüm, döllügüm	
(https://doi.org/10.32925/tday.2024.114)	
İrem Işıl ALTUN	153
<i>Meynard’ın Lehce-i Osmani’yi tanıtımından hareketle Dictionnaire Turc-Français’deki sözlüksel tercihlerin kaynağı</i>	
The source of lexicographical choices in Dictionnaire Turc-Français through Meynard’s review of Lehce-i Osmani	
(https://doi.org/10.32925/tday.2024.115)	

Serkan ŞEN	177
<i>Eski Türkçe “yala”, aędaŐ Türkçe “yalan” sözcükleri üzerine</i> About the words “yala” in old Turkish and “yalan” in modern Turkish (https://doi.org/10.32925/tday.2024.116)	
İlkeler ve Kurallar / Principles and Rules	199

Değerli Okuyucular,

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten'in 2024 Haziran sayısını sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşamaktayız. Yetmiş yıl bir bilim alanı için büyük bir zaman dilimi olarak görülmeyebilir ancak bu zaman diliminin büyük bir akademik birikim oluşturma yönüyle bir süreli yayın için büyük bir bilimsel mirası ortaya çıkardığı açıktır. 1953'te yayım hayatına başlayan *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* elinizdeki sayı ile yetmişli yaşlara adım atmış bulunuyor. Türklük bilimi çalışmalarında dünya çapında büyük bir değere sahip bu yayım organının bir üyesi olma şerefi ile sayımızı dikkatinize sunuyoruz.

Dergimizin bu sayısında Türk dil biliminin çeşitli konularına dair 8 özgün araştırma ve inceleme makalesi bulunmaktadır. Dergideki üç yazımız runik harfli metinlerle ilgili. Bu alandaki ilk yazımız “Geçmiş Zaman Morfemi -(X)p Bağlamında Tuñukuk Yazıtının 25–26. Satırları Üzerine Bir Değerlendirme”, Ferruh AĞCA tarafından kaleme alınmıştır. Azzaya BADAM'ın yazısı “Moğolistan'da 2018–2021 Yılları Arasında Bulunan Runik Yazıtlar” başlığını taşıyor. Runik harfli yazıtlar ile son yazı Muhammed Mustafa BAKIR'a ait. Yazısı, “Köktürk Harfli Metinlerde Geçen ‘a/e’ Karakterinin Kullanımı” başlığını taşıyor.

Dergide Türkçenin tarihî dönemleri ile diğer yazılar şu şekilde: “A Popular Text in Eastern Turki: Isnad-i Nadi Ali” (Serkan ÇAKMAK), “Kitabu Evsâfi Mesacidi’ş-Şerife’de Doğu Türkçesinde Koyulaşan Dil Birimleri” (Ahmet Turan DOĞAN), “Kitab-ı Dedem Korkut’ta Bir İbareyi Yeniden Okumak: Kadunum, Diregüm, Döllügüm” (Sadettin ÖZÇELİK).

İrem Işıl ALTUN tarafından kaleme alınan “Meynard’ın Lehce-i Osmani’yi Tanıtımından Hareketle Dictionnaire Turc-Français’deki Sözlüksel Tercihlerin Kaynağı” Türkiye Türkçesinin sözlük bilgisine dair bilgiler paylaşıyor.

Bu sayımızdaki son yazı etimoloji ile ilgili. “Eski Türkçe ‘Yala’, Çağdaş Türkçe ‘Yalan’ Sözcükleri Üzerine” başlıklı yazısı ile Serkan ŞEN konu hakkındaki görüşlerini paylaşıyor.

Makaleleriyle dergimize katkı sağlayan bilim adamlarına, bilim ve hakem heyetine, Yazı Kuruluna, dergimizin okurlarına ve Türk Dil Kurumu yetkililerine teşekkür eder; makalelerin Türklük bilimi ile ilgilenenlere yararlı olmasını dilerim.

Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ

Yayın Yönetmeni

Dear Readers,

We are delighted to present to you the June 2024 issue of the *Yearbook of Turkic Studies – Belleten*. Seventy years may not seem like a long period in the context of an academic discipline; however, it is evident that within this timeframe, a periodical has amassed a substantial academic heritage. *Yearbook of Turkic Studies – Belleten*, which commenced publication in 1953, has now stepped into its seventieth year with this issue. With the honor of being a part during the publication of this journal, which holds significant value in the Turkology worldwide, we present this issue to you.

This issue contains eight original research articles on various topics within Turkish linguistics. Three of these articles pertain to texts written in runic script. The first of these is titled “Geçmiş Zaman Morfemi -(X)p Bağlamında Tuñukuk Yazıtının 25–26. Satırları Üzerine Bir Değerlendirme” [An evaluation on the 25-26th lines of the Tuñukuk inscription in the context of past tense morpheme -(X)p] by Ferruh AĞCA. Azzaya BADAM contributes an article titled “Moğolistan’da 2018–2021 Yılları Arasında Bulunan Runik Yazıtlar” [Newly found runic inscriptions in Mongolia in 2018-2021]. The final article on runic inscriptions is by Muhammed Mustafa BAKIR and is titled “Köktürk Harfli Metinlerde Geçen ‘a/e’ Karakterinin Kullanımı” [Use of the “a/e” character in old Turkic letter texts].

Other articles related to the historical periods of the Turkish language include: “A Popular Text in Eastern Turki: Isnad-i Nadi Ali” by Serkan ÇAKMAK; “Kitabu Evsâfi Mesacidi’ş-Şerife’de Doğu Türkçesinde Koyulaşan Dil Birimleri” [Widespreading glossemes in Eastern Turkish in Kitabu Evsâfi Mesacidi’ş-Şerife] by Ahmet Turan DOĞAN; and “Kitab-ı Dedem Korkut’ta Bir İbareyi Yeniden Okumak: Qadunum, Diregüm, Döllügüm” [Re-reading a phrase in Kitab-i Dedem Korkut: Qadunum, diregüm, döllügüm] by Sadettin ÖZÇELİK.

İrem Işıl ALTUN contributes to the knowledge of Turkish lexicography with her article “Meynard’ın Lehce-i Osmani’yi Tanıtımından Hareketle Dictionnaire Turc-Français’deki Sözlüksel Tercihlerin Kaynağı” [The source of lexicographical choices in Dictionnaire Turc-Français through Meynard’s review of Lehce-i Osmani].

The final article in this issue is related to etymology. Serkan ŞEN shares his insights in his article “Eski Türkçe ‘Yala’, Çağdaş Türkçe ‘Yalan’ Sözcükleri Üzerine” [About the words “yala” in old Turkish and “yalan” in modern Turkish].

We extend our gratitude to the scholars who contributed to our journal with their articles, the scientific and refereeing committees, the Editorial Board, our readers, and the officials of the Turkish Language Institution. We hope that the articles will be beneficial to those interested in Turkology.

Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ

Editor in Chief

Geçmiş Zaman Morfemi -(X)p Bağlamında Tuñukuk Yazıtının 25-26. Satırları Üzerine Bir Değerlendirme

Ferruh AĞCA*

Özet

Türk dilinde ekler, asıl işlevlerinin yanında, işlevlerine yakın başka işlevler de yüklenmiştir. İşlevsel çeşitlilik özellikle çekim morfolojisine ait eklerde daha yaygındır. Türk dili gramerlerinde sıfat-fiil ya da isim-fiil olarak adlandırılan ekler de işlevsel bakımdan çeşitlenen ekler arasındadır. Bu eklerin bitimsiz fiillerdeki işlevlerinin yanı sıra bitimli / yüklemsel fiillerde zaman çekim kategorisine dâhil oldukları gözlemlenmektedir. Türk dilinde genellikle zarf-fiil eki olarak yaygınlaşan -(X)p eki, Eski Türkçe metinlerde farklı işlevlerle karşımıza çıkmaktadır. Ek, bu dönemde çok yaygın olmasa da, eklendiği eylemleri kendisinden sonra gelen ismi niteleyen sözcüklere dönüştürmüştür. Keza -(X)p eki, Eski Türkçenin bütün çevrelerinde geçmiş zamanı işaretleyerek yüklemsel eylemlerin bir ögesi olmuştur. Bu makalede, anlamlandırmada kimi güçlüklerin görüldüğü Tuñukuk yazıtının 25-26. satırlarından hareketle, ilgili satırlarda -(X)p ekinin Türk dilinde baskın olan işlevinden farklı işlevler gösterdiği, benzer işlevin Eski Türkçenin diğer çevrelerinde de temsil edildiği ve Türk dilinin 13. yüzyıldan sonraki metinlerinde yaygınlaşan geçmiş zaman işlevinin kaynağı olduğuna dair elde edilen sonuçlar, ekin kullanılış şekilleri ve anlamları dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede -(X)p ekinin Türk dilinin erken tarihli metinlerinden itibaren aynı zamanda geçmiş zaman eki olarak kullanılmaya başlandığı, üzerine şahıs zamirlerini almak suretiyle şahıslara göre çekimlendiği, 13. yüzyıldan sonra görülen -(X)p turur yapısının Eski Türkçeden sonra ortaya çıktığı gibi tespitler, metinlerden elde edilen tanıklar yardımıyla yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Tuñukuk Yazıtı, yüklemsel fiil, geçmiş zaman, -(X)p eki

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, ROR ID <https://ror.org/01dzjez04>, ferruhagca@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0916-1906>.

An Evaluation on the 25-26th Lines of the Tuñukuk Inscription in the Context of Past Tense Morpheme -(X)p

Abstract

The suffix -(X)p, which is generally widespread as a gerundium suffix in the Turkic language, appears with different functions in Old Turkic texts. This suffix has another function- although this function is not very common in this period-, that it transformed the verbs to which it was added into words that qualify the noun that comes after it. Likewise, the suffix -(X)p has become an element of predicative verbs by marking the past tense in all literary areas of Old Turkic. Based on 25-26th lines of the Tuñukuk inscription, where there are some difficulties in interpretation, conclusions were drawn about the functions of the suffix -(X)p. One of these conclusions is that -(X)p suffix shows functions different from its predominant function in the Turkic language, and similar functions are also represented in other circles of Old Turkic. The other is that it is the source of the past tense function that became widespread in the texts of the Turkic language after the 13th century. These results have been evaluated by taking into account the usage and meanings of the suffix. In this context, it is determined that the suffix -(X)p has also been used as a past tense suffix since the early texts of the Turkic language, it is inflected according to the person by taking personal pronouns on it. The -(X)p *turur* structure, which is seen after the 13th century, emerged after Old Turkic. These findings were interpreted with the help of witnesses obtained from the texts.

Keywords: Old Turkic, Tuñukuk Inscription, predicative verb, past tense, suffix -(X)p

Yapısal açıdan eklemeli diller arasında yer alan Türk dili, sözcük kök ya da gövdelerine gelerek kavram alanlarına uygun yeni anlamlar yaratmak ya da sözcüklerin söz dizgesinin diğer öğeleri ile zaman, sebep ve tarza dayalı bağıntısını sağlamak için çeşitli ve zengin bir ek sistemine sahiptir. Esasında belli bir işleve sahip olan ve eklendiği kök ya da tabanlarda belli bir anlam ve işleve sahip olan ekler, konuşurlarının karşılaştığı sosyo-kültürel yeni durumlar ve şartlar karşısında ihtiyaç duyulan yeni anlamları ve gramerlik alanları ortaya çıkarmak için zaman içinde ya tek başlarına ya da başka eklerle birleşmek suretiyle başka işlevler yüklenebilmektedir. Bu çerçevede Türk dilinde esas anlam ve işlevinden farklı olarak başka işlevler yüklenmiş olan ve böylece başka anlamlar doğurmuş olan eklerin sayısı az değildir. Bilhassa isim ve fiil çekim morfolojisine ait eklerdeki işlevsel değişkenlik oldukça yaygındır. Hatta Türk dilinde bazı yapım eklerinin de bu tür işlevsel çeşitlilik sergilediği görülmektedir. Özellikle +çI, +IXg, +sXz gibi özel anlam alanlarını işaretle-

yen eklerin, bazı yapım ekleri ya da isim-fiil ekleri ile meydana getirdikleri birleşikler, eklerin tek başlarına sahip oldukları işlevlerden farklı olarak başka gramer kategorilerini yaratmıştır. Bununla birlikte tarihsel ve modern Türk dili alanlarında esas işlevinin yanı sıra işlevsel bakımdan en fazla çeşitlenen eklerin çekim morfemleri olduğu ifade edilebilir.

Türk dilinde kendi işlevinin dışında başka işlevler yüklenmiş, farklı gramer kategorilerini işaretlemiş ekler arasında, Türk dili gramerlerinde ayrı ayrı *isim-fiil*, *sıfat-fiil* ve *zarf-fiil* olarak ya da bütüncül bir yaklaşımla *fiilimsiler* olarak adlandırılan ekler gelmektedir. Mesela Türk dili gramerlerinde bazen sıfat-fiil bazen de isim-fiil olarak adlandırılan, asıl işlevleri eklendikleri fiilleri, yüklemsel fiillerle zaman bakımından ilişkilendirmek ya da özne ile ilişkilendirmek olan ekler, kalıplaşma yoluyla oluşturdukları geçici isimlerin dışında, Türk dilinde zaman çekim kategorisine de kaynaklık etmiştir. Eski Türkçe metinlerden başlayarak Türk dilinde -tAçI, -gA(y), -mİş, -yUk, -gAn gibi aslen sıfat-fiil işlevinde olan eklerin esas işlevleri ile yeni işlevlerinin uygunluğu bakımından çekim morfolojisine dahil olması, bu tür eklerin işlevsel çeşitliliğe yatkınlığından kaynaklanmaktadır.

Eski Türkçe metinlerden başlayarak Türk dilinde işlevsel çeşitlilik gösteren¹ ve hatta esas işlevinin tam olarak belli olmadığı morfemlerden biri de -(X)p'dir. Türk dili araştırmalarında genellikle “zarf-fiil eki” olarak tanımlanan ve bağlı olduğu fiil öbeklerini zamansal sıralılık bakımından yüklem dâhil olduğu öbeğe bağlayan -(X)p ekinin, gerek Eski Türkçe metinlerdeki ve gerekse diğer tarihsel dönemlere ait metinler ile modern Türk yazı dillerindeki müstakil ya da birleşik örnekleri, ekin temelde hangi işleve sahip olduğunu, hangi gramer kategorisinde değerlendirilmesi gerektiğini ve sonradan hangi işlev ile baskınlaştığını yeniden değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda -(X)p ekinin tarihsel Türk yazı dillerindeki yoğunluğu ile söz dizgesi içindeki yeri ve üzerine ek aldığı tanımlar, ekin aslen fiilimsi eki olup olmadığını tekrar değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

Eski Türkçede, isim-fiil eklerinden durum ekleriyle genişlemiş biçimler hariç olmak üzere -(X)p ve genişlemiş şekli -(X)pAn(In), -A/-I/-(y)U, -sAr, -gAlI, -çA, -(yX)n ve -mAtI(n) ekleri, genellikle alt cümleleri zaman, sebep ve tarza dayalı olarak yüklem fiilleri ile ilişkilendirmiştir (Erdal, 2004, s. 308-318). Zarf-fiil ekleri olarak tanımlanan bu eklerin bir kısmının, Türk dilinin Eski Türkçeden sonraki dönemlerinde ve hatta Eski Türkçe içinde bitimsiz fiillerdeki anlam ve işlevlerinden bitimli fiilleri yaratan morfemler olarak başka gramerlik alanlara transfer olmasında, eklerin semantik kodlarının zaman ve tarz ifade eden bitimli fiiller yaratmaya yatkınlığının büyük bir rolü vardır.

¹ -(X)p ekinin Eski Türkçedeki anlam ve işlevleri hakkında Schulz'a (1978, s. 128-149) bakınız.

Diğer taraftan Eski Türkçenin bilhassa Uygur sahasına ait eserlerinde -A/-I/(y)U eklerinin tıpkı isim-fiil ekleri gibi eklendikleri fiilleri isimleştirmeleri ve bazen kendisinden sonra gelen isimleri nitelemeleri (Ağca, 2007, s. 3-17), eklerin aslen zarf yapıp yapmadığını düşündürmektedir. Hatta Eski Türkçede sadece Türk runik harfli yazıtlarda birkaç örnekte bulunduğu düşünülen ve Eski Türkçenin diğer çevrelerinde görülmeyen -çA ekinin, aslında -U ekli sözcüğe eklenmiş eşitlik durum eki olabileceği şeklindeki düşünceler,² ünlü zarf-fiil ekleri olarak tanımlanan eklerin de isim-fiillerden pek farklı olmadığını düşündürmektedir.

Öte yandan Türk dili araştırmalarında bilhassa -A/-I/(y)U ve -(X)p, nadiren de -(X)n zarf-fiil eklerinin donuklaşma yoluyla bazı edatları meydana getirdiğine dair dile getirilen yaygın görüş de, edatların donuklaşma yoluyla dahi olsa neden bu eklerle meydana geldiği sorusu bağlamında ele alınıp, eklerin anlam ve işlevlerine göre değerlendirilmesinde yarar vardır. Eski Türkçedeki *alku*, *aşnu*, *öñi*, *sayu*, *tapa*; *kop*, *köp*, *tolp* gibi yön, zaman ve belirsizlik ifade eden sözcüklerdeki ekler, donuklaşarak sıfat ve edatları teşkil etmiş olmakla birlikte, bu tür sözcüklerin teşkilinde zarf-fiil eklerinin tercih edilmiş olması, aslında eklerin isim-fiil karakteri taşımasından kaynaklanmış olabilir. Hatta Türk dilinin daha sonraki tarihsel dönemlerinde görülen -(X)p ekinin durum ekleriyle genişlemiş şekilleri, benzer kategorideki eklerin aslen isim-fiil olma ihtimalini güçlendirmektedir. Bu bağlamda Uygur harfli *Oğuz Kağan Destanı*'ndaki *bolupda* ve *bolupdan* örnekleri (Ağca, 2019, s. 247) ve DLT'teki *yakıpkıya* "iyice yaklaşınca" (Akkoyunlu ve Ercilasun, 2014) örneği ile modern Türk yazı dillerindeki -(X)prAk eki (Öner, 2007, s. 68-73), -(X)p ekinin üzerine durum eklerini aldığını göstermektedir. Hatta Oğuz sahasında 14. yüzyılda ortaya çıkan ve yapısal bakımdan -(X)prAk ile benzerlik gösteren -(y)ArAk ekinin de -(y)A ekinin üzerine gelen durum ekiyle ortaya çıkmış olma ihtimali (Durmuş, 2012, s. 19-60), -(X)p gibi -A ekinin de üzerine çekim eklerini alabildiğini göstermektedir. Bütün bu ve benzeri örnekler, Türk dilinde fiilleri ve fiil öbeklerini ya da tümceleri belli anlamlar çerçevesinde birbirine ulayan eklerin yaygınlaşmış bu işlevlerinin ikincil olabileceğini, as-

² Eski Türkçe kimi araştırmalarda dile getirilen ve birkaç örnekte görülen -çA zarf-fiil ekinin varlığı tartışmalıdır. Mesela M. Erdal (2004, s. 313), eldeki makalede ele alınan Tuñukuk yazıtındaki 26. satırda geçen *ywqrç*' sözcüğünün *yogurça* ya da *yogururça* yerine *yoguruça*, Bilge Kağan yazıtı Güney 9'daki *yok bolça* ibaresinin de *yok boluça* "after he died" olabileceğini düşünmektedir. Gerçekte de -çA ekinin Köktürkçede birkaç örnekte tanıklanması ve Eski Türkçenin diğer çevrelerinde hiç görülmemesi, ekin varlığını sorgulamayı ve tekrar değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

len yine aynı anlamlar çerçevesinde diğer isim-fiil eklerine benzer bir işlevde olduklarını akla getirmektedir.³

-(X)p ekinin özellikle Eski Türkçe metinlerdeki örnekleri, ekin gerçekte bir zarf-fiil eki ya da sıfat-fiil eki mi yoksa zaman işlevli yüklemleştirici mi olduğu konusunu düşünmeye sevk etmektedir. Bugüne kadar bazı çalışmalarda -(X)p ekinin yüklemleştirici olabileceği, hatta modern Türk yazı dillerindeki örneklerden yola çıkılarak aslen yüklemleştirici olduğu iddia edilmiştir. Bu anlamda L. Johanson'un konu ile ilgili şu ifadeleri, Türk dilinin tarihsel ve modern yazı dillerinden elde edilen yeni veriler ışığında dikkate alınıp değerlendirilmelidir:

“Türkçede gerundiumların bağımlı/altsıralı (hypotaxis) kuruluşu bağımsız tümce / art arda sıralılık (parataxis) özelliğinden mi gelmiştir? Herhangi bir şekilde ispatlanmamış olsa da bu mümkün değildir. ... Gerundiumların en eski olanları iki komşu önermenin arasına orijinalinde yerleşmiş olan partikillerden gelişmiş olmalı. ... Ünlülü gerundiumlar ve -ıp gibi en eski gerundium morfepleri tümcede yüklemleştirici (predicator) işleve sahip miydi? Bazı Türkologlar -p'nin orijinalinde yüklemleştirici özelliği taşıdığını belirtir. Örneğin Kormuşin, -p'nin Genel Altaycada “bitmişlik” (perfects) ifade ettiğini ve gerundium işlevinin ikincil olduğunu iddia eder. Her durumda hem ünlülü gerundium hem -p orijinalinde tümce yüklemleştirici (predicator) olarak kullanılan bir görünüş gövdesi olabilir.”⁴

Bu yazıda, ilk önce Tuñukuk yazıtının 25-26. satırlarından ve ardından Eski Türkçenin diğer çevrelerine ait metinlerdeki tanıklardan yola çıkılarak, -(X)p ekinin, fiil öbeklerini zamansal sıralılık bakımından birbirine bağlayan işlevinin yanı sıra geçmiş zamanı işaretleyen bitimli fiilleri de meydana getirdiği düşüncesi ele alınıp değerlendirilecektir. Keza Eski Türkçenin Kök-türkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerinden elde edilen -(X)p geçmiş

³ Türk dilinde daha çok -(X)p ve ünlü zarf-fiil eklerinde görülen işlevsel çeşitlilik, Eski Türkçede daha az olmakla birlikte aynı kategoride değerlendirilen diğer ekler için de söz konusudur. Mesela Eski Uygurca *ol antag osuglug çoglug yalınlig küçlüg küstünlüg ilig kannıñ uluğ katunında tuğmuş körgeli seviglig körklüg menjizlig üç oğlanı erti* “O, böylesine parlak (haşmetli), güçlü (kuvvetli) hükümdarın büyük hanımından doğmuş, **görünüğü** sevimli, güzel (yüzlü) üç oğlu (var) idi.” (AB, 71-5) örneğinde *körgeli* sözcüğündeki -gAll eki, eklendiği eylemleri sebep ve amaç anlamı ile yüklemsele eylemlere bağlayan baskın işlevinden farklı görünmektedir. Ekin bu örnekte, *kör-* fiilini isimleştirdiği anlaşılmaktadır. Keza -gAll ekinin Eski Uygurca Maitrisimit'e ait şu örneklerde de eklendiği fiilleri isimleştirmiş olabileceği anlaşılmaktadır: *kün ay t(e)ñrileriniñ yaratıglıg altunlug tag osuglug körü kanıçsız işidgeli üni savı ne atl(i)g erdni ol bu* (Maitr. 157r, 30-33), *edgü kılınçların aşgalı toyn kuvragıñ edgülig iş küdüglerin bütürgeli üçün sansız üküş muñadıñç küü kelig erdemler üntürü ...* (Maitr. 52r, 1-5).

⁴ İlgili alıntı, L. Johanson'un (1995, s. 313-347) yayımının Ersoy (2021, s. 55-6) tarafından yapılan aktarımına aittir.

zaman çekimine ait örneklerin 14-15. yüzyıllarda Harezmi, Çağatay ve Oğuz sahalarındaki -(X)p *turur* (şahıs zamirleri) şeklindeki analitik geçmiş zaman yapısı ile ilgisi üzerinde de durulacaktır.

-(X)p ekinin Eski Türkçe metinlerde sergilediği örnekler, ekin farklı işlevlerde olduğunu düşündürmektedir. Türk dilinin gerek erken dönem metinlerine ve gerekse daha sonraki yüzyıllara ve dönemlere ait metinlerine ait bazı örnekler, -(X)p ekinin daha önce gerçekleşmiş bir eylemin tarzını ifade eden yaygın işlevinin yanı sıra, bazen donuklaşma yoluyla sıfat, zarf ve edatlar meydana getirdiğini, bazen bir sıfat-fiil gibi kendisinden sonra gelen ismi nitelediğini, bazen de herhangi bir şahıs işaretleyicisi olmaksızın ya da şahıs işaretleyicileri ile birlikte bitimli fiil çekim morfemi görevinde olduğu görülmektedir. Bu çerçevede Eski Türkçe metinlerde -(X)p ekinin üç işlevi görülmektedir:

Zarf-Fiil Eki Olarak -(X)p

Daha önce gerçekleşmiş eylemleri ifade etmek üzere, bitimli fiillerden önceki fiil öbeklerine eklenerek “zamansal sıralılık” ifade eden -(X)p, Türk dilinin en yaygın zarf-fiil eklerindedir. Ekin tarihsel Türk dili alanlarındaki örnekleri, Türk runik harfli külliyatta çok yaygın olmadığını, Eski Uygurcada daha yaygın hâle geldiğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, yazıtlarda -(X)p ekinin zamansal sıralı birleşik cümleler meydana getirme işlevi, Eski Türkçenin diğer çevrelerine göre o kadar yaygın değildir. Diğer taraftan Türk runik harfli yazıtlarda esas eylem ile daha önce gerçekleşen eylem arasındaki öncelik-sonralık sırasının, daha ziyade edatlar vasıtasıyla yerine getirildiği de fark edilmektedir.

Türk dilinde -(X)p ile kurulan cümleler, genellikle öz katmanda birleşen eş bağımlı (core cosubordination) yapı olarak değerlendirilmiştir. Ersoy (2021, s. 57), “Eski Uygur Türkçesi metinlerinde {-(X)p} ile oluşturulan katmanların genelde ortak özne taşıdığı görülmektedir. Başka bir ifade ile {-(X)p} ile kurulan birleşik tümcelerde yan tümcecik ile temel tümcecik öznese çoğunlukla eş-gönderimlidir (coreferential). Çoğunlukla katmanların ortak özne taşıyor olması da bu tür tümcelerin öz katmanda birleştiğinin bir göstergesidir.” ifadeleri ile, -(X)p ekinin ait olduğu alt cümle ile ardından gelen temel cümlelerin birbirini sıralayabilmesi için aynı özneye sahip olması gerektiğini örneklerden de hareketle dile getirmiştir. Eski Türkçede -(X)p ekinin ait olduğu katman ile ardından gelen katmandan meydana gelen cümlelerde özne daima ortaktır:

Süçig sabın yımşak ağı arıp irak bodunug ança yagutır ermiş “Tatlı sözlerle yumuşak ipekle kandırıp uzaktaki milletleri öylece yaklaştırmış.” (KT G 5), *yme bodisvt tigin bu uluş bodun ayıg kılınçlar kılmuşın körüp ertijü busuşlug kadgulus bolup ıglayu balıkka kirdi* “Ayrıca Boddhisatva prens bu

halkın kötü işler yaptığını görüp, çok kederlenip ağlayarak şehre girdi.” (KP 18, 1-12), *amti men barip şariputri arhantka tuyuzayın* “Şimdi ben gidip Şariputra’ya bildireyim.” (Maitr 70, 17-8).

İsim-Fiil Olarak -(X)p

Türk dilinde -(X)p eki, fiilleri ya da fiil öbeklerini zamansal bakımdan birbirine bağlama işlevi ile baskınlaşmış olsa da, ekin çok yaygın olmayan bazı işlevleri ve farklı kullanımları da söz konusudur. Buna göre, ek, yukarıda ifade edildiği üzere donuklaşma yoluyla çokluk-belirsizlik ifade eden bazı sözcüklerin teşkilinde rol almıştır. Hatta bu tür sözcüklerdeki -(X)p’nin yapım eki olduğu dahi ifade edilmiştir. Bu çerçevede Gabain (1988, s. 54), *tolp* “bütün, hep”, *top* “hep, bütün”, *kop* “bütün” örneklerinden hareketle Eski Türkçede canlı olmayan, “*belki de, eş sesli zarf-fiil ile aynı*” olabileceğini düşündüğü ayrıca -(X)p fiilden isim yapım ekinin olabileceğini ileri sürmüştür. Gabain’in iddia ettiği gibi biri zarf-fiil eki, diğeri de yapım eki olan iki ayrı -(X)p ekinde söz etmek güç görünmektedir. *kop*, *köp*, *top*, *tolp* gibi sözcüklerdeki -(X)p, büyüklük ya da genişlik belirten fiil köklerindeki bitmişliği işaret etmiş ve donuklanmış hâlidir.⁵

Öte yandan -(X)p ekinin yukarıdaki donuklaşmış örneklerinin dışında, Eski Türkçede bazen kendisinden sonra gelen bir ismi nitelediği örnekleri de vardır. Bu anlamda Ercilasun’un (2014, s. 232) KB’deki örneklerden yola çıkarak ekin fiilleri sıfat-fiil gibi isimleştirdiğine dair düşünceleri dikkate değerdir. Mesela *vefâ kitti halkta cefâ üstedi / tilep bir inangu kişi kalmadı* (KB 6466) “Vefa kayboldu ve halkta cefa arttı; istenilen itimat edilecek bir kişi kalmadı.” örneğinde *tilep* sözcüğü, tıpkı *bir* ve *inangu* sözcükleri gibi kişi sözcüğünü nitelemiştir. -(X)p ekinin KB’deki sıralanaşışına ve işlevine benzer örnekleri, Eski Uygurca metinlerde de görmek mümkündür: *az kılınçımız küçlüg bolup ezük savlar sözledimiz* “kötü tabiatımız güçlü olduğu için yalan sözler söyledik.” (Matr. 61r, 5-6), *munta tugup tuga teglük bolup teg muna oyda oprıda tüşer biz* “Burada doğup, doğuştan körmüş gibi, işte çukur yerden düşeriz.” (Maitr. 174r, 3-5). -(X)p ekinin eklendiği fiilleri sıfata dönüştüren bu özelliğini, Türk runik harfli yazıtlarda da görmek mümkündür. Aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınıp değerlendirilmeye çalışılan Tuñukuk yazıtının 26. satırındaki *buñadıp kagan yelü kör têmış söz dizgesinde buñadıp* sözcüğünün cümle içindeki yeri ve anlamı belirsizdir. İbarenin çeşitli çalışmalarda “Kağan sıkılıp / kaygılanıp ...” şeklinde anlamlandırılması sözcüklerin dizgedeki sı-

⁵ -(X)p ekinin birkaç sözcükte görülen donuklaşmış örneğine karşılık, ünlü zarf-fiil eklerinin yine benzer esas ve usulde donuklaşarak meydana getirdiği zarf ve edatların sayısı daha fazladır. Bu iki farklı ekin donuklaşarak sıfat, zarf ve edatları meydana getirmesinde, -(X)p ekinin bitmişlik ifade eden, -A/-I/-(y)U eklerinin ise sürerliliği ifade eden zamansal değerleri rol oynamıştır.

rasına uygun değildir. *buñadıp* sözcüğünün öznenen önce kullanılmış olması, sözcüğün *kagan*'ı tanımladığını göstermektedir. Bazı çalışmalarda dile getirildiği gibi *buñad-* ve *yelü kör-* fiillerindeki zamansal sıralılığın -(X)p zarf-fiil ekiyle bağlandığı bir durum söz konusu değildir. Bu açıdan, aşağıda da ifade edildiği üzere *buñadıp kagan yelü kör têmış* ibaresinin “Bunalmış Kağan, ‘acele edin!’ demiş.” şeklinde anlamlandırılması daha uygundur.

Eski Türkçede -(X)p Geçmiş Zaman Eki

Tanıtlar

-(X)p Geçmiş Zaman Eki Bağlamında Tuñukuk Yazıtının 25-26. Satırları. Türk runik harfli külliyat içindeki bazı yazıtlar, dil özellikleri ya da muhtevaları bakımından diğerlerinden daha farklı bir yerde durmaktadır ve türdeşlerine göre daha ayrıcalıklıdır. Bu tür yazıtlar, ayrıcalıklı özellikleri sayesinde Eski Türkçenin bilinmeyen bazı özelliklerini belirlemeye yarayacak daha fazla veri sunmaktadır. Yazıtlardan bazıları kronolojik özellikleri bakımından, bazıları hacimlerinden ve yazıcılarının konumlarından dolayı daha fazla tarihsel veriyi ihtiva etmiş olmaları, bazıları da yazıcılarının konumlarının yanı sıra dil dışı özellikleri ve aynı zamanda dil özellikleri bakımından farklılık göstermektedir. Bu anlamda yazıtlar, coğrafi konumları ve siyasî/kültürel özellikleri ile hacimleri, yazı ve taş / kayanın yapısı, yazıt dikme geleneği içindeki yeri gibi dış özelliklerinin yanı sıra, yazıcılarının kimliğine ya da dil ve üslup özelliklerine göre de tasnif edilebilir ve bu bağlamda farklı sonuçlara ulaşılabilir. Türk runik harfli yazıtlar içinde Tuñukuk yazıtı, dil dışı özelliklerinin yanı sıra dil ve üslup özellikleri bakımından da farklılık göstermesinden dolayı, Eski Türkçe araştırmaları bakımından olduğu kadar Türk dilinin diğer ya da sonraki çevrelerine ait kimi müphem hususların açıklığa kavuşması bakımından da ayrıcalıklıdır.

Bugüne kadar Türk runik harfli yazıtlardaki irili ufaklı bazı problemlerin çözümüne yönelik çok sayıda teklifte bulunulmuştur. Keza Tuñukuk yazıtı ile ilgili de çok sayıdaki problemin haline yönelik öneriler mevcuttur. Hatta Tuñukuk yazıtının, diğer yazıtlardan farklı olarak, önemine binaen, müstakil yayımları da söz konusudur. Bununla birlikte diğer bazı yazıtlarda olduğu gibi Tuñukuk yazıtında da belirsiz pek çok anlamlandırma problemi ve çözümlenmeyi gerektiren dillik belirsizlik mevcuttur. Yazıttaki anlamlandırma yanlışlarının büyük kısmı, gramer birimlerinin tespit edilememesinden ve yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Bilhassa bazı sözcüklerin hangi cümlenin unsuru olduğuyula ilgili morfolojik ve morfosentaktik belirsizlik, aynı zamanda anlamlandırmada da problem doğurmaktadır. Bu bağlamda Tuñukuk yazıtının 25-26. satırlarında da dillik yapının tam olarak belirlenememesinden

kaynaklanan anlamlandırma problemi bulunmaktadır. İlgili satırların transliterasyonu aşağıdaki gibidir:

(25) w̃nr'kyr (26) ywqrç' /// yprp's sdmz ywplw yntmz wntw̃nk' yntqy twqpyr̃w prdmz yrcy yrỹlp pwqzlñty pw̃dp qqn ylw̃kw̃rtms (Tun I K 25-26).

w̃nr'kyr kısmı 25. satırda kalan bu ibarede, bir kısmı başka türlü yorumlanmayı gerektiren, bir kısmı ise belirsiz olduğu için çözümlenmesi gereken birden fazla problem vardır. Burada sadece, biri w̃nr'kyr (26) ywqrç' /// yprp's sdmz söz dizgesi, diğeri de yrcy yrỹlp pwqzlñty ve pw̃dp qqn ylw̃kw̃rtms şeklindeki dizgelerde *yanılıp* sözcüğündeki -(X)p ekinin işlevi ile *buñadıp* sözcüğünün dizge içindeki yeri, eklenme özelliği ve anlamı olmak üzere iki temel problem üzerinde durulacaktır.

w̃nr'kyr ywqrç' /// yprp's sdmz: *öñreki er yoguru aç̃a [ıdıp] ı bar baş aş-dımız* ibaresinde birbirinden farklı birkaç problem vardır. Her şeyden önce, ibarenin tek cümle mi yoksa iki cümle mi olduğu belli değildir. Cümlenin başındaki w̃nr'kyr yazılışının, bütün okumalarda önerildiği gibi *öñreki er* “ön taraftaki askerler, öncü askerler” olduğu açıktır. Ancak sonra gelen sözcüklerden *ywqrç'* sözcüğünün nasıl okunacağı o kadar açık değildir. Öte yandan *ywqrç'* sözcüğünden sonra gelen sözcük de okunamadığı için çeşitli yayımlarda farklı öneriler sunulmuştur. Bu anlamda *ywqrç' /// için*; Giraud (1961) *yogurça [...]*; Radloff (1899) *yogarça ıdıp*, Tekin (1994) *yugurça ıdıp*; Orkun (1994) ve Aydarov (1971) *yogurça tegürüp*; Malov (1959) *yuguru tegürüp*; Rybatzki (1997) *yogurça tegirip*; Berta (2010) *yogwr^oça tegirip*; Ölmez (2012) *yugur<ur>ça ıdıp*; Ercilasun (2016) *yogur(u) aç̃a ıdıp*; Aydın (2017) *yugurça ıdıp* ve Alyılmaz (2021) *yog(u)rça ıdıp* önerilerinde bulunmuşlardır.

Eski Türkçede *ywqr-* eyleminin ilk hece ünlüsünün /o/ mu, /u/ mu olduğu da açık değildir. Eylem, Clauson (1972, s. 906) ve T. Tekin (1994, s. 40-1) tarafından *yugur-* şeklinde okunmuştur. Buna karşılık Erdal (1991, s. 72; 755), Eski Türkçede iki ayrı eylemin olduğunu düşünerek her iki eylemi de *yogur-* şeklinde okumuştur. Erdal, Eski Türkçede *yogur-* “to knead, mix wet and dry” fiilinin dışında, “to cross the sea, a desert or a dangerous area, to pass a critical stretch of time” anlamlarında ikinci bir *yogur-* fiilinin olduğunu ve bu fiilin aynı zamanda yol “the way” sözcüğü ile de ilgili olabileceğini düşünmektedir. Her şeyden önce eylemin *yugur-* şeklinde okunması ve *yogur-* şeklinde okunsa bile Eski Türkçede birbirinden farklı anlamlarda iki farklı eylemin varlığı tekrar gözden geçirilmelidir. Zira Eski Türkçede “to knead, mix wet and dry” ile “to cross the sea, a desert or a dangerous area, to pass a critical stretch of time” anlamları arasında semantik bağ söz konusudur. Büyük bir ihtimalle “yoğurmak, ıslak ve kuruyu karıştırmak” temel anlamındaki *yogur-* fiili, se-

mantik bakımdan “suyu, karı ya da kumu karıştırarak geçmek” ve oradan da daha ileri bir aşamaya ulaşarak “zor bir süreci geçirmek” anlamıyla başka bir kavram alanına transfer olmuştur.

Tuñukuk yazıtının ilgili satırındaki *ywqrç*’ sözcüğü ile ilgili asıl problem, *yogur*- fiilinin aldığı ek ya da eklerin belirsizliğidir. Yukarıdaki okuma denemeleri, sözcüğün *yogur*- fiiline gelen ekler bakımından dört farklı görüşü barındırmaktadır:

1. *yogur*- fiilinin üzerine -çA zarf-fiil eki gelmiştir (*yogur-ça*).

2. *yogur*- fiilinin üzerine gelen -Ur partisibi ve +çA eşitlik hâl ekinden oluşmuştur ve haploloji sonucunda *yogurça* şeklini almıştır (*yogururça* > *yogurça*).

3. *yogur*- fiiline eklenen -U zarf-fiil eki ve eşitlik hâl ekinden meydana gelmiştir (*yogur-u+ça*).

4. Ercilasun (2016, s. 618; 644), “fiil “geçmek” anlamındaki *yogur*-‘dur ve -ça şeklinde ek sayılan kısım aç-a’dır” şeklindeki değerlendirmesiyle sözcüğü *yoguru aç*a şeklinde okur.

Sözcüğün okunuşu ile ilgili bu farklı görüşlerden ilki, -çA zarf-fiil ekinin Eski Türkçedeki varlığı tartışmalı olduğu ve *yogurça*’nın cümlelerin anlamsal bütünlüğüne uygun olmadığı için kuşkuludur. İkincisi haploloji ile *yogururça*’dan *yogurça*’nın ortaya çıkmış olabileceği ise, Köktürkçede başka haploloji örneğinin olmamasından dolayı kabul edilemez. Berta (2010) tarafından *yogururça* şeklinde okunan ve Erdal (2004, s. 313) tarafından *yoguruça* (<*yogur-u+ça*) şeklinde zarf-fiil eki ve eşitlik hâl ekiyle izah edilerek “(karla kaplı yolu) yoğurarak aştıktan sonra” şeklinde dile getirilen görüş, Eski Türkçede ünlü zarf-fiil eklerinden hâl ekleriyle meydana gelmiş bu tür birleşikler olmadığı ve aynı zamanda cümlelerin anlamsal bütünlüğüne uygun düşmediği için kabul edilmesi zor görünmektedir. *ywqrç*’ sözcüğü, kendisinden sonra gelen sözcüklerin sıralanışı ve anlamları düşünüldüğünde, Ercilasun tarafından önerildiği gibi, *yoguru aç*a şeklinde okunabilir. İbarenin muhtemelen (:) ile birbirinden ayrılmamış olması, tek bir sözcükmüş gibi değerlendirilmesine sebep olmuştur. Öte yandan *aç*- fiilinin ünlüsünün runik yazıda yazılmaması da, *yoguru aç*a okunuşunu desteklemektedir. Zaten aşağıda izah edileceği üzere, bu okunuş, okunamayan ve var olduğu düşünülen fiille de anlamsal ve yapısal bakımdan uygunluk arz etmektedir.

w̄nr’kyr ywqrç’/// yprp’s dmz cümlesinde bir başka problem, yazıtın hiçbir kopyasında okunamayan ve bu sebeple farklı okuma önerilerinin sunulduğu sözcüktür. Sözcük, Radloff (1899), Tekin (1994), Ölmez (2012), Ercilasun (2016), Aydın (2017) ve Alyılmaz (2021) tarafından *ıdıp*; Orkun (1994),

Aydarov (1971) ve Malov (1959) tarafından *tegürüp*; Rybatzki (1997) ve Berta (2010) tarafından *tegirip* şeklinde önerilmiştir. T. Tekin (1994, s. 41), sözcüğün bütün kopyalarda *IDp* şeklinde olduğunu ve Thomsen'in *tgrp* şeklini önerdiğini ifade ettikten sonra, haklı olarak, okunamayan yerde sadece üç harflik boşluk olduğunu, *tegirip/tegürüp* olsaydı *tgürp* şeklinde yazılması gerektiğini söyler. Öte yandan Rybatzki ve Berta tarafından önerilen *tgrp* okunuşunu kabul etmek, *tegir-* fiilinin (Erdal, 1991, s. 537) “çevrelemek, etrafını sarmak” anlamından dolayı güç görünmektedir. Birçok kopyada olduğu gibi okunamayan sözcük, hem bağlam bakımından hem de yapısal olarak *ıdıp* olmalıdır.

Asıl sorun, *w̄nr'kyr ywqrç'/// yprp's dmz* söz dizgesinin, *öñreki er yoguru aç a ıdıp ı bar baş aşdımız* şeklinde okunduktan sonra gramer bakımından nasıl çözümleneceği ve bunun sonucunda nasıl anlamlandırılacağıdır. İlgili ibare bugüne kadar tek cümle hâlinde değerlendirilmiş, -(X)p'den önceki öbeğin öznesi ile *aşdımız* bitimli fiilinin bağlı olduğu öznenin farklılığı pek de dikkate alınmamıştır.⁶ İbarede var olduğu düşünülen -(X)p ekli *ıd-* fiilinin öznesi, *öñreki er*; bitimli *aş-* fiilinin öznesi ise (*biz*)'dir. Cümlede *ıdıp* sözcüğündeki -(X)p eki zamansal sıralılık ifade ediyorsa, cümleyi, “Öncü askerler (karları) yoğurup açarak gönderip ağaçlarla kaplı tepeyi aştık” şeklinde çevirmek gerekiyor. -(X)p ekinin zamansal sıralılığı ifade eden zarf-fiil eki olarak değerlendirildiği böyle bir çeviri cümledeki anlamsal bütünlüğü sağlamadığı gibi, Türk runik harfli metinlerde -(X)p'nin zarf-fiil eki olarak öznesi aynı olan cümle öbeklerini birbirine bağlamış olması da ilgili cümlede ekin başka bir vazifede olduğunu düşündürmektedir. Köktürkçedeki *Tokuz Oguz bodun yerin subın ıdıp Tabgaçgaru bardı* “Dokuz Oğuz halkı yerini yurdunu bırakıp Çin'e doğru gitti.”, *Süçig sabın yımşak ağı arıp irak bodunug ança yagutır ermiş* “(Çinliler) uzaklarda oturan halkları tatlı sözlerle ve yumuşak ipekli kumaşlarla aldatıp öylece (Çin'e) yaklaştırmış.”, *Kağ yorıp elteriş kağanka adrılmaduk yañılmaduk* “Babam (onun ardı sıra) yürüyüp İteriş Kağan'dan ayrılmamış, (ona) ihanet etmemiştir.” (Tekin, 2000, s. 175-6) gibi örneklerde, -(X)p ekli fiil öbekleri ile yüklemsele öbeklerin özneleri aynıdır. O hâlde Tuñukuk yazıtındaki *öñreki er yoguru aç a ıdıp ı bar baş aşdımız* cümlesinde yüklemeleri *ıdıp* ve *aşdımız* olan iki ayrı cümle olarak düşünmek mümkündür. Buna göre ibareyi, “Öncü askerler (karları) yoğurup açarak yürümüş/gitmiş.”

⁶ T. Tekin: “Öncü askerleri, (karları) yoğururcasına yürütüp ormanla kaplı doruğu aştık; E. Aydın: “Öndeki askerler güç bela ilerliyorken İvrıbaş'ı aştık; M. Ölmez: “Öncü askerlerle güç bela ormanlık alanı aştık; A. B. Ercilasun: Öndeki erler geçip {yol} açınca {diğerlerini de} gönderip ağaçlı dağ başını aştık; C. Alyılmaz: “Öndeki asker[ler] [kalın karları] ezerek [yol] açınca [diğerlerini de onların izlerinden] gönderip ağaçlarla kaplı [dağın] zirve[sini] aştık.

ve “(Böylece biz) ağaçlarla kaplı zirveyi aşttık.” şeklinde iki cümle hâlinde anlamak mümkündür.

Tuñukuk yazıtının 26. satırındaki diğeri bir problem, *yrcy yryñlp pwqzlnly pwñdp qqn ylwkwrtms* ibaresindeki cümle sayısı ve *pwñdp* sözcüğünün söz dizgesindeki yeridir. İlgili ibaredeki sözcüklerin okunuşuyla ilgili herhangi bir problem görünmemektedir ve genellikle *yërçi yër yañılıp boguzlantı buñadıp kagan yëlü kör temiş* şeklinde okunmaktadır. Ancak ibarenin kaç cümleden oluştuğu ve daha da önemlisi *buñadıp kagan yëlü kör temiş* ibaresinin nasıl anlaşılacağı meselesi açık değildir. Tuñukuk yazıtının bugüne kadarki yayımlarında 26. satırda yer alan ibare şöyle okunmuş ve anlamlandırılmıştır:

Orkun (1994): *yërçi yër yañılıp boğazlandı bunadıp kagan yelü kör temiş* “Kılavuz yeri yanıldığından boğazlandı. Böyle zahmet çeküp hakan atlara binmeğe çalışınız demiş.”

Tekin (1994): *y(e)rçi y(e)r y(a)ñ(i)l(i)p bog(u)zl(a)ntı buñ(a)d(i)p k(a)g(a)n y(ä)lü kör t(e)m(i)ş* “Kılavuz yanıldı ve boğazlandı. Sıkılıp kağan “sürün atları!” demiş.”

Aydın (2017): *yërçi yër yañılıp boguzlantı buñadıp kagan yelü kör temiş* “Kılavuz yanılınca boğazlandı. Kağan (bu duruma) sıkılıp “acele edin!” dedi.”

Berta (2010): *yërçi yër yañılıp boywzlandı buñadıp qayan yelw kör temiş* “Kılavuz yolu şaşırdı. Boğazlandı. Kağan kaygılanıp “[İleriye doğru orduyla] atları sürün” demiş.”

Ölmez (2012): *yërçi yër yañılıp boguzlantı buñadıp kagan yelü kör temiş* “Kılavuz yolu şaşırdı, idam edildi. Hakan (buna) sıkılıp “acele edin!” demiş.”

Ercilasun (2016): *yirçi yir yañılıp boguzlantı. Buñadıp kagan yelü kör temiş* “Kılavuz yeri şaşırdı ve boğazlandı. Canı sıkılan kağan dörtnala gidip hedefe varın demiş.”

Rybatzki (1997): *yärçi yär yañılıp boguzlantı buñadıp kagan yälü kör tämiş* “Der Führer verirrte sich und ihm wurde der Hals abgeschnitten. Der Qagan wurde besorgt und sagte: “Reite vorsichtig!”

Alyılmaz (2021): *y(i)rçi y(i)r y(a)ng(i)l(i)p bog(u)zl(a)ntı bung(a)d(i)p k(a)g(a)n y(e)lü kör t(i)m(i)ş* “[Bir ara] kılavuzumuz yolu şaşırdı canından oldu. [Bundan] kaygılanan kağan [askerlere:] “[Atları] yel gibi (dörtnala) sürün!” demiş.”

Yukarıdaki okuma ve anlamlandırmalardan da anlaşılacağı üzere -(X)p ekli *yañıl-* ve *buñad-* fiilleri, genellikle *boguzlantı* ve *temiş* yüklemine bağlanmış bitimsiz fiiller olarak değerlendirilmiş ve buna göre anlamlandırılmıştır. Buna göre *yërçi yër yañılıp boguzlantı buñadıp kagan yëlü kör temiş* ibaresi, genellikle iki cümle hâlinde yorumlanmıştır: 1. *yërçi yër yañılıp boguzlantı*

“Kılavuz yolu şaşırıp boğazlandı”, 2. *buḡadıp kagan yelü kör temiş* “Kağan bu duruma sıkılıp acele edin demiş.”. Bununla birlikte ibarenin; 1. *yêrçi yêr yañılıp*, 2. *boguzlantı* ve 3. *buḡadıp kagan yelü kör temiş* şeklinde üç cümle hâlinde yorumlandığı çalışmalar da vardır. Bu bağlamda ilk cümle genellikle “Kılavuz yeri/yolu şaşırınca/şaşırdı (ve) boğazlandı” şeklinde, ikinci cümle ise “Canı sıkılan/kaygılanan kağan ~ Kağan sıkılıp acele edin/atları sürün/dört nala gidip hedefe varın demiş” şeklinde anlamlandırılmıştır. Bununla birlikte *yêrçi yêr yañılıp boguzlantı* cümlesinin “Kılavuz yeri şaşırıldı. Boğazlandı.” şeklinde iki cümle hâlinde aktarıldığı çalışmalar yaygındır. O hâlde ilgili ibarede *yêrçi yêr yañılıp* “Kılavuz yeri/ yolu şaşırmış” ve (*yêrçi yêr*) *boguzlantı* “(Kılavuz) boğazlandı” şeklinde iki cümlenin varlığı kabul edilmiştir. Buna göre -(X)p zarf-fiil ekli *yañılıp*, cümlenin yüklemi olarak görülmüştür. O hâlde *yêrçi yêr yañılıp boguzlantı buḡadıp kagan yelü kör temiş* ibaresinde -(X)p ekinin olduğu *yañıl-* ve *buḡad-* fiillerinin cümle içindeki konumları ve bu çerçevede ekin işlevleri yeteri kadar açık değildir. İlgili ibarede -(X)p eki, bilindik zarf-fiil işlevinin dışında başka işlevlere de sahipmiş gibi görünmektedir. Buna göre *yrçy yryḡlp pwqzlnıy pwḡdp qqn ylwkwrtms* ibaresini, *Yêrçi yêr yañılıp. Boguzlantı. Buḡadıp kagan yelü kör temiş.* şeklinde okuyup, “Kılavuz yeri şaşırılmış. (Bu sebeple) Öldürüldü. Bunalmış kağan atları dört nala sürün demiş.” şeklinde, üç cümle hâlinde anlamlandırmak mümkündür. *yañıl-* eyleminde, anlatıcının tanık olmadığı bir olay -(X)p geçmiş zaman ekiyle; *boguzlan-* eyleminde ise, tanık olunan bir olay -dI geçmiş zaman ekiyle karşılanmıştır.⁷ Diğer taraftan *buḡadıp kagan* ifadesi, öznenin başa alınarak “kağan sıkılıp/bunalıp” şeklinde anlamlandırıldığında, Türk dilindeki *özne + (bitimsiz/bitimli) fiil* kurallı dizgesinin kuralsız/devrik sıralandığını kabul etmek gerekir. Hâlbuki Türk runik harfli yazıtlarda devrik cümle yok denecek kadar azdır. Bu sebeple *buḡadıp kagan* ifadesini, -(X)p ekinin kendisinden

⁷ Türk runik harfli yazıtlarda -(X)p eki, Tuñukuk yazıtının ilgili satırları dışında, başka yerlerde de geçmiş zaman yüklemleştiricisidir. Mesela Tuñukuk yazıtının 24. satırındaki -(X)p ekli fiil yeniden değerlendirilmelidir: *Bir at orukı ermiş anın barmış aḡar aytıp bir atlıḡ barmış tēyin ol yolun yorisar unç tēdim sakıntım.* Cümle T. Tekin tarafından “Bir atın geçebileceği kadar imiş. (Kendisi?) o yoldan (bir kez) gitmiş. Ona sorup “Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüeyebiliriz” dedim. Düşündüm” şeklinde aktarılmış, *aytıp* sözcüğündeki -(X)p, zarf-fiil eki olarak değerlendirilmiştir. Hâlbuki ibarenin *aḡar aytıp bir atlıḡ barmış tēyin ol yolun yorisar unç tēdim sakıntım* söz sırası muğlaktır ve değerlendirilmeye muhtaçtır. İlgili söz sırasının *Aḡar aytıp bir atlıḡ barmış tēyin. Ol yolun yorisar unç tēdim, sakıntım.* şeklinde iki cümle olduğunu, ilk cümlenin de devrik olduğunu ifade etmek mümkündür. Buna göre ilgili ibareyi, “Bir atlık yolmuş. O yoldan gitmiş. Ona bir atlı gitmiş diye söyledim. O yoldan gidilebilir dedim, düşündüm.” şeklinde anlamak ve *aytıp* sözcüğünün devrik cümlenin geçmiş zamana ait yüklemi olduğunu söylemek mümkündür. Hatta -(X)p ekli *ayt-* yüklemine zaman işaretleyicisinin henüz şahıs ekleriyle çekime giremediğini, üçüncü şahısta çekimlendiğini düşünmek de mümkündür.

sonra gelen ismi nitelediğini göz önünde tutup, “bunalmış kağan” şeklinde anlamlandırmak gerekir.

Eski Uygurcada -(X)p Geçmiş Zaman Eki. Eski Uygurcada -(X)p ekinin yüklemesel zaman işaretleyicisi olarak kullanıldığı örnek sayısı fazla değildir. Bununla birlikte bazı örnekler, -(X)p ekinin Eski Türkçenin farklı çevrelerinde de yüklemesel zaman işaretleyicisi olduğunu açıkça göstermektedir.

Eski Uygurcada -(X)p ekinin şahıs zamiri ile zamansal yüklem meydana getirdiği birkaç örnek vardır. M. Erdal (2004, s. 311), *yagız yi[r] teñiçe serip siz* “über die ganze braune Erde seid ihr ausgedehnt.” (BT XIII 1, 96) örneğini vererek, -(X)p ekinin üzerine şahıs zamirlerini almak suretiyle geçmiş zaman eki olarak kullanılabilirdiğini belirtmiştir. Eski Uygurcada -(X)p eki, ayrıca, aşağıdaki örneklerde de geçmiş zaman eki görevindedir:

Küreg kişi kelip biziñ eçik ölti işidtimiz anı ölürdi tip işidtimiz “Une personne en fuite est arrivée, et nous avons entendu notre cher frere ainé était mort [Bir kaçak geldi. Bizim sevgili ağabeyimizin öldüğünü işittik. Onu öldürdü diye işittik.]” (HaTouHou 20, 7-8); *sen berü kelmez üçün men kakıp anı üçün bitig belek idmaz men* “Buraya gelmediğin için (sana) kızdım; bu yüzden (sana) mektup göndermiyorum.” (HaTouHou 25, 3-5).

Karahanlıcada -(X)p Geçmiş Zaman Eki. Eski Uygurcada ikinci ve üçüncü şahıslarda tanıklanan -(X)p’li geçmiş zaman çekimi, Karahanlıcanın başyapıtlarından KB’deki şu örneklerde teklik birinci şahısta çekimlenmiştir: *başına agıp men ol atçı kelip / maña birdüki suwnı içtim alıp* “Merdivenin başına kadar yükseldim ve o atlının gelerek bana verdiği suyu alıp içtim.” (KB 6054); *ya vahşi bolup men biyabanda yügrü / kişide yırayu ajunda yiteyi* (KB 6572); *başına agıp men ol atçı kelip / manga birdüki suwnı içtim alıp* (KB 6054) “Merdivenin başına kadar yükseldim ve o atlının gelerek bana verdiği suyu alıp içtim.”. KB’de -(X)p eki ayrıca, *kalır karşı ordu saray pak saña / alıp sen tutar sen bu bend tip maña* (KB 6436) “Saray, köşk ve konaklar boşalır, sana kalır; sen alır ve kendine bend ettim diyerek onları kullanırsın.” örneğinde ikinci şahısta; *ukuşlug sunup algusı az neñi / biliglig açıp az yigüsi meñi* (KB 6381) “Bu dünyada akıllı insanın elini uzatıp alacağı şey azdır; bilginin iştahla yiyeceği nimet de azdır.”; *bu kün kör neçe toğmaduk teg bolup / kara yir katında yaturlar öliüp* (KB 6402) “Bugün bak, nasıl dünyaya hiç gelmemiş gibi olup kara toprak altında yatarlar.”⁸ örneklerinde ise üçüncü şahısta geçmiş zaman eki olarak tanıklanmaktadır.

Türk Dilinde Bitimsizlikten Bitimliliğe -(X)p

Köktürkçede -(X)p zarf-fiil eki, bitimli eylemlerin bağlı olduğu öbeğin solunda yer alan bitimsiz eylemlere eklenerek, genellikle daha önce gerçek-

⁸ Beyitlerin çevirisi R. R. Arat’a aittir.

leşmiş bir eylemin tarzını ifade eder. Ayrıca asıl fiillere eklenip bazı yardımcı fiillerle birleşik fiil yapımında ve *ti-* ve *başla-* fiillerine eklenerek dolaylı ve dolaysız anlatımlarda kullanılır (Gabain, 1988, s. 84-85; Tekin, 2000, s. 175-176). Eski Uygurcada $-(X)p$ zarf-fiil eki daha yaygın bir hâl almıştır ve bu dönemde ekin tek başına ya da bazı sözcüklerle birlikte zaman ifade eden bitimsiz fiil teşkillerinde rol aldıkları bilinmektedir. Öte yandan Eski Uygurcada $-(X)p$ *er-* ile *ne* $-(X)p$ *birle ök* ve *ne* $-(X)p$ *Ok* dizilerinin de ayrıca zamansal bitimsiz fiiller meydana getirdikleri bilinmektedir (Erdal, 2004, s. 476). Eski Uygurcada ünlü zarf-fiil ekleri ve $-(X)p$ zarf-fiil ekinin *er-* fiiliyle meydana getirdiği yüklem, zarf-fiil eklerinin zamansal rolleri bakımından değerlendirilmeye muhtaçtır. Erdal'a göre (2004, s. 251-2) Eski Uygurcada *-U er-* sırası, "This rather common sequence conveys durative"; $-(X)p$ *er-* sırası ise "appears to convey post-terminal" anlamındadır: *kop adadın küyü közedü erürler* (MatrH XI 4a9), *şastrlarıg ... ağtaru erür biz* (HT VII 1023); *ol azıy kim taştan aşka içgüke katlap erür, yme etözke kirür, ol içreki az birle katalur* (M I 16, 6). Eski Uygurcadaki *-U er-* ve $-(X)p$ *er-* dizileri, ünlü zarf-fiil eki ve $-(X)p$ zarf-fiil ekinin zamansal sıfat-fiil işlevinde olduğunu göstermektedir. Bu tür yapılarıdaki $-(y)X$ ve $-(X)p$ ekleri, Eski Türkçede zamansallığı işaretlemiş olmalıdır.

Eski Türkçe gramerlerde $-(X)p$ ekinin gerek Eski Türkçenin çeşitli çevrelerinde tanıklanan geçmiş zaman işlevi ve Türk dilinin daha sonraki yüzyıllara ait çeşitli alanlarında yaygın olarak görülen $-(X)p$ + *turur* (+*şahıs zamirleri*) analitik geçmiş zaman formu ve gerekse Eski Türkçede *-A*, *-I* ve $-(y)U$ ünlü zarf fiil ekleri ile $-(X)p$ ve genişlemiş şekli olan $-(X)pAn(In)$ zarf-fiil eklerinin olumsuz denkleminin sadece $-mAtI(n)$ zarf-fiil eki ile karşılanmış olması, $-(X)p$ zarf-fiil ekinin gerçekleşmiş, tamamlanmış olayları ifade ettiği; buna karşılık geçmişte gerçekleşmemiş, tamamlanmamış olayları ifade etmek için olumsuzluk ekini kabul edemediği, bu durumda yerini $-mAtI(n)$ ($< -mA-tI(n)$) ekine bıraktığı (Ağca, 2021, s. 19-20)⁹ dikkate alındığında, ekin erken dönemden itibaren gerçekleşmiş olayları karşıladığını ve gittikçe zaman ekine dönüşmeye başladığını söylemek mümkündür. Eski Türkçede $-(X)p$ ekinin sadece olumlu fiillerde bağlama, tarz ve zamansal sıralılık işlevlerindeki ör-

⁹ *inçgüleri menjileri tükemedin özleri yaşları alkınmadın bilge biligleri tükemedin tört türlüg ülgüstüz köñüllerig altı p(a)ramıtlarıg uzatı yügerü kılıp tört türlüg tıdıgsız biligde altı türlüg büğülenmek edremlerde köngülçe tapça erksinip uzatı burhanlarıg köriip nomin eşidip bodisatavlar yorıkınta yorip alp titimligin tunmadın sönmegin katıglanıp t(a)vranıp ulatı katıglanı bışrunu üzelsiz yig üstünki köni tüz tıymak burhan kutın bulup alku kamag tnl(i)glarıg nomlarıg ötkürmiş* "Huzurları ve sevinçleri sona ermeden, ömürleri tükenmeden, hikmetleri bitmeden dört türlü sayısız gönülü ve altı fazileti daima üstün tutup dört türlü engelsiz bilgide, altı türlü itimat edilen erdemlerde gönüle ve isteğe göre güçlenip daima Budaları görüp, öğretilerini işitip Bodisatvalar yolunda yürüyüp cesaretini geçirmeden sebat gösterip ve sebat gösterip olgunlaşarak üstün, doğru hissetmek ile Buda saadetini bulup ..." (BT II 86-103).

neklerine karşılık -mAtI(n) ile olumsuzlaştırılması, araştırmacıları ister istemez -mAtI(n) ekinde de -(X)p ekinin işlevlerine benzer bir ögenin varlığını aramaya yönlendirmiştir. Bu çerçevede tarihsel ve modern Türk dili alanlarında -tI zaman ekinin bağlama ve tarz işlevli örnekleri, bir taraftan -mAtI(n) ekinin yapısına dair ipuçları barındırmakta, diğer taraftan da -(X)p ile -tI eki arasındaki işlevsel denklige işaret etmektedir (Karahan 1992; Öner 1999): *tört buluşdaki bodunug kop baz kıldım, yağsız kıldım. Kop maña körti. İşig küçüg birür* “Dört taraftaki milleti hep tabi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana **tâbi olup** işi gücü verir.”, *Tarduş şadra udi yanydımız. Kaganın tutdumuz. Yabğusun şadın anda ölürti. Eligçe er tutdumuz.* “Tarduş şadına kadar kovalayıp dağıttık. Kağanını tuttuk. Yabğusunu, şadını orada **öldürüp** elli kadar er tuttuk.”. Karahan (1992, s. 341), -tI ekinin -(X)p gibi zarf-fiil eki olarak kullanıldığını, hatta DLT’teki -mAdIp ekini de göz önünde bulundurarak olumsuz her iki ekte de -(X)p ile eşdeğer işlevlere sahip -tI ekinin kabul edileceğini belirterek, -mAtI(n) ekini, haklı olarak -mA-tI-n şeklinde izah eder. Buna göre çeşitli işlevlerinin yanı sıra iki eylem arasında eş-zamanlı ve öncelik-sonralık esasına göre zamansal zincirleme tümceleri meydana getiren ünlü zarf-fiil ekleri ile -(X)p ve -(X)pAn(In) eklerinin ancak olmuş / gerçekleşmiş eylemleri yüklemsele fiillere bağlarken, aynı eklerin olumsuzluğu sadece -mAtI(n) ekiyle yerine getirilmiştir. Bu olumlu zarf-fiil eklerinin olumsuz dengi için -mA-tI(n) ekinin kullanılmasının sebebi ise, ekin bünyesinde yer aldığı anlaşılan -tI ekinin *gerçek zaman* işaretleyicisi olması ve böylece olumsuzluk kipinde de kullanılabilmesidir. Bu çerçevede Johanson (1995, s. 335-337), -(X)p ekinin Halaççada -dI zaman ekiyle eş değer görevde olduğunu da kanıt göstererek ekin yüklemleştirici özelliğinden söz eder. Hatta Johanson (2007, s. 94), -(X)p ekinin cümle grupları arasında zamansal zincirleme tümceleri oluşturduğunu ve bu cümle gruplarını konusal-anlamsal eşitlik ile birbirine bağladığını düşünmektedir. Bu çerçevede Türk runik harfli yazıtlar dâhil olmak üzere Eski Türkçede -(X)p ekinin geçmiş zaman ile yüklemleştirici örneklerini görmek mümkündür. Hatta Türk dilinin daha sonraki yüzyıllara ait başka çevrelerinde hem -(X)p hem de ünlü zarf-fiil eklerinin başka sözcüksel işaretleyicilerle birlikte meydana getirdiği *fiil + -(X)p (+ turur + şahıs zamirleri)* tarzındaki geçmiş zamana ait bitimli fiil şekilleri, ekin Eski Türkçede kazandığı zamansallık işlevinden doğmuş olmalıdır.

Türk dilinde -(X)p’li geçmiş zaman çekimi, asıl Harezmi, Kıpçak ve Eski Oğuz dönemlerinde yaygındır. Bu çevrelerde -(X)p’li geçmiş zaman genellikle *-(X)p + turur + şahıs zamiri* şeklinde ya da *turur*’un kısalmış ve eklenmiş şekliyle görülmektedir. J. Eckmann (1988, s. 206) tarafından “belirli geçmiş zaman” olarak adlandırılan ve *-p + (turur) + şahıs zamiri* olarak formüle edilen zaman çekimi, Harezmi sahasına ait bazı eserlerde ve Çağatay sahasında

birinci ve ikinci şahıslarda *turur*'suzdur. Buna karşılık üçüncü şahıslara ait örneklerde *turur* kullanılmıştır: *mingey siz* (NF 23, 10), *yaratıp turur* (Mi'r 24, 12), *küdüp turur* (KE 244v 21). Diğer taraftan yine Harezmi-Altın Ordu sahasına ait metinlerden itibaren, *turur* ögesi olmaksızın, *fiil + -(X)p + şahıs zamiri* şeklindeki geçmiş zaman çekiminin Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde örneklerine rastlanmaktadır: *men ant içip men* (KE 94, 9), *kelip men* (KE 417, 8), *kılıp sin* (Babür Divan), *körmep sin*, *olturguzupbiz*, *buyurupsız* (Brockelmann, 1954, s. 313). Öte yandan Harezmi ve Çağatay sahalalarında $-(X)p$ geçmiş zaman çekiminin olumsuzu *-mAdIn turur + şahıs zamiri* analitik formu ile karşılanmıştır. Çağatay sahasında ayrıca *-mAy turur + şahıs zamiri* şekli de tanıklanmıştır: *ol arzumka tegmedin turur men*, *bular mallarınıñ zekatın bermey tururlar* (Eckmann, 1988, s. 206).

Modern Türk lehçelerinde de geçmiş zaman formlarından biri, $-(X)p$ ya da $-(X)p$ turur ve varyantları ile teşkil olunmuştur. Bugün Azerbaycan, Türkmen, Özbek, Uygur, Karaçay-Balkar, Nogay, Kırgız, Karakalpak, Kazak, Altay, Hakas ve Tuva Türk yazı dillerinde ya sadece $-(X)p$ ya da $-(X)p$ turur yapısının kısalmış ve ekleşmiş şekilleri geçmiş zamanı karşılamaya devam etmiştir. Öte yandan bu yazı dillerinin bir kısmında, olumlu geçmiş zamanı işaretleyen $-(X)p$ 'li zaman çekiminin olumsuz denklemleri simetrik değildir. Bu çerçevede Karaçay-Balkar yazı dilinde $-(X)p$ ile çekimlenen olumlu geçmiş zamanın olumsuz karşılığı yoktur. Güney Sibirya Türk lehçelerinde ise, $-(X)p$ 'li geçmiş zamanın olumsuz çekimi, Eski Türkçedeki $-mAtI(n)$ zarf-fiil ekinde gelen eklerle karşılanmıştır: Altayca: $-BAy$, Tuvaca: $-mAyn$, Hakasça: $-mIn$ (KTLG-F: 69-94). Modern Türk lehçelerinde $-(X)p$ geçmiş zaman ekinin varlığını devam ettirmesi bir tarafa, bazı yazı dillerinde olumsuz denklemlerin Eski Türkçedeki $-mAtI(n)$ eki ile çekimlenmesi, tarihsel Türk dili alanlarında zaman morfemi olarak tanıklanamayan $-mAtI(n)$ ekinin, özellikle Güney Sibirya Türk lehçelerinin dayandığı diyalekte zaman çekim kategorisine dâhil olduğunu göstermesi bakımından değerlidir. O hâlde tarihsel Türk dili alanlarında genellikle zamansal alt cümleler meydana getiren $-(X)p$ ve $-mAt(I)n$ eklerinin, Türk dilinin farklı coğrafyalarında farklı yoğunluklarda aynı zamanda yüklemel zaman çekim kategorilerine dâhil oldukları söylenebilir. $-(X)p$ 'li geçmiş zaman formu, Azerbaycan'a yakın Kars, Van ve Bitlis ağızları ile Kırşehir ağızında da rastlanmaktadır: *hazırlayıpsan*, *deyipsen* (Ay, 2009, s. 797). Ek, Anadolu ağızlarında aynı zamanda görülen geçmiş zaman için de kullanılmıştır: *gelipsen*, *atıplar* (Ay, 2009, s. 803).

Sonuç

Türk runik harfli yazıtlarda pek yaygın olmamakla birlikte asıl Eski Uygurca metinlerde yaygınlaşan ve işlevsel çeşitlilik gösteren $-(X)p$ eki, bitimsiz fiillerdeki anlam ve işlevine paralel olarak, yine erken tarihli metinlerde

geçmiş zamanı karşılayan bitimli fiilleri teşkil etmiştir. Eski Türkçenin bütün çevrelerinde tanıklanan -(X)p geçmiş zaman eki, Eski Türkçeden sonra daha da yaygınlaşmıştır. Buna göre Türk dilinde daha çok sıfat-fiil menşeli zaman eklerinin yanı sıra zaman anlamlı zarf-fiil eklerinin de zaman çekim kategorisine kaynaklık ettiği ifade edilebilir. Bu çerçevede eklendiği fiilleri bitmişlik sınırında diğer fiillere bağlayan -(X)p ekinin, aslen sıfat-fiil eki olan ve aynı zamanda geçmiş zamanı işaretleyen -mİş ekine benzer bir anlam ve işlev ile geçmiş zaman morfemine dönüştüğü anlaşılmaktadır.

-(X)p ekinin tarihsel ve modern Türk yazı dilleri ve ağızlarındaki geçmiş zaman işaretleyicisi olarak tanıklandığı örnekler, ekin Eski Türkçede üçüncü şahıs için tek başına, diğer şahıslar için ise şahıs zamirleriyle çekimlendiğini; buna karşılık Eski Türkçedeki alışkanlığın devam ettiği örnekler olmakla birlikte Harezmi Altın Ordu sahasına ait metinlerden itibaren özellikle şahıs ile işaretlenmeyen üçüncü şahıs çekiminde *turur* ile genişlediğini göstermektedir. Başka bir deyişle Eski Türkçe metinlerde *fiil + -(X)p (+ şahıs zamirleri)* şeklinde olan -(X)p’li geçmiş zaman çekimi, Harezmi döneminden itibaren *fiil + -(X)p + turur (+ şahıs zamirleri)* yapılı örnekleri de içermektedir. Türk dilinin tarihsel metinlerinin yanı sıra modern yazı dillerindeki örnekler her iki çekim varyasyonunu da yansıtmaktadır.

Tarihsel Türk dili alanlarında -(X)p geçmiş zaman morfeminin *fiil + -(X)p (+şahıs zamirleri)* formülasyonundan *fiil + -(X)p + turur (+şahıs zamirleri)* sıralanışına gelişimi, aslında sadece bu çekim şekline ait bir özellik değildir. Zira Türk dilinin en erken tarihli metinlerinde herhangi bir eylemsel sonlandırıcıya ihtiyaç duyulmadan isim ile sonlanan birçok örnek olduğu gibi, isim soylu kimi yüklemsel gramer alanlarının oluşum ve gelişim seyri de, -(X)p’li geçmiş zaman çekimine benzer bir durum göstermektedir. Mesela *bar* ve *yok* ile sonlanan varlık ve yokluk isim cümleleri, -gU(IUk) partisibi ile çekimlenen gereklilik çekimi ile partisip kökenli bazı zaman morfemlerinin üçüncü şahsa ait çekimleri de benzer bir gelişim göstermektedir. Kısmen Türk runik harfli yazıtlarda, yaygın olarak da Eski Uygurca metinlerde üçüncü şahıs gereklilik çekiminde kullanılan -gU(IUk) morfemi, tek başına çekimli/bitimli fiilleri meydana getirmekle birlikte, aynı zamanda *ol* kopula işaretleyicisi ile birlikte de sonlanmış fiil çekimlerini meydana getirmiştir: *monçulayu bo üç törlüg et’özlerig [antag ugar]ı yıkı bar ürlüklüg [meñü tip tigülük]k :: antag ugarı yıkı bar ürlüksüz meñü ermez tip tigülük* “Bunun gibi bu üç türlü vücudu, öyle fırsatı olanı sonsuz diye söylemeli. Öyle fırsatı olanı geçici değil diye söylemeli.” (AY 60, 21-23; 61, 1-2); *ortun yolta yme kalmaguluk ol* “Ortanca yolda da durmamalı” (BT I B, 58); *kutadturu yarlıkasun tip ötüngü ol* “Saygıyla kutlu kılsın diye arz etmeli.” (Tot. 145) (Ağca, 2010, s. 43-45). Aslen fiil kökenli olan *bar* (<ba:-r) ve *yok* (<yo:-k) sözcüklerinin gramerleşerek varlık

ve yokluk bildiren yüklemsel birimlere dönüşümü ve ardından üzerine eylemsel sonlandırıcıları alması, Türk dilindeki isim soylu yüklemsel cümlelerin gelişimini göstermesi bakımından oldukça dikkate değerdir:

O hâlde Türk dilinin erken döneme ait metinleri ile DLT dahil olmak üzere ağız özelliklerinin baskın olduğu metinlerde isim ile sonlanan söz dizgelerinin şimdiki zamana ait varlık ve yokluk ifadelerinde sadece *ba:r* ve *yo:k* sözcüklerinin kullanılması, buna karşılık daha sonraki metinlerde aynı zamana ait varlık ve yokluk ifadelerinde işaretleyicilerin *erür*, *bolur*, *turur*, *titir*, *ol* gibi ayrıca bildiriciler ile genişlemesi, sözcüklerin gramer işaretleyicisi görevinin ilk evresinde olduklarını gösterir. Buna göre *anıñ tutuğı ba:r* şeklindeki bir söz dizgesi ile *anıñ tutuğı ba:r erür/turur/bolur/titir* şeklindeki söz dizgesinde *ba:r* sözcüğü aynı anlam ve görevi yerine getirmiş olsa da sözcüğün gramerleşme seviyeleri değişkenlik göstermektedir. Buna göre ilk örnek, *ba:r* sözcüğünün işaretleyici olarak ilk aşamasını gösterirken, ikinci örnek, *ba:r* sözcüğünün işaretleme yetisinin zayıfladığını, diğer bildiriciler ile pekiştirildiğini gösterir (Ağca, 2015, s. 97-100).

Türk dilinin diğer bazı bitimli gramer kategorilerinde görülen bildiriciler ile genişleyerek sonlanma şekillerindeki gelişim, $-(X)p$ ekinin erken tarihli metinlerinden tarihsel Türk lehçelerine kadarki geçmiş zaman çekimi için de söz konusudur. Böylece $-(X)p$ ekinin geçmiş zaman işlevinin ilk önce üçüncü şahıs için başka bir tamamlayıcıya/sonlandırıcıya ihtiyaç duyulmadan ortaya çıktığı, diğer şahısları da kapsayarak çekimli hâle geldiği, buna karşılık Eski Türkçede bu geçmiş zaman formunun yaygınlaşmasa da, 13. yüzyıldan sonra yazılmış tarihsel Türk lehçelerinde üçüncü şahısta $-(X)p$ ekinin tek başına geçmiş zamanı işaretleyemediği, daima *turur* ile sonlandığı, diğer şahıslarda ise doğrudan şahıs zamirlerini alabildiği anlaşılmaktadır. Harezmi-Altın Ordu sahasında yazılmış metinlerden itibaren üçüncü şahısta daima $-(X)p$ *turur* şeklinde çekimlenen geçmiş zaman, diğer şahıslara ait çekime de bulaşmış olmalı ve $-(X)p$ *şahıs zamiri* formundan $-(X)p$ *turur şahıs zamiri* şekline doğru bir gelişim göstermiş olmalıdır. Buna göre $-(X)p$ ekiyle çekimlenen geçmiş zaman formunun gelişimini şöyle formüle etmek mümkündür: Eski Türkçe: $-(X)p$ (+*şahıs zamirleri*) > 13. yy'dan itibaren: $-(X)p$ *turur* ve $-(X)p$ (+*şahıs zamirleri*) > $-(X)p$ *turur şahıs zamirleri*.

Bütün bu izahlar ile Eski Türkçenin Uygur ve Karahanlı sahalarna ait örnekler tanıklığında, eldeki yazının yazılmasına kaynaklık eden Tuñukuk yazıtının 24-25. satırlarının şöyle okunması ve anlamlandırılması daha uygun olacaktır:

Öñreki er yoguru aç a ıdıp. I bar baş aşdımız. Yêrçi yêr yañılıp. Boguzlantı. Buñadıp kagan yêlü kör temiş. “Öncü askerler (karları) yoğurup açarak yürümüş/gitmiş. (Böylece biz) ağaçlarla kaplı zirveyi aştık. Kılavuz yeri şaşırmış. (Bu sebeple) öldürüldü. (Bu durumda) bunalmış kağan ‘atları dörtnala sürün!’ demiş.”

Etik Komite Onayı: Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek: Araştırma için herhangi bir mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval: Ethical committee approval is not required for this research.

Funding: This research received no external funding.

Conflicts of Interest: The author declare no conflicts of interest in this study.

Kısaltmalar

AB	Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi.
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk.
HaTouTou	Manuscrits Ouigours du IXe-Xe Siècle de Touen-Houang.
KB	Kutadgu Bilig.
KP	İyi ve Kötü Prens Öyküsü.
KTLG-F	Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri.
Maitr	Maitrisimit Nom Bitig.

Kaynakça

- Ağca, F. (2007). Eski Türkçede {-A/ -I/ -(y)U} ünlü zarf-fiil eklerinin farklı bir işlevi üzerine. *Türkbilig*, 3, 3-17.
- Ağca, F. (2010). *Budist Türk çevresi metinlerinde olumsuzluk ve yokluk şekilleri*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ağca, F. (2015). Eski Türkçede varlık ve yokluk işaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) gramerleşme süreçleri. *Dil Araştırmaları*, 16, 83-101.
- Ağca, F. (2019). *Uygur harfli Oğuz Kağan destanı metin - aktarma - notlar - dizin - tıpkıbasım*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ağca, F. (2021). Eski Türkçede asimetrik olumsuzluk. *Journal of Turkish Studies, Special Edition Vol. 1*, 11-24.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig: I metin*. Türk Dil Kurumu.
- Ay, Ö. (2009). *Türkiye Türkçesi ağızlarında fiil çekimi*. Türk Dil Kurumu.
- Aydarov, G. (1971). *Yazık orhonskix pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka*. Akademiya Nauk Kazakskoy SSR.

- Aydın, E. (2017). *Orhon yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. Bilge Kültür Sanat.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi iyi dinleyin... Türk ve Uygur runik yazıtlarının karşılaştırılmalı yayını* (E. Yılmaz, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Brill.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University.
- Durmuş, O. (2012). {-y)ArAK} zarf-fiil ekinin kökeni üzerine. *Türkbilg*, 23, 19-60.
- Eckmann, J. (1988). Harezmi Türkçesi (M. Akalın, Çev.). *Tarihî Türk şiveleri* içinde (s. 173-210). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lugâti 't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig grameri -fiil-*. Akçağ.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk kağanlığı ve Türk bengu taşları*. Dergâh.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation*. Otto Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Brill.
- Ersoy, G. (2021). *Eski Uygur Türkçesinde öz (core)-dış (peripheral) katmanlı birleşik yapılar da zamansallık*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin grameri* (M. Akalın, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Giraud, R. (1961). *l'Inscription de Baïn Tsokto*. Librairie d'Amérique et d'Orient.
- Gulcalı, Z. (2015). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur 'dan "Aç Bars" hikâyesi*, Türk Dil Kurumu.
- Hamilton, J. R. (1986). *Manuscripts Ouigours du IXe-Xe siècle de Touen-Houang*. Peeters France.
- Hamilton, J. R. (1998). *İyi ve kötü prens öyküsü* (V. Köken, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Johanson, L. (1995). On Turkic converb clauses. M. Haspelmath ve E. König (Ed.), *Converbs in cross-linguistics perspective* içinde (s. 313-348). Mouton de Gruyter.
- Johanson, L. (2007). Aspectotemporal connectivity in Turkic: Text construction, text subdivision, discourse types and taxis. J. Rehbein, C. Hohenstein ve L. Pietsch (Ed.), *Connectivity in grammar and discourse* içinde (s. 187-198). John Benjamins.
- Karahan, L. (1992). Görülen geçmiş zaman eki -dı/-di'nin tarz ve bağlama fonksiyonuna dair. *Prof. Dr. Muharrem Ergin'e armağan* içinde (s. 335-341). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- Karahan, L. (2015). Türk gramerciliğinde isim cümlesi - fiil cümlesi tartışmaları. M. Y. Özezen ve H. Sözer (Haz.), *Prof. Dr. Mehmet Özmen adına sözdizimi çalıştayını bildirimleri* içinde (s. 145-154). Karahan.
- Malov, S. Y. (1959). *Pamyatniki drevnetyurskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu.
- Ölmez, M. (2012). *Orhon-Uygur hanlığı dönemi Moğolistan'daki eski Türk yazıtları metin-çeviri-sözlük*. Bilgesu.
- Öner, M. (1999). -mat/-meti gerundiyumu hakkında. 3. *Uluslar arası Türk dil kurultayı 1996* içinde (s. 833-840). Türk Dil Kurumu.
- Öner, M. (2007). Türkçede -prAK zarf-fiili. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 68-73.
- Radloff, W. (1899). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (Zweite Folge)*. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Rybatzki, V. (1997). *Die Toñuquq-Inschrift*. University of Szeged.
- Schulz, P. (1978). *Verbalnomina und Konverbien als adverbiale Ergänzungen im Alttürkischen*. Justus-Liebig-Universität Gießen.
- Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit nom bitig, die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule, Berliner Turfantexte IX*. Akademie-Verlag.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Simurg.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi grameri*. Simurg.
- Türk Dil Kurumu. (2013). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri grameri: I - fiil- basit çekim*.

Extended Summary

In historical and modern Turkic languages the less witnessed different meanings and functions of some suffixes which belong to certain grammatical categories, are valuable for Turkic language studies in terms of understanding that from which source the suffixes originally came from, and by which paths they assumed a dominant function. Especially in historical Turkic language studies, it is understood that some suffixes shown in a certain category today show more diversity. In this sense, there are examples where the $-(X)p$ suffix, which is commonly defined as “gerundial” and narrowly defined as “gerundium suffix” in Turkish grammars, has become prominent with different functions in historical Turkic language areas, where it has gained unusual functions in some areas of Old Turkic.

In Kokturk Turkic, which contains the first written sources of the Turkic language and which is accepted as the first phase of the Old Turkic language, the suffix $-(X)p$ generally connects the actions in terms of temporal sequentiality as in other areas of the Turkic language and as it is also seen in other inscriptions. However, in the Tuñukuk inscription the examples rather turn the verbs they are added into nouns as gerundial suffixes. This function of this suffix in Kokturk is also encountered in Old Uighur and Karakhanid texts. The fact that other suffixes, called as gerundium suffixes, have examples with similar functions, suggests that these suffixes and the $-(X)p$ suffix in this sense are originally suffixes that nominalise verbs with the meaning of tense.

Apart from the usual function of the suffix $-(X)p$, the examples where it is witnessed as a tense suffix in the conjugation of the main predicative verbs are remarkable. In Turkic language studies, since the Khwarezm-Golden Horde Turkish texts, the suffix $-(X)p$ has become common in the past tense, usually as verb + $-(X)p$ + *turur* (+personal pronouns). It is not clear whether the suffix $-(X)p$ which marks the actual past tense, progresses from the gerund function to the predicate temporality, or whether it became part of the analytic tense conjugation after gaining temporality in earlier periods. For this, it is necessary to look at the functional diversity that this suffix exhibits in the texts written in the periods before the Khwarezm-Golden Horde field, and to check whether it makes predicative verbs. In this context, it is not clear whether the verbs with $-(X)p$ in 25-26th lines of the Tuñukuk inscription are linked to predicative verbs with the temporal sequential function, or whether they form independent sentences. It comes to mind that the suffix $-(X)p$ in the relevant lines, which has been evaluated as a gerund suffix in many studies until today, may have gained different functions.

It is not clear that how many sentences there are in some lines in Kokturk Turkic, which has less text than especially the Old Uighur environment within the Old Turkic period, especially in the Khaganate inscriptions. Lines that are considered to be uncertain in terms of the number of sentences, are generally evaluated by taking into account the dominant functions of the suffixes in Turkic. In this case, when the sentences are understood with the dominant functions of the suffixes, the morphosyntactic context of the affixes is distorted and the understanding of the sentence becomes possible by only moving away from the context. However, when

the sentences are evaluated with the less common functions of the suffixes, which are also witnessed in other areas of the Turkic language, then it becomes possible to determine the number of sentences and also to understand the sentences more. In this context, when the verbs with the suffix -(X)p in 25-26th lines of the Tuñukuk inscription are evaluated by considering the different functions of the suffix, both the less-known functions of the suffixes for Old Turkic emerge, and the events and facts that are intended to be expressed in the lines become obvious.

In this article, based on the 25-26th lines of the Tuñukuk inscription and the examples witnessed from other areas of Old Turkic, it is stated that the suffix -(X)p in Old Turkic has two different functions besides its common function of connecting the subordinate clauses, to which it is added, with predicate clauses in temporal sequence. One of them is the function of turning into adjective, adverb and later preposition; which nominalises the actions to which the -(X)p suffix is added in Old Turkic texts just as participle suffixes and becomes evident with the examples on which the Turkic language has taken the noun inflectional suffixes in the texts after the 13th century. The other is that the -(X)p suffix, which marks the actual past tense with the past tense inflection in the sequence of verb + -(X)p + *turur* (+personal pronouns) that has become widespread in the texts of the Turkic language written since the 13th century, can be an element of predicative verbs in the past tense meaning and function, alone or with personal pronouns without the *turur* terminator in Old Turkic. According to this, it is understood that the tense conjugation, which has become widespread in Turkic as verb + -(X)p + *turur* (+personal pronouns) and which is represented either only with -(X)p and its variants or with the residue of the terminator *turur* in modern written languages of Turkic, originates from the predicative verbs which take -(X)p suffix with the function of the past tense in the Old Turkic texts.

Moğolistan'da 2018–2021 Yılları Arasında Bulunan Runik Yazıtlar

Azzaya BADAM*

Özet

Moğolistan coğrafyasında XIX. yüzyılın son çeyreğinde başlayan runik harfli yazıt keşifleri günümüze kadar kesintisiz devam etmektedir. Bu da Moğolistan'da hâlâ keşfedilmemiş birçok yazıt olduğunu kanıtlamaktadır. Yeni keşfedilen runik yazıtların tanıtılması dilbilimciler, halk bilimciler ve tarihçiler vb. bütün Türkologlar için son derece önemlidir. Yeni keşfedilen yazıtların tek bir kelimesi, tek bir karakteri dahi runik yazı ile işaretlenmiş eski Türk dilinin söz varlığı için yeni şeyler söylemeyi mümkün kılabilir. Ayrıca keşfedilen bu yazıtlar eski Türk dili araştırmalarının yanında, tarihî ve kültürel araştırmalar için de değerli katkılar sağlamaktadır. 2022 yılı itibarıyla, Moğolistan'da toplam 101 farklı alanda 182 runik yazıt keşfedilmiştir. 2018 yılında, 2010-2017 yıllarında keşfedilen 21 adet runik yazıtın genel bir tanıtımı ile 13 adet küçük yazıtın (kaya yazıtı) ayrıntılı bilgileri tarafımızca araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Bu çalışmada 2018-2021 yılları arasında Moğolistan'da keşfedilen 15 yeni yazıtın tanıtımı yapılacak; bu yazıtlarla ilgili çalışmalarla yazıtların mevcut durumları hakkında bilgiler verilecektir. 2022 yılında 4 civarında runik yazıtın keşfedildiğine dair ön bilgiler elde edilmiştir. Ancak bunlardan Dukhyn Buuts II ve İleriş Kutlug Kağan yazıtı haricinde, bu yazıtlarla ilgili ilk araştırma ve anlamlandırmalar henüz yayımlanmamıştır. Ayrıca 2022 yılının sonuna kadar yeni yazıtların keşfedilmesi ve tescil edilmesi mümkün olduğundan bu çalışmaya 2022 yılı keşifleri dâhil edilmemiştir. Moğolistan coğrafyasında 2018 yılında beş, 2020 yılında dört, 2019 ve 2021 yıllarında ise üçer adet yazıt keşfedilmiştir. Bu yazıtların tümü

* Dr. Öğr. Üyesi, Moğolistan Devlet Üniversitesi Türkoloji Ana Bilim Dalı, ROR ID <https://ror.org/04855bv47>, azzaya@num.edu.mn, <https://orcid.org/0000-0002-6278-6251>.

kaya yazıtları kategorisine dâhildir. Yazıtlarla ilgili bilgileri paylaşmak ve yukarıda belirtilen yazıtlar için bir söz varlığı listesi oluşturmak bu çalışmanın iki ana hedefidir.

Anahtar Kelimeler: Göktürkçe, runik yazıtlar, Moğolistan, yeni yazıtlar

Runic Inscriptions Found in Mongolia Between the Years 2018 and 2021

Abstract

The discovery of runic inscriptions in Mongolia, which started in the last quarter of the 19th century, continues uninterrupted until today. This proves that there are countless undiscovered old Turkish monuments in Mongolia. The introduction of the recently discovered runic monuments is essential for all Turkologists, including linguists, folklorists, and historians. Even a single word, a single character of the newly discovered inscriptions makes it possible to say new things about the vocabulary of the ancient Turkic language marked with runic script. In addition, these newly discovered inscriptions provide valuable contributions to historical and cultural research as well as ancient Turkic language research. As of 2022, a total of 101 locations in Mongolia had yielded the discovery of 182 runic inscriptions. In 2018, we provided an overview of 21 runic inscriptions found between 2010 and 2017 as well as specific information on 13 small-monuments, or rock inscriptions. As a continuation of this, this article will outline the research and status of 15 new monuments that were found in Mongolia between 2018 and 2021. Preliminary assessments indicate that as of 2022, roughly four runic inscriptions have been found. Since new inscriptions can still be found and registered until the end of 2022, they are not included in our analysis because the initial research and explanations have not yet been published. When examining the newly discovered monuments in the last four years, five monuments were found in 2018, four in 2020, and three each in 2019 and 2021. These monuments are all examples of rock inscriptions. Sharing information and compiling a list of words for the inscriptions stated above are the two main objectives of this article.

Keywords: Ancient Turkish, Runic inscription, Mongolia, newly found inscription

Moğolistan'da 2018-2021 yılları arasında keşfedilen 15 runik harfli yazıt bulunmaktadır. Bu yazıtlar buldukları aymaklara (il büyüklüğünde alan) göre sayıca sıralandığında; Bayankhongor aymakta 10; Govi-Altai aymakta 3; Bulgan ve Sükhbaatar aymaklarda ise birer adet şeklindedir. Moğolistan'da 2015 ve 2017 yılları arasında Govi-Altai aymakta 3; Töv aymakta 4 adet yazıt

tın keşfedilmiş olmasıyla bahse konu bölge, en çok runik harfli yazıt bulunan aymaklar olarak kayıtlarda yer almıştır.

Yeni keşfedilen yazıt metinleri içerik olarak oldukça zengin olmasıyla birlikte metinlerde birkaç kişi adına da rastlanmaktadır.

Tablo 1: Yeni Bulunan Yazıtlarla İlgili Detaylı Bilgiler

Buluş Yılı	№	Yazıtın adı	Yazıtın konumu		Kelime sayısı
			İlk bulunduğu yer	Şu anda bulunduğu yer	
2018	1	Asgat Yazıtı	<i>Bayankhongor aymak, Galuut sum, Asgat bölgesi</i>	<i>Bayankhongor aymak, Galuut sum, Asgat bölgesi</i>	1
	2	Deed Tsokhiot Yazıtı	<i>Bayankhongor aymak, Galuut sum, Tsagaan Turuut ırmağı, Deed Tsokhiot bölgesi</i>	<i>Bayankhongor aymak, Galuut sum, Tsagaan Turuut ırmağı, Deed Tsokhiot bölgesi</i>	2
	3	Dund Tsokhiot I. Yazıtı	<i>Bayankhongor aymak, Galuut sum, Tsagaan Turuut ırmağı, Dund Tsokhiot bölgesi</i>	<i>Bayankhongor aymak, Galuut sum, Tsagaan Turuut ırmağı, Dund Tsokhiot bölgesi</i>	2
	4	Dund Tsokhiot II. Yazıtı	<i>Bayankhongor aymak, Galuut sum, Tsagaan Turuut ırmağı, Dund Tsokhiot bölgesi</i>	<i>Bayankhongor aymak, Galuut sum, Tsagaan Turuut ırmağı, Dund Tsokhiot bölgesi</i>	3
	5	Hanangi-in Buuts Yazıtı	<i>Bayankhongor aymak, Galuut sum, Tsagaan Turuut ırmağı, Hanangi-in Buuts</i>	<i>Bayankhongor aymak, Galuut sum, Tsagaan Turuut ırmağı, Hanangi-in Buuts</i>	2
2019	6	Havts-gaityn Havtsal Yazıtı	<i>Bayankhongor aymak, Shine Jinst sum, Havts-gaityn Havtsal bölgesi</i>	<i>Bayankhongor aymak, Shine Jinst sum, Havts-gaityn Havtsal bölgesi</i>	3
	7	Soyo Khüren Yazıtı	<i>Bayankhongor aymak, Ölziiit sum, Soyo Khüren bölgesi</i>	<i>Bayankhongor aymak, Ölziiit sum, Sumu Başkanlığı</i>	3
	8	Zamyn Buuts Yazıtı	<i>Bayankhongor aymak, Buutsagaan sum, Zamyn Buuts bölgesi</i>	<i>Bayankhongor aymak, Buutsagaan sum, Zamyn Buuts bölgesi</i>	6

2020	9	Davirtyn Buuts II. Yazıtı	<i>Govi-Altai aymak, Taishir sum, Davirtyn Buuts bölgesi</i>	<i>Govi-Altai aymak, Taishir sum, Davirtyn Buuts bölgesi</i>	2
	10	Khöshööt Tolgoi Yazıtı	<i>Govi-Altai aymak, Biger sum, Khöshööt Tolgoi bölgesi</i>	<i>Govi-Altai aymak, Biger sum, Khöshööt Tolgoi bölgesi</i>	1
	11	Zaany Angal Yazıtı	<i>Bayankhongor aymak, Ölzii sum, Zaany Angal bölgesi</i>	<i>Bayankhongor aymak, Ölzii sum, Zaany Angal bölgesi</i>	2
	12	Tavan Tolgoi Yazıtı	<i>Sükhbaatar aymak, Bayandelger sum, Tavan Tolgoi bölgesi</i>	<i>Sükhbaatar aymak, Bayandelger sum, Tavan Tolgoi bölgesi</i>	7
2021	13	Dövön Yazıtı	<i>Govi-Altai aymak, Yösönbulag sum, Dövön bölgesi</i>	<i>Govi-Altai aymak, Yösönbulag sum, Dövön bölgesi</i>	1
	14	Dukhyn Buuts Yazıtı	<i>Bayankhongor aymak, Bogd sum, Dukhyn Buuts bölgesi</i>	<i>Bayankhongor aymak, Bogd sum, Dukhyn Buuts bölgesi</i>	1
	15	Khangidai Khad II. Yazıtı	<i>Bulgan aymak, Dashinchilen sum, Khangidai Khad bölgesi</i>	<i>Bulgan aymak, Dashinchilen sum, Khangidai Khad bölgesi</i>	4

2018 Yılında Bulunan Yazıtlar

Asgat Yazıtı

2018 yılında Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü araştırmacıları Batbold Gonchig ve Ankhbayar Batsuuri tarafından Bayankhongor aymağa bağlı Galuut sumun Asgat bölgesinde bulunan yazıt dört karakterden oluşmaktadır. Yazıtın ilk okuması 2018 yılında Prof. Dr. Battulga Tsend tarafından yapılmıştır (Tsend vd., 2019, s. 587-588; Tsend, 2022b, s. 94-95).

Tablo 2: Yazıtın Okunuşu

Yazıt metni	Harf çevirimi	Yazı çevirimi	Tercümesi
ᠠᠰᠭᠠᠲᠤ	Q̄i R i m	q̄irim	Kırım

Deed Tsokhiot Yazıtı

Bayankhongor aymağa bağlı Galuut sumun Tsagaan Turuut ırmağının geçit kısmında Deed Tsokhiot ve Dund Tsokhiot adında kayalık bir bölge bulunmaktadır. Beş harften oluşan yazıtı 2018 yılında Moğolistan Bilimler

Akademisi Arkeoloji Enstitüsü araştırmacıları Batbold Gonchig ve Ankhbayar Batsuuri Deed Tsokhiot bölgesinde keşfetmişlerdir. Yazıt aynı yıl Prof. Dr. Battulga Tsend tarafından okunup incelenmiştir (Tsend, 2022b, s. 139–140; Tsend vd., 2019, s. 588–589).

Yazıt metni	Harf çevirimi	Yazı çevirimi	Tercümesi
𐰇𐰏𐰍𐰏	Q R č W R	qar čur	Kar Çur

Tablo 3: Yazıtın Okunuşu

Dund Tsokhiot I. Yazıtı

Dund Tsokhiot bölgesinde bulunan bir satırlık runik yazıt 2018 yılında Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü araştırmacıları Batbold Gonchig ve Ankhbayar Batsuuri tarafından keşfedilmiştir. Yazıtın okuma ve anlamlandırılması Prof. Dr. Battulga Tsend tarafından yapılmıştır (Tsend, 2022b, s. 140–141; Tsend vd., 2019, s. 589–590).

Tablo 4: Yazıtın Okunuşu

Yazıt metni	Harf çevirimi	Yazı çevirimi	Tercümesi
𐰏𐰇𐰏𐰍:𐰏𐰏𐰏 [𐰏]	[p] YY č i : W L R T i	[apa?] yayčı olurt[t]i	[Apa?] yayçı oturttu.

Dund Tsokhiot II. Yazıtı

Dund Tsokhiot bölgesinde bulunan ikinci yazıt, 2018 yılında Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü araştırmacıları Batbold Gonchig ve Ankhbayar Batsuuri tarafından keşfedilmiştir. Yazıt aynı yıl Prof. Dr. Battulga Tsend tarafından okunup incelenmiştir (Tsend, 2022b, s. 141; Tsend vd., 2019, s. 590).

Tablo 5: Yazıtın Okunuşu

Yazıt metni	Harf çevirimi	Yazı çevirimi	Tercümesi
...𐰏𐰇𐰏𐰍𐰏[𐰏~𐰏]𐰏𐰏𐰏𐰏	Q T B R [i~ŋ] Y W R G	qut bar [i~ŋ] yoriŋ ...	Kut varın, sefer...

Hanangiin Buuts Yazıtı

Yazıt 2018 yılında Bayankhongor aymak Galuut sum bölgesi Tsagaan Tu-ruut ırmağı havzasında Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü araştırmacıları Batbold Gonchig ve Ankhbayar Batsuuri tarafından keşfedilmiştir (Tsend, 2022b, s. 126; Tsend vd., 2019, s. 590).

Tablo 6: Yazıtın Okunuşu

Yazıt metni	Harf çevirimi	Yazı çevirimi	Tercümesi
... »Yᠠᠨᠢ [ᠠᠨᠢ?...]	[...in?] s i k l m s	[...in?]isi? kâlmis	[...kardeş]i? gelmiş

2019 Yılında Bulunan Yazıtlar

Havtsgaityn Havtsal Yazıtı

Bayankhongor aймаğa bağlı Shine Jinst sumun Havtsgaityn Havtsal bölgesinde bulunan üç satırlık yazıt, 2019 yılında Moğolistan Milli Müzesi araştırmacısı Sodnomjamts Damchaabadgar tarafından keşfedilip ilk okuma ve anlamlandırılması da yayımlanmıştır (Tsend, 2020b, s. 122; Tsend, Zagd, vd., 2019, s. 402–403). Söz konusu yazıtın okuma anlamlandırılmasıyla ilgili en son yayın da Prof. Dr. Battulga Tsend tarafından yapılmıştır (Tsend, 2022b, s. 124–125).

Tablo 7: Yazıtın Okunuşu

Yazıt metni	Harf çevirimi	Yazı çevirimi	Tercümesi
ᠠᠠᠠᠠ.1	Q R L G	qarlġy	a. Karlık Çur aşır
ᠠᠠᠠ.2	č W R	čur	indi.
ᠠᠠᠠᠠ.3	š n t i	a. ašinti (~aša änti)	b. Karlık Çur esen
		b. äsänti (~äšänti)	oturdu.

Soyo Khüren Yazıtı

Bayankhongor aймаğa bağlı Ölziit sum Soyo Khüren bölgesinde sekiz harften oluşan bir satırlık bu yazıt, 2019 yılında Moğolistan Milli Müzesi araştırmacısı Sodnomjamts Damchaabadgar tarafından keşfedilmiş, yazıtın ilk okuma anlamlandırılması da yayımlanmıştır (Tsend, 2020b, s. 116; Tsend, Zagd, vd., 2019, s. 401–402). Yazıtın uzunluğu 40 cm, harf yüksekliği 7-10 cm'dir. Yazıtın baş kısmında iki tane damga bulunmaktadır: √ ᠠ. Söz konusu yazıtla ilgili son okuma ve anlamlandırma Prof. Dr. Battulga Tsend tarafından yapılmıştır (Tsend, 2022b, s. 122–123).

Tablo 8: Yazıtın Okunuşu

Yazıt metni	Harf çevirimi	Yazı çevirimi	Tercümesi
»ᠠᠠᠠᠠ ᠠᠠᠠᠠ	š R T Q k ü n m	ašartaq (~aširtaq) könim	Zeki ve sadık dostum

Zamyn Buuts Yazıtı

Bayankhongor aймаğa bağlı Buutsagaan sumun merkezinden doğuya doğru 9 km'lik mesafede Zamyn Buuts adında küçük bir kayalık bulunmakta-

dır. Söz konusu kayalıkta Uygur Kağanlığı dönemine ait olabilecek bir satırlık runik yazıt hakkedilmiştir. Yazıt 2019 yılında Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü araştırmacısı Dr. Tserendagva Yadmaa ve meslektaşları tarafından keşfedilmiştir (Yadmaa ve Sarantuya, 2019, s. 254). İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi öğretim üyelerinden Dr. Munkhtulga Rinchinkhorol'un okuması şöyledir:

ᠠᠳᠢᠵᠠᠷ ᠶᠣᠷᠲᠢ ᠠᠳᠢᠵᠠᠷ ᠠᠳᠢᠵᠠᠷ ~ ädiz ar yortı ädiz (ar) at äki yortı ~
 Literal translation: The Ädiz man/men passed. The Ädiz man/men and
 horse/horses passed twice. Dynamic equivalence translation: The Ädiz
 troops went passing by here. The Ädiz troops and horses went twice
 passing by here. (Rinchinkhorol, 2020, s. 366–372).

Bu incelemenin yayımlanmasından sonra Prof. Dr. Battulga bizzat yazıt üzerinde araştırma yaparak metni bir kez daha yayımlamıştır (Tsend, 2020b, s. 118, 2020a, 2022b, s. 117–119).

Tablo 9a: Yazıtın Okunuşu (Tsend, 2022b, ss. 117-119)

Yazıt Metni	Harf çevirimi	Yazı çevirimi	Tercümesi
ᠬᠡᠬᠡᠳᠢᠵᠠᠷ ᠶᠣᠷᠲᠢ ᠠᠳᠢᠵᠠᠷ ᠠᠳᠢᠵᠠᠷ ᠠᠳᠢᠵᠠᠷ	d z ᠶ : Y W R T i : d z T ᠶ k i : Y W R T i	ädiziᠶ yortı ädiz atıᠶ äki yortı	Ediz'inin geçti. Ediz'inkiler iki defa geçti.

Yazıtla ilgili okuma ve anlamlandırma yapılan bir çalışma da Prof. Dr. Şaban Doğan'a aittir (Doğan, 2021).

Tablo 9b: Yazıtın Okunuşu (Doğan, 2021, s. 100)

Tamir Edilmiş Metni	Harf çevirimi	Yazı çevirimi	Tercümesi
ᠬᠡᠬᠡᠳᠢᠵᠠᠷ ᠶᠣᠷᠲᠢ ᠠᠳᠢᠵᠠᠷ (ᠠᠳᠢᠵᠠᠷ ᠠᠳᠢᠵᠠᠷ)	d ² zᠶ : y ¹ W r t ¹ Y- d ² z t ¹ ᠶ k ² Y: y ¹ W r t ¹ Y	(e)d(i)z(i)ᠶ : yurtı (e) d(i)z (a)t(i)ᠶ (e)ki : yurtı	Edizlerin konaklama/ kamp yeri. Ediz atla- rının ikinci konakla- ma/kamp yeri.

2020 Yılında Bulunan Yazıtlar

Davirtyn Buuts II Yazıtı

Davirtyn Buuts I Yazıtı 2016 yılında Govi-Altai aймаğa bağlı Taishir sumda yer alan Berkh Dağı'ndaki Davirt adlı kışlak yerinde B. Bayar tarafından bulunmuştur. Bu yazıt Prof. Dr. Battulga Tsend tarafından okunup bilim dünyasına sunulmuştur (Tsend, 2016; 2017, s. 94, 111). Bir satırlık bu yazıt toplam 20 harf ve 2 kelime ayırma işaretinden ibarettir.

Saha araştırması ekibimiz tarafından 20 Haziran 2020 tarihinde aynı bölgede bir yazıt daha keşfedilmiştir. Yazıt Davirtyn Buuts I yazıtının bulunduğu kayanın doğu tarafındaki başka bir kaya üzerine yazılmıştır. Toplam altı

harften ibaret bir satırlık yazıtla ilgili ilk bilimsel çalışma 2021 yılında araştırmacıların istifadesine sunulmuştur (Badam vd., 2021, s. 16–17, 2022, s. 15; Tsend, 2022a, s. 119). Yazıtın uzunluğu 19,5 cm olup harflerin yüksekliği 3 – 5 cm'dir.

Tablo 10: Yazıtın Okunuşu

Yazıt metni	Harf çevirimi	Yazı çevirimi	Tercümesi
ᠰᠤᠳᠠᠰᠤᠶ᠋ᠠ	W L G Q Y a	uluş yaya	Ulu kaya

Khöshööt Tolgoi Yazıtı

Moğolistan'da Govi-Altai aymağa bağlı Biger sumdan batıya doğru 20 km'lik mesafede Khöshööt Tolgoi bölgesinde bulunan yazıt beş harften oluşmaktadır. Yazıt 2020 yılında Moğolistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü araştırmacılarından Batbold Natsag, Amgalantögs Tsend ve Aldarmönkh Pürev tarafından bulunmuştur (Natsag vd., 2020). Yazıtın ilk okuma ve anlamlandırılması Prof. Dr. Battulga Tsend tarafından yapılmıştır (Tsend, 2020b, s. 188; Tsend, Natsag, vd., 2020).

Tablo 11: Yazıtın Okunuşu

Yazıt metni	Harf çevirimi	Yazı çevirimi	Tercümesi
ᠲᠤᠩᠭᠠᠴᠤ	T W ᠨ R č	tunrač (~tonrač)	Tungraç ~Tongraç

Yazıtı ilk okuyanlar yazıt metninin bir kişi adı olma ihtimalinin yüksek olduğunu belirtse de kavim adı (Tongra) olabileceği fikrini ileri sürenler de vardır (Badam vd., 2021, s. 17, 2022, s. 16; Tsend, 2022a, s. 122–125).

Zaany Angal Yazıtı

2020 yılında Bayankhongor aymağa bağlı Ölziit sumdan güneydoğuya doğru 60 km'lik Zaany Angal bölgesinde Moğolistan Devlet Üniversitesi Antropoloji ve Arkeoloji Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Batsaikhan Zagd ve Moğolistan Milli Müzesi araştırmacısı Sodnomjamts Damchaabadgar tarafından bulunmuştur. Yazıtın ilk okuma ve anlamlandırılması Prof. Dr. Battulga Tsend tarafından yapılmıştır (Tsend, 2020b, s. 137, 2021, 2022b, s. 116–117; Tsend, Zagd, vd., 2020).

Tablo 12: Yazıtın Okunuşu

Yazıt metni	Harf çevirimi	Yazı çevirimi	Tercümesi
ᠶᠢᠷᠢᠨ ᠰᠤᠰᠢ	r ᠨ s ü s	äriᠨ (~iriᠨ) süsi	Takip et, askeri

Tavan Tolgoi Yazıtı

Sükhbaatar aymağa bağlı Bayandelger sumdan batıya doğru 22 km'lik mesafede Tavan Tolgoi bölgesinde 2020 yılında Ya. Batjargal, N. Dulamjav

Birinci yazıtın bulunuşundan 95 yıl sonra aynı kayalıkta ikinci bir yazıt bulunması bölgede daha kapsamlı bir araştırma yapılması gerektiğini göstermektedir.

Yeni Bulunan Yazıtların Söz Varlığı

Son dört yılda bulunan tüm runik harfli yazıtların söz varlığını oluşturan kelime listesi aşağıda verilmiştir.

a	↯	ayraç işareti	Tav.T.; Tav.T.; Tav.T.;
anča	↯ᶑ	öyle	Dukh.Buuts
apa	↯	Apa	Du.Tsoxh.I.
ay	ᶑ	Ay	Tav.T.
ay-	ᶑ	söyle-	Dukh.Buuts
ayas	ᶑᶑ	Berrak	Dukh.Buuts
aş-	^	aş-	
aşa änti (~äsänti)	ᶑᶑ^	aşıp indi	Havts. Hav.3.
aşartaq (~aşirtaq)	ᶑᶑᶑ	Zeki ve sadık	Soyo.H.
at	^	Ad	
atij	ᶑ^	Adı	Zam.B.
ädiz	ᶑᶑ	Ediz	
ädiz	ᶑᶑ	Ediz'inkiler	Zam.B.
ädiziñ	ᶑᶑᶑ	Ediz'inin	Zam.B.
äki	ᶑᶑ	İki	Zam.B.
än-	ᶑ	in-	
aşa änti (~äsänti)	ᶑᶑ^	aşıp indi	Havts. Hav.3.
är-	^	takip et-, var-	
äriñ	ᶑ^	takip et	Zaan.A.
äsän-	ᶑ^	esen otur-	
äsänti (~aşa änti)	ᶑᶑ^	esen oturdu	Havts. Hav.3.
bar-	ᶑᶑ	var-	
bariñ	ᶑᶑᶑ	varın	Du.Tsoxh.II.
bay	ᶑᶑ	zengin	Dukh.Buuts
bilge	ᶑᶑᶑᶑ	bilge	Dukh.Buuts
biti-	-ᶑᶑ	yaz-	
bitidim	ᶑᶑᶑᶑ	yazdım	Hang.H.II.
çur	ᶑᶑᶑ	Çur	
qar çur	ᶑᶑᶑᶑᶑ	Kar Çur	De.Tsoxh.

qarlîy çur	𐰣𐰆𐰏𐰏𐰏𐰏	Karlık Çur	<i>Havts. Hav.1-2.</i>
ini	𐰆𐰏	Kardeş	
inisi	𐰆𐰏𐰏	kardeşi	<i>Han.B.</i>
ir-	𐰏	takip et-, var-	
irin (~äriñ)	𐰏𐰏	takip et	<i>Zaan.A.</i>
irkin	𐰆𐰏𐰏𐰏	İrkin	<i>Tav.T.</i>
käl-	𐰏𐰏	gel-	
kälip	𐰏𐰏𐰏	gelip	<i>Hang.H.II.</i>
kälmiş	𐰏𐰏𐰏𐰏	gelmiş	<i>Han.B.</i>
kön	𐰆𐰏𐰏	Dost	
könim	𐰏𐰏𐰏𐰏	dostum	<i>Soyo.H.</i>
olur-	𐰏𐰏	otur-	
olurttı	𐰏𐰏𐰏	oturttu	<i>Du.Tsokh.I.</i>
olurtım	𐰏𐰏𐰏𐰏	oturdum	<i>Tav.T.; Tav.T.;</i>
orun	𐰏𐰏	Orun	<i>Tav.T.</i>
qar	𐰏𐰏	Kar	
qar çur	𐰏𐰏𐰏𐰏	Kar Çur	<i>De.Tsokh.</i>
qarlîy	𐰏𐰏𐰏	Karlık	
qarlîy çur	𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏	Karlık Çur	<i>Havts. Hav.1-2.</i>
qaya	𐰏𐰏𐰏	Kaya	<i>Davirt.II.</i>
qayaqa	𐰏𐰏𐰏𐰏	kayaya	<i>Hang.H.II.</i>
qır	𐰏𐰏	Kır	
qırım	𐰏𐰏𐰏𐰏	Kırım	<i>Asg.</i>
qut	𐰏𐰏𐰏	Kut	<i>Du.Tsokh.II.</i>
sü	𐰏𐰏	Asker	
süsi	𐰏𐰏𐰏	askeri	<i>Zaan.A.</i>
taş	𐰏𐰏	taş	<i>Döv.</i>
tayla	𐰏𐰏𐰏𐰏	güzel, kibar	<i>Dukh.Buuts</i>
tonraç (~tonraç)	𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏	Tongraç	<i>Höş.T.</i>
tört	𐰏𐰏𐰏𐰏	Dört	
törtinç	𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏	dördüncü	<i>Tav.T.</i>
tonraç (~tonraç)	𐰏𐰏𐰏𐰏𐰏	Tungraç	<i>Höş.T.</i>
uluy	𐰏𐰏	Ulu	<i>Davirt.II.</i>
yalım	𐰏𐰏𐰏	yassı	<i>Hang.H.II.</i>
yayçı	𐰏𐰏𐰏𐰏	yayçı	<i>Du.Tsokh.I.</i>

yegän	ᠶᠡᠭᠡᠨ	Yegen	<i>Tav.T.</i>
yorıy	ᠶᠣᠷᠢᠶ	sefer	<i>Du.Tsokh.II.</i>
yor- (~yurt)	ᠶᠣᠷ	geç-, git-	
yortı	ᠶᠣᠷᠲᠢ	geçti	<i>Zam.B.; Zam.B</i>
yurt (~yor)	ᠶᠣᠷᠲᠤ	konaklama/kamp yeri	
yurtı	ᠶᠣᠷᠲᠤ	konaklama/kamp yeri	<i>Zam.B.; Zam.B</i>

Sonuç

Çalışma kapsamında söz konusu 15 yazıtla ilgili bilgiler verilmiş, ayrıca söz varlığı listesi oluşturulmuştur. Bahse konu listedeki kelimeler, yazıtları en son yorumlayan araştırmacıların eserlerine dayanılarak hazırlanmıştır. Sayıları her geçen gün artan runik harfli yazıtlarla ilgili dil bilgisel, tarihî ve kültürel çalışmaların ve detaylı araştırmaların sayılarının artması önemlidir. Son zamanlarda Moğolistan ile Türkiye arasındaki bilimsel iş birliklerinin gelişmesine koşut olarak yazıtları araştıran bilim insanlarının bu coğrafyayı ziyaret etmeleri, yazıtları bizzat yerinde incelemeleri ve özellikle yazıt belgelendirilmesi için önemli olan güneş ışığının tüm açılarından yararlanarak yazıt incelemeleri yapmaları mümkün olmuş; tüm bu gelişmeler, ilgili araştırmacılar için önemli bir fırsat olan bu olanaklar çerçevesinde keşif ve yayınların yolunun açılmasını sağlamıştır. Türkiye ile Moğolistan arasındaki akademik iş birliklerinin gelişmesi yazıtlarla ilgili yeni çalışmalara zemin hazırlayacaktır.

Etik Komite Onayı: Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek: Bu araştırma, Moğolistan Devlet Üniversitesi tarafından P2022-4373 numaralı proje anlaşması kapsamında desteklenmiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval: Ethical committee approval is not required for this research.

Funding: This research has been funded under project agreement number P2022-4373 by the National University of Mongolia.

Conflicts of Interest: The author declare no conflicts of interest in this study.

Kısaltmalar

Asg.	Asgat Yazıtı
Davirt.II.	Davirtyn Buuts II. Yazıtı
De.Tsokh.	Deed Tsokhiot Yazıtı
Döv.	Dövön Yazıtı
Du.Tsokh.I.	Dund Tsokhiot I. Yazıtı
Du.Tsokh.II.	Dund Tsokhiot II. Yazıtı
Dukh.Buuts	Dukhyn Buuts Yazıtı
Han.B.	Hanangiin Buuts Yazıtı
Hang.H.II.	Khangidai Khad II. Yazıtı
Havts. Hav.1-2.	Havtsgaityn Havtsal Yazıtının 1-2. satır
Havts. Hav.3.	Havtsgaityn Havtsal Yazıtının 3. satır
Höş.T.	Khöshööt Tolgoi Yazıtı
Soyo.H.	Soyo Khüren Yazıtı
Tav.T.	Tavan Tolgoi Yazıtı
Zaan.A.	Zaany Angal Yazıtı
Zam.B.	Zamyn Buuts Yazıtı

Kaynakça

- Badam, A., Namsrai, G. ve Batjav, B. (2021). Govi-Altay aймаğındaki runik yazıtlar ve tamgalar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 72, 7-32. <https://doi.org/10.32925/tday.2021.60>
- Badam, A., Namsrai, G. ve Batjav, B. (2022). Runic inscriptions and tamgas in Govi-Altai province, Mongolia. *Asian Studies in Mongolia*, 1, 11-27.
- Bukhat, B. (1968). Khangidain khadny türeg bichees. *Shinjelekhn Ukhaany Akademiin Medee*, 4, 96-97.
- Byamba, R. (1968). *Les dessings pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les steles en Mongolie* (C 1). Institut Linguae et Litterarum Academiae Scientiarum, Reipublicae Populi Mongolici.
- Doğan, Ş. (2021). Batı Moğolistan'daki Ulaan Tsokhiotün övöljöö yazıtı ile Uvs ve Khovd illeri sınırlarındaki bazı kaya resimleri ve tamgalar üzerine. *Journal of Turkish Studies, Special Edition Vol. 1*, 97-112.
- Doğan, Ş. ve Yundenbat, B. (2023). Dukhyn Buuts yazıtı üzerine. L. Karahan ve H. Yıldız (Ed.), *Doğumunun 80. yılında Ahmet Bican Ercilasun armağanı* içinde (s. 379-387).
- Enkmaa, A., Battulga, N.-E., Zorigbaatar, M., Batsaikhan, S., Erdembileg, S., Battulga, K., Pürevsüren, S., Törbat, B. ve Dashdondov, E. (2021). *Kheeriin*

- dadlaga, sudalgaany ajliin tailan*. Moğolistan Devlet Üniversitesi, Türkoloji ABD.
- Gonchig, B., Tsend, B., Batsuuri, A. ve Sosorbaram, K. (2022). Dövöngiin uygur, runi bicheest khöshöö. *Turkic & Uighur Studies*, III(2), 44-46.
- Grigoriyev, K. S. (1978). Naskalniye runičeskiye nadpisi Mongolii I. Tes, Guraljin-ula, Khangyta-khat, Khentey. *Tyurkologičeskii sbornik 1975* içinde (s. 151-158).
- Grigoriyev, K. S. (2006). *Pamyatniki dryevnyetyurkskoy pisimennosti i etnokulturnaya istoriya tsentralinoy Azii*.
- Luvсандорж, B. (1990). *BNMAU-yn nutag dakhi khadny bichees*.
- Natsag, B., Tsend, A. ve Pürev, A. (2020). “Govi-Altai aimgiin arhyeologiin dursgaluud” kheeriin sudalgaany ajlyin tailan. Institute of Archaeology, Mongolian Academy of Sciences.
- Ochir, N. (1966). Arvan ödriin shinjilgeenii ayalal. *Shinjelek Ukhaan Amidral*, 5, 38-41.
- Rinchinkhorol, M. (2020). A Newly-Found Uighur Period Runic Inscription. *The 6th International Conference on Asian Studies (ICAS2020) Vol. VI* içinde (s. 366-372).
- Rinchinkhorol, M. (2022). Doğu Moğolistan’da yeni bulunan Uygur dönemi bir “Yol Yazıtı”. *Uluslararası geçmişten geleceğe ipekyolu sempozyumu* içinde (s. 583-589).
- Rinchinkhorol, M., Dashzeveg, A. ve Ganbold, B. (2022). Tavan Tolgoin bichees. *Nüüdelchdiin Öv Sudlal*, XXIII(3), 35-53.
- Tsend, B. (2006). Khangidain khadny bicheesiig dahin nyagtlakh ni. *Acta Historica*, VII(2), s. 10-15.
- Tsend, B. (2016). Taishiryin Davirtyn Buutsny bichees. *Acta Historica*, XVII(1), 5-10.
- Tsend, B. (2017). *Runi bichgiin shine survalj: Khirgisi’n ovoony gerelt höshöonii bicheesiin sudalгаа* içinde (s. 91-121).
- Tsend, B. (2020a). Ediz (Ädiz)-d kholbogdoh runi bichgiin khoyor dursgal. *Altica*, XVI, 63-69.
- Tsend, B. (2020b). *The small monuments of Mongolian runic inscription*. Institute of Archaeology, Mongolian Academy of Sciences.
- Tsend, B. (2021). Mongol nutgaas 2020 ond shineer ilrüülsen runi bichgiin khoyor dursgal. *The 7th International Conference on Asian Studies (ICAS2021) Vol. VII* içinde (s. 32-37).
- Tsend, B. (2022a). *Mongolyn runi bichgiin dursgalyn shine sudalгаа: Mongolyn baruun büs nutag dakhi runi bichgiin dursgal* içinde (C I).
- Tsend, B. (2022b). *Mongolyn runi bichgiin dursgalyn shine sudalгаа: Mongolyn töv, umard büs nutag dakhi runi bichgiin dursgal* içinde (C II).

- Tsend, B., Batsuuri, A., Cao, J., Gonchig, B., Song, G., Tsend, A., Cao, P., Tsendorj, B., Cai, X. ve Li, C. (2019). Tsagaan Turuut godyn sav nutag dakhi ertnii bichgiin dursgaluud (Uridchilsan sudalgaa). *The 5th International Conference on Asian Studies Vol. V* içinde s. 586-591.
- Tsend, B., Natsag, B., Tsend, A. ve Pürev, A. (2020). Khöshööt Tolgoın bichees. *Journal of the Archaeology, History and Ethnography*, 16(15), 96-103.
- Tsend, B. ve Valentinoviç, K. İ. (2009). O pominalinoy nadpisi na skalye v Khangidaye (Tsyentralinaya Mongoliya). *Tyurkologichyeskiy Sbornik 2007-2008* içinde (s. 5-13).
- Tsend, B., Yadmaa, Ts. ve Sarantuya, D. (2021). Dukhyn Buutsyn Bicheesiyn Sudalgaa.
- Tsend, B., Zagd, B. ve Damchaabadgar, S. (2019). Shineer ilrüülsen runi bichgiin khoyor dursgal. *Mongolyn Arkhyeologi-2019* içinde (s. 400-404).
- Tsend, B., Zagd, B. ve Damchaabadgar, S. (2020). Zaany Angalyn bichees. *Nüüdelchdiyn Öv Sudlal, XXI-II(9)*, 95-97.
- Yadmaa, T. ve Sarantuya, D. (2019). ‘Nen ertnii хүний ул мөрийг Алтай Таван Богдоос хайх тсогтс судалгаа’ суури судалгааны төслийн 2019 оны хайгуул судалгааны уридчилсан үр дүн. *Mongolyn Arkhyeologi-2019* içinde (s. 251-256).
- Yadmaa, T. ve Sarantuya, D. (2021). Hangai goviin zaagaas shineer ilrüülsen dursgaluud: Dukhyn Buuts, Bүрден Tsokhiogiin khadny zurag, tamga temdeg, bichees. *Mongolyn Arkhyeologi-2021* içinde (s. 138-143).

Extended Summary

The first deciphering of the ancient Turkic runic script, which was previously referred to as “mysterious and inexplicable” by the Danish researcher V. Thomsen, took place 130 years ago this year. In Mongolia, new monuments have been found continuously for the past 20 years, and as of now, 182 runic monuments have been documented in 101 locations.

However, in 2010, three monuments known as Dongoi Shiree monuments were discovered in Tuvshinshiree soum of Sühbaatar province, and once again, classic runic writing was discovered in Mongolia. This was after reading and studying the inscriptions of the so-called classic monuments such as Kultigin, Bilge Khagan, and Tunyukuk. It demonstrated the ability to find the relic. The discovery of the upper part of the monument to Ilterish Kutlug Khagan in 2022 stunned everyone once more.

These demonstrate that there are still classical and small runic monuments to be found on Mongolian land. In other words, it serves as evidence of the widespread acceptance of this writing system during the ancient Turkic and Uighur periods.

We gave a summary of 21 runic inscriptions discovered between 2010 and 2017 in addition to detailed information on 13 small monuments, or rock inscriptions, in 2018. In keeping with that, this article will describe the investigation and present condition of 15 new monuments discovered in Mongolia between 2018 and 2021. According to early estimates, as of 2022, about four runic inscriptions have been discovered. As the survey is still ongoing, new runic inscriptions found in 2022 and 2023 are not yet included in the study.

Five monuments have been discovered in the past four years: four in 2020, three in each of 2019 and 2021, and five in 2018. They are all carved onto rocks. Information interchange and word lists for the inscriptions stated above are this article’s two main objectives.

In addition, if these monuments are classified according to the province where they were discovered and registered, 10 monuments were found in Bayankhongor province, 3 in Govi-Altai province, and 1 each in Bulgan and Sühbaatar provinces. Thus, the largest number of runic relics were discovered in the territory of Bayankhongor province, which seems to be related to the fact that a lot of historical and archeological research projects have been carried out in the province in recent years. Therefore, conducting research focused on any region will allow more written monuments of historical value to be discovered, recorded, documented, and studied. In 2023, our research team plans to conduct a survey of runic monuments in the Eastern and Southern regions, and there is a high probability that new monuments will be found in these regions.

In this study, details on the fifteen inscriptions were provided, and a word list was created. Based on the results of the most recent studies, the word list for the inscriptions was created. The quantity of grammatical, historical, and cultural studies, as well as in-depth research on runic inscriptions, that continues to increase continuously, needs to be expanded.

Researchers studying the inscriptions have recently had the opportunity to visit these places, touch the inscriptions, and conduct textological studies by taking use of all angles of sunlight, concurrently with the growth of scientific cooperation between Mongolia and Türkiye. These possibilities, which are fantastic for curious researchers, also paved the path for research to be discovered and published. New inscription studies will be made possible by Türkiye and Mongolia's growing academic partnership.

Among the 15 monuments included in the study, the largest in size is the Tavan Tolgoi Inscription. It consists of 29 letters found by Ya.Batjargal, N. Dulamjav, and B. Buyanbat in 2020 in the Tavan Tolgoi region, 22 km from Bayandelger, Sükhbaatar province. The first decoding and interpretation of the inscription was made by Munkhtulga Rinchinkhorol and published in November 2022. The presence of a snake seal and its derivatives, as well as twenty seals from other seals all around it, indicates that this inscription is a complex monument.

The inscriptions found in 2022 that have not yet been included in this study are noteworthy since they are relatively rich in terms of size and content and are probably going to grow in number. For instance, when the upper portion of the inscription of Ilterish Kutlug Khagan was found in July 2022, the scholars judged that it was impossible to estimate the relic's value. However, the seal connected to Dukhiin Buuts' second inscription is quite intriguing, so it is important to take the two inscriptions into consideration in connection with their relationship. Also, it is currently clear that the written monument of Uvs province is dedicated to Chur, but it is still waiting for further detailed research to be done.

Köktürk Harfli Metinlerde Geçen “a/e” Karakterinin Kullanımı

Muhammed Mustafa BAKIR*

Özet

Tarihi süreç içerisinde çok geniş bir coğrafyada derin bir medeniyet inşa eden Türklerden bugüne kalan en eski metinlerin önemli bir kısmı Köktürk harfleriyle yazılmıştır. Runik yazı şeklinde de bilinen Köktürk harfleri ile oluşturulan metinler pek çok nesne üzerine kazınmıştır. İlk defa Thomsen tarafından çözüldükten sonra oyma yazıların kime ait olduğu ve taşıdıkları mesajlar gün yüzüne çıkmıştır. Bu yazı ile yazılan metinleri içeren çeşitli nesnelere çok geniş bir coğrafyaya yayılmaktadır. İlgili yazı sisteminin geniş bir coğrafyada işlenmesi sayesinde elde edilen metinler sadece o dönem hakkında bilgi vermemekte, ayrıca Köktürklerin yazı sistemleri ve yazıyı kullanımları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgilerden biri yazıtlarda kullanılan noktalama amaçlı işaretlerdir. Köktürk harflerinin çözülüp tanıtılmasından beri Köktürk harfli metinlerde genel kabul gören noktalama işareti iki nokta üst üste, üç nokta üst üste gibi işaretlerdir. Bu işaretlerin sözcükleri ve/veya sözcük gruplarını ayırma görevinde kullanıldığı görülmektedir. Ancak bu işaretlerin yanı sıra özellikle kaya yazıtlarında sıkça görülen “a/e” karakteri bir fonem olmanın ötesinde kullanılmıştır. Kimi zaman vokatif bir ek veya edat olarak değerlendirilirken kimi zaman ayırma görevinde bir noktalama işareti olarak kabul görmüştür. Bu çalışmada “a/e” karakteri yayımlanmış olan yazıtlar üzerinde incelenerek kullanım özelliklerine göre tasnif edilmiştir. Mevcut yayımlardaki okumalarda bariz farklılıklar ile karşılaşıldığında ilgili okumalar yazıtların estampaj gö-

* Doktora öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, ROR ID <https://ror.org/04frf8n21>, 2250d02002@manas.edu.kg, <https://orcid.org/0000-0002-0010-3566>

rüntüleri veya çizimleri ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Genel kabul gören, ikna edici metin okumaları üzerinde çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Köktürk harfleri, yazıt bilimi, “a/e” karakteri

Use of the “a/e” Character in Kopturk Letter Texts

Abstract

An important part of the oldest texts that have survived from the Turks, who built a deep civilization in a wide geography in the historical process, were written in runic letters. The texts created with Old Turkic/Kopturk letters, also known as runic script, are engraved on many objects. After being deciphered by Thomsen for the first time, the identity of the engravings and the messages they carry came to light. The texts obtained thanks to the processing of the relevant writing system in a wide geography not only provide information about that period, but also provide important information about the writing systems and use of writing of the Kopturks. One of this information is the punctuation marks used in inscriptions. Since the deciphering and introduction of runic letters, the generally accepted punctuation marks in texts with runic letters are colons and ellipsis. It is seen that these signs are used in the function of separating words and/or phrases. However, in addition to these signs, the “a/e” character, which is frequently seen especially in rock inscriptions, has been used beyond being a phoneme. Sometimes it is considered as a vocative suffix or preposition, and sometimes it is accepted as a punctuation mark that serves as a separation. In this study, the character “a/e” was examined on the published inscriptions and classified according to its usage characteristics. When there are obvious differences in the readings in the current publications, the relevant readings are evaluated by comparing them with the estampage images or drawings of the inscriptions. It has been studied on generally accepted and persuasive text readings.

Keywords: Old Turkic language, Kopturk letters, epigraphy, “a/e” character

Tarihî açıdan önemli bir yere sahip olan Türklerin geride bıraktıkları yazılı bellek, ilgili araştırmacılar için kıymetlidir. Bu yazılı bellek, Türklerin hayat tarzlarına uygun olarak bengu taşlar, taşlar, kayalar, para, kâğıt gibi çeşitli kullanım eşyaları üzerinde saklanmış ve günümüze taşınmıştır. Thomsen’in 15 Aralık 1893 yılında yazıtlarda kullanılan yazı sistemini çözdüğünü duyurmasının ardından bugüne dek Köktürklerden kalan metinler ve metinlerin oluşturulduğu yazı sistemi üzerine birçok çalışma yapılmıştır.

İlk olarak yazıtları okuyan Thomsen, 38 harf ve bir adet “:” şeklindeki bir noktalama işaretini kaydetmiştir (2019, s. 29). Ancak metinler üzerine çalışmalar arttıkça bazı farklı kullanımlar görülmüştür. Yazıtlarda kullanılan karakterler bölgeden bölgeye göre değişiklikler göstermektedir. Özellikle standart yazıyı taşıyan Orhun Yazıtları ile diğer bölgelerdeki yazıtlar arasında dikkat çekici farklılardan biri noktalama ile ilgilidir. Noktalama işaretlerinden biri olan “a/e” karakterinin kullanımında farklılıklar mevcuttur. Buna göre temel sorun şu şekildedir: Köktürk yazısında “:” şeklindeki ayrıcı noktalama işareti mevcutken neden farklı bir ses değerine sahip bir işaret noktalama görevinde kullanılmıştır? Bu işaretin üstlendiği görevler ve fonksiyonlar nelerdir? Ayrıca bu görevler ve fonksiyonlar hangi bölgelerde nasıldır?

Çalışmada a/e karakterinin kullanımları incelenerek bütüncül bir şekilde ortaya koymak ve bunları değerlendirmek amaçlanmıştır. İnceleme yapılırken yazıt bilimi ve runoloji alanındaki çalışmalar dikkate alınarak metinler taranmış “a/e” karakterinin kullanıldığı yerler güncel yayımlar üzerinden karşılaştırmalı incelenmiştir. Yazıtlar, buldukları ülkelere ve bölgelere göre Moğolistan’daki, Dağlık Altay’daki, Yenisey’deki, Kırgızistan’daki, Kazakistan’daki ve Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki Köktürk harfli yazıtlar şeklinde ele alınmıştır.

“a/e” Karakteri Üzerine Yapılan Değerlendirmeler

Köktürk harfli metinlerde kullanılan “a/e” karakterinin seslenme görevi taşıyan bir ek veya edat olarak kullanıldığına dair görüşler mevcuttur. Gabain, ünlem olarak “a, ya, ay, ay” seslerini vermiş ve şu örnekleri sıralamıştır (1988, s. 104): *âmgâk +a* (yahut a?) (UII_{29,24}) “ey ızdırıp!”, *tâñri+y + a* (UIV A₂₀₅) “ey tanrı!” *ey yâkler+a* (UIV A₈₂) “ey, siz şeytanlar!” *iliglär bâglärnin kut tâñrisi+a* (UIV A₅₄) “ey hükümdarlar ve beylerin saadet tanrısı!”. Ayrıca *ya* (U_{5,3}) “haydi!” örneğini cümle başlatıcısı şeklinde değerlendirmiştir (Gabain, 1988, s. 104).

Köktürk harflerinin tablosunu paylaşan Malov, bu işaretin ses değeri dışındaki bir özelliğini vermemiştir (1951, s. 17). Ancak “a/e” karakterinin ayırma görevinde kullanılabildiğini, bu durumun özellikle “:” işaretinin kullanılmasında nedeniyle genellenmemesi gerektiğini söylemiştir (1952, s. 13). Tekin ise “a/e” karakterinden sona yerleştirilen bir seslenme ünlemi olarak bahsetmiş, yüklemden sonra getirildiğinde pekiştirme görevinde olduğunu söylemiştir. Ayrıca Yenisey Yazıtlarında sık görülen bu “a/e” seslenme ünleminin bölgedeki yazıtlarda daha çok acınma ünlemleri *esiz* ve *esizim* ile yine ünlem olarak kullanılan *açıg* ve *buñ* sözcüklerine de eklendiğini kaydetmiştir (1964; 2003, s. 161-164).

Kormuşin, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları Metinler ve İncelemeler* adlı eserindeki harf tablosunda “a/e” karakterinin sadece ses değerine yer vermiş ama noktalama işaretleriyle birlikte göstermemiştir (2017, s. 26-28). Ancak başka bir çalışmada, Bazin’in sonu –a ile biten sözcüklerin vokatif (çağrı, hitap) özelliği taşıdığına işaret ettiğini kaydetmiş (Kormuşin, 2016, s. 20) ve kendisi ise aynı karakteri okumalarında bir çeşit nida edatı olarak değerlendirmiştir (2001, s. 260; 2016; 2017). Ayrıca Köktürk harflerinin tablosunu verdiği çalışmasında iki nokta ve üç nokta üst üste karakterlerinin ayırıcı görevde kullanıldığını belirtmiştir (2017, s. 28).

Amanolov’un (1978, s. 76-87) çalışmasından ödünçlediği Köktürk harflerinin tablosunu paylaşan Kononov, kendi çalışmasında da “a/e” karakterinin standart ve aynalı formunu “:” işareti gibi bir ayırma işareti (знак словораздела) olarak vermiştir (1980, s. 58-59). “A 47, A 48, A 49 ve A 50” kodlu Dağlık Altay Yazıtlarını yayımlayan Vasilyev, yazıtların içerisinde geçen “a/e” karakterlerini ayırıcı bir işaret olarak değerlendirmiştir (1995, s. 92-94). Kızlasov, “a/e” karakterinin her zaman fonetik bir değer taşımadığını belirtmiş, bazı yazıtlarda bir çeşit sonlandırıcı olarak yorumlamıştır (2003, s. 101; 2011, s. 65). Amanolov, vermiş olduğu tabloda “a/e” karakterinin standart ve aynalı formunu “:” işareti gibi ayırma işareti (знак словораздела) olarak vermiştir (2003, s. 59). Şirin, çalışmasında diğer versiyonlarıyla birlikte “a/e” karakterine noktalama işareti olarak da yer vermiştir (2020, s. 36-37). Useev ise A84 kodlu Yabogan Yazıtını örnek göstererek açıkladığı “a/e” karakterinin ayırıcı görevde kullanıldığını kaydetmiştir (2011, s. 32). Alimov, Kırgızistan’daki yazıtlarda görülen “a/e” karakterini sözcük ayırıcı olarak tanımlamış ve kullanıldığı yerlere değinmiştir (2014, s. 30).

Erdal ise “a/e” karakterini çoğunlukla adlarla kullanılan bir çeşit ünlem olarak değerlendirmiş, Yenisey Yazıtlarında ise “a/e” karakterinin eylemlerle kullanılarak üzüntüyü belirttiğini kaydetmiştir. Ayrıca “ay” ve “a” formlarının kullanımına da değinmiştir. (1991, s. 56-59; 2004, s. 352-356). Eraslan Erdal’ın görüşüne katılarak özel adlar teşkil eden bir ek olduğunu söylemiş, vokatif eki olarak düşünülebileceğini aktarmıştır (2012, s. 93).

Sertkaya, *esiz-e* ve *esizim-e* şeklindeki örneklerde geçen “a/e” karakterlerini vokatif eki olarak değerlendirmiş ve okumalarında da bu şekilde yorumlamıştır (2014, s. 8-10). *Atebetü’l Hakayık*’ta geçen A unsurunu inceleyen Sul-tanzade, genellikle bu unsurun bir edat olduğunun tahmin edildiğini söylemiş ancak kendisi bu morfemin kökenini Eski Uygurcada görülen -A vokatif eki ile ilişkilendirmiştir (2018, s. 299).

Aydın, runik harflerini paylaştığı tablolarda herhangi bir noktalama işareti-ne yer vermemiştir (2019a, s. 23-24; 2019c, s. 27-28; 2021a, s. 10-11; 2021b,

s. 60-61; 2022, s. 31-32). Ancak yaptığı okumalara göre “a/e” karakterinin kullanımını bağlamına göre hem ünlem görevinde hem bir çeşit ayırıcı gibi noktalama görevinde değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Aydın’ın okumalarında “a/e” karakterinin geçtiği yerlerden bazı örnekler aşağıda görüldüğü gibidir:

T1 D 5 (22) *ol sawın eşidip tün yeme udis²ıkım kelmez erti <kün yeme> olors²ıkım kelmez erti anta sakıntıma* (“O sözü işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz de oturasım gelmedi. Orada şöyle düşündüm: ...”) (Aydın, 2019a, s. 109; 2021a, s. 180).

E 1 Uyuk-Tarлак: 1. *esiz elim e kunçuyum a oğlanım a bodunum a esizim e altmış yaşımında...* (Kutlu yurdum evvah! Eşim, çocuklarım, halkım, ne yazık! Altmış yaşımında, ...) (Aydın, 2019b, s. 43).

E 16 Çaa-Höl IV: 2. *biş çıñız kadaşlarım adırılı bardım a esiz e erim e bökm[edim]* (Bin (sayısız) güçlü akrabalarımın ayrılıverdim, ne yazık! Askerime doymadım.) (Aydın, 2019b, s. 82-83).

Alyılmaz, Bilge Tonyukuk Yazıtının 22. satırında geçen bir cümleyi örnek vererek “a/e” karakterini cümle sonu eki/edatı olarak değerlendirmiştir (1994, s. 257; 2021, s. 339). Ayrıca seslenme ünlemleriyle birlik oluşturan seslenmeler / seslenme grupları, daha fazla vurgulanmak amacıyla üzerlerine bir de seslenme bildiren ek / edat aldığına değinmiştir (Alyılmaz, 1999, s. 536). Alyılmaz, “a/e” görev ögesinin eski Türk yazıtlarında ve kâğıda yazılı bazı eserlerde kimi zaman nokta, iki nokta üst üste, üç nokta üst üste kimi zaman

- kimi zaman da ↓ karakteriyle karşılandığını söylemiş ve şu şekilde açıklamıştır (2013b, s. 39; 2015, s. 270):

↓ / a, e kendinden önce kullanılan sözcüklerin, sözcük öbeklerinin ve cümlelerin anlamlarını kuvvetlendiren, pekiştiren ve vurgulayan; genelde /dA/ edatının ve /+Tİr/ ekinin işleviyle kullanılan görevli bir dil ögesidir.

↓ / a, e görev ögesi yazıtta *١١٤٧* / Yorçu sözcüğünün anlamını vurgulamakta ve kuvvetlendirmektedir: [*١١٤٧* *١١٤٧*] ↓ *١١٤٧* [*١١٤٧*].

↓ / a, e görev ögesinin eski Türk yazıtlarında (özellikle de Dağlık Altay, Yenisey ve Talas yazıtlarında) pek çok örneği bulunmaktadır.

Tüm bu görüşler eşliğinde taş, kaya ve çeşitli nesnelere üzerindeki Köktürk harfli yazıtlar buldukları ülkelere göre incelenmiş ve tespit edilen bulgular aşağıda tablolastırılarak verilmiştir. Çalışmada “a/e” karakterinin hem noktalama işareti olarak hem de görevli bir dil ögesi, bir çeşit enklitik¹ olarak kullanıldığı görülmüştür.

¹ Pekiştirme enklitikleri ile ilgili değerlendirme için ayrıca bk. Ercilasun, 2008, s. 35-56.

Sözcüklerden sonra gelen enklitikler, klitiklerin bir türüdür. Klitiklerle ilgili Türkiye Türkolojisinde yapılmış çalışmalar azdır.² Güncel olarak Selcen Koca'nın yazmış olduğu doktora tezi oldukça önemlidir. Koca, klitiklerden şöyle bahsetmiştir (2018a, s. 13):

Dilde bağlı ve bağımsız morfemlerin dışında kalan, fakat çeşitli açılardan bunların özelliklerini taşıyan üçüncü bir morfem türü de bulunmaktadır. Fonolojik bakımdan bağlı morfem özelliği taşıyan, morfolojik bakımdan eklerle ortaklaşan özellikleri bulunan, sentaktik açıdan ise kelimeler gibi bağımsız morfemlerin gösterdiği davranışları sergileyen ve küçük kelimeler olarak da adlandırılan klitikler bu tür morfemlerdir.

Bunlara ilaveten yazıtlarda geçen *esiz* veya *esizim* A şeklinde geçen sözcük, Talat Tekin'in (1964) önerisine değin *sizim* veya *sizime* şeklinde okunmuştur. Bu çalışmada Useev (2010, 2019b) ve Alimov'un (2013) çalışmalarına dayanılarak *esiz* “değerli, kıymetli” şeklinde değerlendirilmiştir. Özellikle iyelik ekleri alan örneklerden sonra gelen “a/e” karakterleri Useev'in okumasından (2011) hareketle bulunma-ayrılma durum eki olarak değerlendirilmiştir. Ancak iyelik eki almayan durumlarda “yazık veya değerli” şeklinde yorumlayanlardan bağımsız olarak “a/e” karakteri vurgulayıcı bir enklitik olarak kabul edilmiştir. Zira *esiz a/e*, *buñ a/e*, *açıg a/e* gibi örneklerde bir dikkat çekme ve vurgulama söz konusudur. Bu dönemde, bu enklitik yapının herhangi bir ünlü uyumuna tabi olup olmadığı belirsiz olduğu için “a/e” şeklinde verilmiş ve fonetik durumu tartışılmamıştır.

“a/e” unsuru, Türkçenin yalnızca bir dönemine özgü değildir. Farklı tarihlerdeki metinlerde de görmek mümkündür. *Dîvânu Lugâti'ti Türk'te* hitap ve şaşıрма bildiren bir ünlem olarak geçmektedir. Şaşıрма ifade ettiği bildirilen **a'**, *ol meni a' kaldı* (O beni şaşırttı) örneğiyle gösterilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 18). “a/e” enklitiği hem isimlere hem fiillere getirilmiştir. Fiil çekimlerinden sonra da kullanılmıştır. *ūdun anı odgur a* (Onu uykusundan uyandır) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2020, s. 288). Bu örnekte görülen kullanımı Tekin, fiillerin emir şekillerine eklenen ve emri pekiştiren bir ünlem edatı olarak değerlendirmiştir (1989, s. 180). Bir *Kur'an* tercümesi olan Rylands nüshasında yine emri pekiştiren bir işlevde şöyle örnekler mevcuttur (Ata, 2004, s. XXVII): *kılınğ-a* (38/6b1), *körsün-e* (38/30b1), *kılmasun-a* (38/63a3), *kılsun-a* (38/83a3). Dede Korkut'un yazmalarında da benzer örnekler görülmektedir. Özçelik, Dresden yazmasında *a* enklitiğinin genel olarak ünlü ile biten sözcüklerden sonra *elif* ile, ünsüz ile biten sözcüklerden sonra iki örnekte (D64b.7, 104a.8) *elif* ile, diğerlerinde ise *he* ile yazıldığını bildirmiş ve şöyle örnekler kaydetmiştir (2022, s. 88): *görgil[-]a*, *gözün[-]a*, *oğul[-]a*,

² Ayrıca bazı çalışmalar için bk. Erdal (2000), Barutçu Özönder (2001), Ercilasun (2008), Korkmaz (2010).

deli-a. Ercilasun, adlardan ve eylemlerden sonra geçen A enklitiği örneklerine yer vermiştir (2008, s. 44-45): buñ **a**, açığ **a**; sakıntım **a**, yığ-**a**, bil-**e**. *Kutadgu Bilig*'deki tanımlanan bazı örnekler aşağıdaki gibidir:

yori uđ atanma kişilik kıl a

kişike kişi bol kişilik bile (1599) (Arat, 1991, s. 177).

Yürü, adım öküze çıkmasın, insanlık yap; insanlara karşı insaniyetle hareket ederek, insan ol. (Arat, 1985, s. 124).

...

biliglig bilig birdi bilgin kör e

köni çın kişi bolsa közke süre (1727) (Arat, 1991, s. 190).

Bilgili insan bilgisi ile şu öğüdü vermiştir: Doğru ve dürüst insan bulursan onu sürme gibi gözüne çek. (Arat, 1985, s. 132).

...

könğül sırrı açma sözüñ tegmeke

çalı açtıñ erse özüñ emgek e (4293) (Arat, 1991, s. 431).

Gönül sırrını ve sözünü herkese açma, eğer açarsan kendin zahmete düşersin. (Arat, 1985, s. 310).

“a/e” karakteri çeşitli işlevlere sahiptir. “Konuşma dilinde var olan ve grafik dilde her ne kadar işaretlense de kod alfabelerinde herhangi bir işareti olmadığı için genellikle fark edilmeyen kavramlardan biri de konuşma dilindeki kelimeler arasında bulunan kesintiler / duraklardır” (Mert, 2013, s. 1). “Kelimeler arası boşluk / aralık (blank/space), bütün gelişmiş bilim dünyasının benimsediği gibi alfabe sırasında, bütün işaret ve harflerden önce gelmelidir” (Gemalmaz, 2010, s. 66). Köktürk veya runik yazı diye adlandırılan yazı sistemini oluşturanlar, metni anlaşılır kılmak için kimi zaman boşlukları da işaretlemişlerdir. Bu durum için “:” işaretinin kullanıldığı görülmüştür. Bir çeşit ayırıcı olan veya boşluğu işaretleyen “a/e” karakteri fonetik değerinin yanı sıra bir çeşit noktalama işaretidir.

Moğolistan’daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Kullanılan “a/e” Karakteri

Köl Tigin, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk yazıtlarıyla tanınan Moğolistan Cumhuriyeti’ndeki yazıtların sayısı Badam’ın aktardığına göre 151 civarındadır (2018, s. 143). Birçok bilim insanı yazıtlar üzerinde çalışmalar yapmıştır. Güncel olarak Tekin (1988), Barutçu Özönder (2000a, 2000b, 2006), Sertkaya, Alyılmaz ve Battulga (2001), Kempf (2004), Alyılmaz (2005, 2021), Mert (2009 ve 2015), Badam (2010, 2018), Aydın (2019a) ve Battulga (2020) gibi bilim insanlarının çalışmaları mevcuttur.

Yazıtlar üzerine yapılan en son çalışma T. Battulga’ya aittir. *The Small Monuments of Mongolian Runic Inscription* adlı çalışma 2020 yılında Ulaanbaatar’da yayımlanmıştır. Moğolca ve İngilizce olan eserde 121 yazıta yer verilmiştir. Hoıd Tamir yazıtları dışındaki tüm yazıtlar bu çalışma esas alınarak incelenmiştir. Hoıd Tamir yazıtları için Sertkaya ve Harcavbay (2001), Aydın (2017, 2018) gibi çalışmalar kabul edilmiştir.

Tablo 1: Moğolistan’daki Yazıtlarda a/e Karakteri

№	Yazıtın Adı	Satır Sayısı	“a/e” Karakterinin Kullanımı
1	Darvi II	2	1/1 – Kişi adının da geçtiği cümlelerin sonunda yüklemden sonra getirilen “a/e” karakteri sonlandırıcı görevdedir. “.” işareti de kullanılmıştır.
2	İh Asgat (Höl Asgat) A-II	4	1/1 – İlk satırda Köl Tudun ve onun küçük kardeşi olan Altun Tamgan Tarkan adlı kişilerin adlarından sonra “.” işareti ayırmak için kullanılmıştır. “a/e” karakteri ise cümlelerin sonunda <i>(a)d(i)r(i)lt(i)m(i)z</i> sözcüğünden sonra sonlandırıcıdır. 3/1 – <i>b(a)rd(i)η(i)z a/e (e)s(i)z(i)η</i> şeklindeki satır Battulga’dan (2020, s. 150) farklı okunmuş ve yorumlanmıştır. Buna göre satırda <i>b(a)rd(i)η(i)z</i> şeklindeki sözcük ikinci satırın yüklemidir. “a/e” karakteri ise ayırıcıdır. Battulga’nın <i>s(i)z(i)η<ä></i> okuması yerine <i>(e)s(i)z(i)η</i> “değerlin, kıymetlin” şeklinde değerlendirilmesi daha doğru görünmektedir. 4/1 – Yüklemden sonra sonlandırıcıdır. “.” işareti kullanılmıştır.
3	İh Hanuy Nuur	2	1/? – Okuma tatmin edici olmadığı için değerlendirilmemiştir. Ancak bu satırda da ilgili işaret mevcuttur. 2/1 – Cümle başlangıcı belirsizdir. Cümle sonunda yüklemden sonra getirilen “a/e” karakteri sonlandırıcı görevde kullanılmıştır.
4	Jirimt II	1	1/1 – Satır sonunda emir-hitabet içeren ifadeden sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.

5	Müzik Aleti Üzerindeki Yazıt	6	5/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır. 6/1 – Satırdaki emir bildiren ilk cümlede yüklemden sonra vurgulayıcı görevindedir. Ayrıca ayırma görevi de üstlenmektedir.
6	Oruk Had II	2	1/1 – Tarih kaydı da tutulan satırda kişi adından sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır. Satırda iki defa “.” işareti ayırıcı görevde kullanılmıştır. İlk ayırıcı tarih bilgisinden sonra, ikincisi <i>töl(i)s : boyla t(a)rk(a)n a/e</i> şeklindedir. Buna göre kişi adından önce geçen Tölis adı boy adını belirtmek amacıyla “.” işaretiyle verilmiş olabilir.
7	Örtöön Bulag	1	1/1 – “a/e” karakteri Battulga’nın okumasına göre (2020, s. 75) <i>kut b(ö)ri</i> ifadesinden sonra vurgulayıcıdır.
8	Övör Dörölj	1	1/3 – Her bir sözcükten sonra “a/e” karakteri vurgulayıcı görevde getirilmiştir. İlk sözcüğün peşinden gelen ilk işaretten hemen sonra “.” işareti ayırıcı olarak getirilmiştir.
9	Para Üzerindeki Bir Yazıt	1	1/1 – Kişi adı da geçen ve temenni içeren metinde yüklemden sonra vurgulayıcı görevindedir.
10	Teht	1	1/1 – Cümle sonunda vurgulayıcıdır. “.” işareti vardır. Özneden sonra kullanılmıştır.

Dağlık Altay’daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Kullanılan “a/e” Karakteri

İlk defa 1818 yılında Spasskiy’in sözünü ettiği Dağlık Altay’daki yazıtlar üzerinde, Köktürk harflerinin çözülmesinden sonra güncel olarak Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal’ın oluşturduğu bir ekip bölgede çalışmıştır. Yazıtlarla ilgili sahadan topladıkları verileri ve okumalarını 2012’de yayımlamışlardır. Bunun yanı sıra bölgedeki en güncel çalışma Konkobayev, Useev ve Şabdaneliyev’e aittir. 11 yeni yazıt daha keşfeden ekibin 2015 yılında yayımlanan çalışmasına göre bölgede 101 adet yazıt mevcuttur. Erdal ve Kubarev’in kaydettiğine göre yeni bulunan ve henüz yayımlanmamış yazıtları da dikkate aldığımızda günümüzde Altay’daki yazıtların toplamının 110-120 civarında olduğu söylenebilir (2019, s. 231). Bu çalışmada ise karşılaştırmalı bir albüm niteliği taşıyan Konkobayev ve ekibinin okumaları esas alınarak a/e karakterinin kullanımı ortaya konmuştur.

Tablo 2: Dağlık Altay’daki Yazıtlarda a/e Karakteri

№	Yazıtın Adı	Satır Sayısı	“a/e” Karakterinin Kullanımı
1	A 3 – Tuekta I	2	2/1 – <i>Ök</i> pekiştirme edatından sonra getirilen “a/e” karakteri ayırıcı görevdedir.
2	A 14 – Biçik-ti-Boom II/1	2	1/1 – Yazıt sahibinin özelliklerinin belirtildiği satırdaki ad soylu cümlenin sonunda yüklemden sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır. 2/1 – Tek kelimededen oluşan cümlede <i>b(i)t(i)d(i)m</i> (yazdım/ hâkkettim) yazmaktadır. Yüklemin sonunda “a/e” karakteri sonlandırıcıdır.
3	A 15 – Biçik-ti-Boom II/2	1	1/1 – <i>Kişi oğl(i) (e)η(i)g a/e</i> (İnsanoğlu günahkardır!) şeklindeki yargı bildiren cümlenin sonunda gelen “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
4	A 16 – Biçik-ti-Boom III	2	2/6 – İlk iki “a/e” karakteri art arda gelen sıfatlardan sonra ayırıcı olarak, üçüncüsü zarf-fiil eki alan eylemden sonra ayırıcı olarak kullanılmıştır. Dördüncüsü <i>t(e)g</i> (var/ulaş/saldır) eyleminden sonra hem emir hem hitabet içerdiği için vurgulayıcıdır. Beşincisi <i>(e)sni</i> [Hattırla(yın)] şeklindeki emir kipi taşıyan eylemden sonra vurgulayıcı olarak getirilmiştir. Altıncısı yine sıradaki komut bildiren bir ifadenin sonunda vurgulayıcı olarak kullanılmıştır.
5	A 17 – Biçik-ti-Boom VI	1	1/1 – Tek kelimelik cümle sonunda “a/e” karakteri sonlandırıcıdır.
6	A 19 – Adır-Kaya	1	1/1 – Cümle sonunda kişi adından sonra vurgulayıcıdır.
7	A 24 – Yalbak Taş III / Kalbak Taş III	1	1/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır.
8	A 25 – Yalbak Taş IV-VI / Kalbak Taş IV-VI	2	1/2 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır. İkincisi karakter, <i>ıduk (e)r(i)m a/e (a)ta-(a)na</i> [Kutsal erim! Ata – ana(m)] şeklinde okunan cümlede “kutsal erim” ifadesinden sonra ikinci cümle bitmiş ve “a/e” karakteriyle vurgulanmıştır. ³ 2/1 – İlk satırdaki <i>(a)ta-(a)na</i> ifadesi ise ikinci satırda <i>(a)g(i)m a/e</i> (Hazinemdir) ifadesiyle tamamlanmıştır. Buna göre “a/e” karakteri vurgulayıcı olarak kullanılmıştır.

³ Bu yazıtla ilgili ilk satırda Konkobayev ve ekibinin okuması üzerinden hareketle yeni bir öneri ileri sürülmüştür. Yazıt üzerine yapılan okumalar birbirinden ayrılmaktadır ve ilk satırda birden fazla ve farklı görevlerde a/e karakterinin bulunması mümkündür. Bu nedenle ilgili satır yeniden değerlendirilmiş ve iki adet “a/e” karakterinin kullanıldığı saptanmıştır. İlgili çalışmalar için bk. Tıbıkova, Nevskaya, Erdal, 2012, s. 72-73; Konkobayev vd. 2015, s. 87-89.

9	A 26 – Yalbak Taş V / Kalbak Taş V	1	1/2 – Yazıtın başında <i>(e)ri t(i)g(i)n</i> sözcükleri arasındaki harfler belirsiz olsa da bu kısımda birisinden bahsedildiği açıktır. Bu nedenle ilk “a/e” karakteri <i>tigin</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcı, ikincisi ise emir bildiren ifadenin sonunda vurgulayıcıdır.
10	A 28 – Yalbak Taş VIII / Kalbak Taş VIII	1	1/1 – Tek kelimeden oluşan sözcüğün anlamlandırılmasında farklılıklar vardır. Kızlasov bu metni “Azizim!” şeklinde yorumlamıştır. (2002, s. 84 akt. Konkobayev vd. 2015, s. 100). Konkobayev vd. “mutluluğum / cesurum / arzım (dilekçem, temennim)” şeklinde değerlendirmişlerdir (2015, s. 101). Sözcüğün belirsizliğine rağmen sonundaki “a/e” karakteri vurgulayıcı olarak kullanılmış olmalıdır. Ancak belirsizlik nedeniyle değiştirilmekle yetinilmiş ve değerlendirme dışında tutulmuştur.
11	A 30 – Yalbak Taş X / Kalbak Taş X	1	1/1 – Kişi adından sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
12	A 33 – Yalbak Taş II-XV / Kalbak Taş II-XV	2	2/1 – <i>B(e)n b(i)t(i)d(i)m b(e)ş (el a/e k(i)rgü</i> [Ben yazdım. Beş el (halk) (birliğe, konfederasyona) girmeli] ⁴ şeklindeki metin iki cümleden oluşmaktadır. “Beş el” sözcüğünden sonra getirilen “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
13	A 34 – Calgız-Töbö I	2	1/1 – “:” işareti satırdaki ikinci cümlemin yükleminden sonra konmuştur. Cümlemin devamında ise zarf tımlerinden sonra “a/e” karakteri kullanılmıştır. Zarf tımlerine vurgu yapılmıştır.
14	A 36 – Mönür-Sokkon V	1	1/1 – Konkobayev ve ekibinin okumasına göre (2015, s. 130) “a/e” karakteri, <i>(e)k(e)η (e)η (e)ş(i)η (e)η</i> (Abaların, çok iyi (?) dostların, çok iyi) ifadesinden sonra ayrıdır.
15	A 39 – Yalbak Taş XIII / Kalbak Taş XIII	1	1/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır.
16	A 40 – Yalbak Taş XVII / Kalbak Taş XVII	1	1/2 – İlk “a/e” karakteri <i>t(a)bg(a)ç</i> (Çin) sözcüğünden sonra, ikincisi <i>y(i)p(a)r</i> (mis, amber) sözcüğünden sonra vurgulayıcı olarak getirilmişlerdir.
17	A 41 – Yalbak Taş XVIII / Kalbak Taş XVIII	1	1/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır.

⁴ Konkobayev vd. 2015, s. 117-121.

18	A 42 – Yalbak Taş XIX / Kalbak Taş XIX	1	1/1 – Kişi adı geçen yazıtta yüklemden sonra “a/e” karakteri sonlandırıcı olarak kullanılmıştır.
19	A 43 – Yalbak Taş XX / Kalbak Taş XX	1	1/1 – Yazıt sahibi gördüğü geyik şekillerini çizen kişinin başarılı olduğunu düşündüğünü belirtmiş ve cümle sonunda yüklemden sonra “a/e” karakterinin aynalı şeklini sonlandırıcı olarak kullanmıştır. “:” işareti ise iki defa kullanılmıştır.
20	A 46 – Yalbak Taş XXIII / Kalbak Taş XXIII	1	1/3 – İki cümleden oluşan metindeki ilk cümledeki ilk karakter kişi adından sonra vurgulayıcı olarak, ikinci karakter ise cümlenin sonunda yüklemden sonra sonlandırıcı olarak kullanılmıştır. Üçüncüsü ise ikinci cümlenin sonunda yüklemden sonra sonlandırıcı görevindedir.
21	A 50 – Karban	2	1/1 – İlk satırın sonunda “:” işaretinden sonra getirilmiştir. Ancak görevi muğlaktır. Ayırma işaretinden sonra getirildiğine göre kuvvetlendirme niteliği taşınması muhtemeldir.
22	A 51 – Tuekta II	1	1/1 – Yazıt tahrip olduğu için “a/e” karakterinin görevi muğlaktır. Ancak karakterin sonlandırıcı olması muhtemeldir.
23	A 52 – Tuekta III	1	1/1 – Kişi adından sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
24	A 53 – Teke-Turu	2	2/1 – Konkobayev ve ekibinin okumasına göre (2015, s. 184-185) yazıtın ikinci satırının başları tam olarak anlaşılmamıştır. Ancak metnin sonunda yüklemden sonra getirilen “a/e” karakteri sonlandırıcıdır.
25	A 58 – Yalbak Taş XXX / Kalbak Taş XXX	1	1/2 – Yargı bildiren ifadelerden sonra “a/e” karakterleri vurgulayıcıdır.
26	A 60 – Yalbak Taş XXXV / Kalbak Taş XXXV	1	1/1 – Emir içeren cümlenin sonunda getirilen “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
27	A 61 – Yalbak Taş XXXVII / Kalbak Taş XXXVII	1	1/1 – Emir içeren yazıtta cümle sonunda yüklemden sonra vurgulayıcıdır.

28	A 62 – Yalbak Taş XXXVIII / Kalbak Taş XXXVIII	1	1/1 – Cümle sonunda sonlandırıcıdır.
29	A 63 – Yalbak Taş XXIX / Kalbak Taş XXIX	1	1/1 – Ayırıcı görevdeki “:” işaretinden hemen önce yargı bildiren ilk cümlenin sonunda vurgulayıcıdır.
30	A 65 – Manırlu-Kobı II	1	1/1 – Kişi adıyla birlikte getirilen “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
31	A 73 – Mön-dür-Sokkon VI	1	1/1 – Yargı bildiren cümlenin sonunda “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
32	A 76 – Biçikti-Boom VIII	2	1/3 – Yazıtın ilk satırında ... <i>(e)rli a/e terli a/e (a)ltki a/e...</i> (Erlere ve hizmetkarlar, alttakiler) ⁵ şeklinde görülen “a/e” karakterleri kendinden önceki söz edilen kişilerdir. Yazıtta seslenme söz konusudur. 2/2 – İlk satırdaki durum ikinci satır için de geçerlidir. Erlere ve hizmetkarlara vurgu yapılmıştır.
33	A 78 – Kurgak I	1	1/13 – İlk <i>ogl(u)m</i> ve <i>(e)siz</i> sözcükleri arasında kişiyi vurgulayıcı, ikincisi <i>ök(ü)nç(i)g</i> [(Ne) pişmanlık!] ifadesinden sonra vurgulayıcıdır. Üçüncü karakter kişi adından sonra vurgulayıcı, dördüncü karakter <i>(a)lp yür(e)k</i> (alp / cesur yürek) sıfat tamlamasından sonra vurgulayıcı, beşinci karakter ise yine <i>ök(ü)nç(i)g</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır. Altıncısı, <i>y(e)g(e)t (e)d</i> (İyileştirilmiş yemek / mal-mülk) ve <i>y(e)z (e)d</i> (yez (taba ile) yemek / mal-mülk) ⁶ ifadeleri arasında ayırıcı görevdedir. Yedinci karakter yüklemden sonra sonlandırıcı görevdedir. Sekizinci karakter nesneden sonra vurgulayıcı olarak getirilmiştir. Dokuzuncu yüklemden sonra sonlandırıcıdır. Onuncu karakter söz edilen kişiden sonra vurgulayıcı, on birinci karakter yüklemden sonra sonlandırıcı, on ikinci karakter <i>ök(ü)nç(i)g</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır. Son karakterin ise sonlandırıcı olması mümkündür. Ancak net değildir.

⁵ Konkobayev vd. 2015, s. 239.

⁶ Konkobayev vd. 2015, s. 246.

34	A 79 – Kızıl-Kabak I	3	1/1 – İlgili yazıtta <i>(e)r (a)tı</i> ifadesinden sonra “.” işaretini getirilmiş ve devamında kişi adı verilmiştir. Kişi adından sonra kullanılan “a/e” karakteri vurgulayıcıdır. ⁵ 2/1 – Yüklemden sonra getirilen “a/e” karakteri sonlandırıcıdır.
35	A 80 – Kızıl-Kabak II	2	2/1 – Yazıtın ikinci satırında <i>b(ö)rü</i> sözcüğü soldan sağa doğru yazılmış ve biraz boşluk bırakıldıktan sonra “a/e” karakteri kullanılmıştır. Burada bu işaretin vurgu yapmak amacıyla kullanılmış olması mümkündür. Ancak yazıt parçalandığı ve pek iyi durumda olmadığı için şüpheyle yaklaşılmalıdır.
36	A 81 – Biçik-ti-Boom IX	1	1/1 – Yazıtta “a/e” karakteri Emet’in dostunun iyi olduğuna dikkat çekmek amacıyla vurgulayıcıdır.
37	A 84 – Yabogan	5	1/1 – İlk satırda <i>y(e)rd(e)ki y(e)g (e)r(e)n (a)d(ı)g (e)r</i> ifadesinden sonra belirtilen özellikler vurgulanmıştır. 3/2 – İki defa kullanılan “a/e” karakteri özellikleri verilen atlara vurgu yapmak için kullanılmıştır. 4/1 – Ölen kişinin dünyada kalan ve aya benzetilen eşine vurgu yapmak için kullanılmıştır. Yazıtta “.” işareti mevcuttur.
38	A 85 – İnegen I / Nijniy İnegen / Kızık Telan	1	1/1 – Yargı bildiren ilk ifadenin sonunda getirilen “a/e” karakteri dostun yararlı olduğuna vurgu yapmaktadır.
39	A 91 – Tumsık-Kobı	1	1/1 – Kişi adından sonra vurgulama görevinde kullanılmıştır.
40	A 93 – Biçik-ti-Boom XIII	1	1/1 – Kişi adından sonra vurgulamak için kullanılmıştır.
41	A 97 – Biçik-ti-Boom XVI/2	1	1/4 – İlk üç işaret belirtisiz ad tamlamalarından sonra ayırıcı olarak kullanılmıştır. Dördüncüsünün cümle içerisinde yanlış yazıldığı fikri uyanmaktadır. Vurgu yapmak amacıyla kullanılmış olması muhtemeldir. Ancak yine de şüpheyle yaklaşılmalıdır.

⁷ Kişi adından sonra gelen (e)s(i)z sözcüğü, Klyastorniy ve Kubarev (2002, s. 80); Tıbıkova, Nevskaya ve Erdal (2012, s. 123-124); Konkobayev vd. (2015, s. 252-253) tarafından “Ne yazık veya zavallı şeklinde değerlendirilmiştir. Ancak Konkobayev vd. verdiği (2015, s. 254) yazıtın çiziminden hareketle kendilerinin “...zavallı! Ağlayın.” şeklindeki okumasından ayrılarak kelime (e)s(i)z(i)me (kıymetlimden/kıymetlime) şeklinde okunmuştur. Cümle “Kıymetlime ağlayın.” şeklinde değerlendirilmiştir. Bu nedenle “a/e” karakteri noktalama işareti olarak görülmemiştir.

42	A 98 – Biçik-ti-Boom XVI/3	1	1/5 – Yazıtta “a/e” karakteri beş defa kullanılmıştır. Yazıtın bazı kısımları anlamlandırılmamıştır. Yazıt tam anlaşılır olmadığı için değerlendirme dışı tutulmuştur.
43	A 99 – Kara-Tu I	2	1/1, 2/1 – Kişi adlarından sonra vurgu yapmak amacıyla getirilmişlerdir.
44	Sarı-Kobı	2	1/2 – İlk karakter yüklemden sonra sonlandırıcıdır. İkincisi vurgulayıcıdır. Erdal ve Kubarev (2019, s. 234) ilk satırdaki “a/e” işaretinin ünlem olarak değerlendirilmesini söylemiştir. 2/1 – İkinci satırdaki “a/e” karakterinin vurgulayıcı olması muhtemeldir.

Yenisey’deki Köktürk Harfli Yazıtlarda Kullanılan “a/e” Karakteri

Köktürk harfli yazıtlar Batı dünyasında ilk defa 1675’te Milesco tarafından bahsedilen Yenisey Yazıtlarıdır (Ercilasun, 2015, s. 146; Aydın, 2019a, s.25). Yenisey Yazıtları üzerine ilk çalışma 1730 yılında Strahlenberg tarafından yapılmıştır. Harflerin çözülmesinden sonra yazıtlar üzerine Malov (1952), Vasilyev (1983), Şçerbak (1970), Amanolov (2003), Useev (2011), Kormuşin (2017), Şirin User (2010) ve Aydın (2019b) gibi birçok bilim insanı çalışmıştır. Yenisey Yazıtları incelenirken Useev’in (2011) ve Aydın’ın (2015, 2019b) eserleri birlikte değerlendirilerek “a/e” karakterinin kullanımları saptanmıştır.

Tablo 3: Yenisey’deki Yazıtlarda a/e Karakteri

№	Yazıtın Adı	Satır Sayısı	“a/e” Karakterinin Kullanımı
1	E 11 – Begre	10	<u>Ön yüz:</u> 1/2, 2/2 – Her iki satırda da ikişer defa yüklemden sonra sonlandırıcıdır. <u>Sol taraf:</u> 3/2, 4/2 – Yazıtta “a/e” karakteri iki satırda da ikişer cümlemin sonunda yükleminden ardından sonlandırıcıdır. <u>Arka yüz:</u> 5/1 – Cümlemin yükleminden sonra “:” işaretinden önce “a/e” işareti gelen sözcüklerle sonlandırıcıdır. 6/2, 7/2 – İki satırda da ikişer cümlede yüklem sonuna sonlandırıcıdır.

1	E 11 – Begre	10	8/1 – Cümle sonunda yine sonlandırma görevindedir. 9/1 – İlk “a/e” karakterinin herhangi bir ayırma görevinde kullanılmadığı yazım hatası, fazladan kullanım olduğu izlenimi vardır. ⁸ İkinci karakter ise yine cümle sonunda sonlandırıcıdır. <u>Sağ taraf:</u> 10/3 – Son iki kullanımda “a/e” karakteri cümle sonu sonlandırma görevindedir. İlk karakter ise edat grubundan sonra ayırma görevindedir. “:” işareti de yer yer kullanılmıştır.
2	E 13 – Çaa-Höl I	5	5/1 – Yazıtta <i>buḡ a/e</i> şeklinde görülen ifadedeki “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
3	E 15 – Çaa-Höl III	3	2/1 – <i>ḡ#l esize</i> sözcüğündeki “ḡ” işareti fonetik bir değere sahiptir. Bununla birlikte vurgulayıcı bir enklitiktir.
4	E 16 – Çaa-Höl IV	3	2/1 – Cümle sonunda “:” işaretinden önce sonlandırıcı görevindedir.
5	E 18 – Çaa-Höl VI	5	4/1 – Yazıtta <i>buḡ a/e</i> şeklinde görülen ifade Useev tarafından <i>kanday muḡ</i> (ne acı/ ne keder) şeklinde okunmuş (2011, s. 441), Aydın tarafından ise <i>ne sıkıntı</i> şeklinde yorumlanmıştır (2015, s. 67; 2019b, s. 86). Bu okumalardan da hareketle “a/e” karakteri vurgu yapmak için kullanılmıştır.
6	E 22 – Çaa-Höl X	4	3/1 – Aydın’ın okumasına göre 3. satırda <i>üç : (e)l(i)g e y(a)ḡ(i)m...</i> (kırk üç yaşında...) şeklinde geçmiştir (2019b, s. 90). Buna göre ayırmak için “:” işaretinin de kullanıldığı metinde “a/e” karakteri cümlede sayı grubuna vurgu yapmak için kullanılmıştır. Sayılar ise kendi içerisinde “:” işareti ile ayrılmışlardır.
7	E 25 – Oznaçennaya I	7	1/1 – Yazıtta <i>buḡ a/e</i> şeklinde görülen ifadede ilgili işaret vurgu amacıyla kullanılmıştır.
8	E 30 – Uybat I	5	3/1 – Useev’e göre (2011, s. 468) 3. satırda 1 defa görülen “a/e” karakteri, Aydın’a göre (2015, s. 87; 2019b, s. 112) ilk satırda aynı şekilde 1 defa görülmüştür. Cümle sonunda sonlandırıcıdır.

⁸ Genelde “ŋX” şeklinde görülen *(e)dgü* sözcüğü “ŋXl” *edgü* şeklinde yazılmıştır.

8	E 30 – Uybat I	5	5/1 – Cümle sonunda <i>begimiz</i> (beyimiz) ifadesinden sonra gelen “a/e” karakteri vurgulayıcı olarak kullanılmıştır (Useev, 2011, s. 468-469; Aydın, 2015, s. 87; Aydın, 2019b, s. 112).
9	E 32 – Uybat III	17	13/1 (14/1) – Useev ve Aydın’ın okumalarında satırların dizilimi farklıdır. Aydın’a göre 13.satırdaki “a/e” karakteri Useev’de 10.satırda, 14.satırdaki ise 11.satırdadır (Useev, 2011, s. 474; Aydın, 2015, s. 92; Aydın, 2019b, s. 118). Her iki okumada da “a/e” karakterleri yüklemden sonra sonlandırıcıdır.
10	E 36 – Tuba II	3	1/1 – Useev (2011, s. 617) ve Aydın (2015, s. 98; 2019b, s. 126) cümleleri birbirinden farklı yorumlamışlardır. Ancak her iki okumada da ilk satırda bir temenni ve dilek içeriği vardır. Burada “a/e” karakteri vurgu için kullanılmıştır.
11	E 42 – Bay-Bulun I	9	1/1 – Useev’e göre (2011, s. 488) <i>esize</i> ifadesiyle birlikte kullanılmıştır. Useev’in okuması Aydın’a göre 7.satıra denk gelmektedir (2015, s. 108; 2019b, s. 142). Vurgulayıcıdır. 6/1 – Useev’in verdiği okumaya göre (2011, s. 488-490) yüklemden sonra sonlandırıcıdır. Aydın’a göre 4.satıra denk gelmektedir (2015, s. 108; 2019b, s. 142).
12	E 43 – Kızıl-Çıraa I	6	2/1 – Yazıtta <i>buñ a/e</i> şeklinde görülen ifadeyle birlikte “a/e” işareti vurgu amacıyla kullanılmıştır.
13	E 48 – Abakan	11	2/1, 8/1 – Useev’e göre (2011, s. 506-509) 8. ve 10.satırlara denk gelen cümlelerde “a/e” karakteri <i>açığ a/e</i> (Yazık! / Ne acı!) şeklinde geçmektedir. “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
14	E 51 – Tuva D	4	1/2 – <i>Esiz</i> “değerli, kıymetli” sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgulama görevindedir. İkincisi cümle sonunda yüklemden sonra sonlandırma değil vurgulama görevindedir. Çünkü 2. ve 3. satırlarda yüklem tekrar edilme-yerek kişinin ayrıldıkları sıralanmış ve tasarruf edilmiştir. 2/1, 3/2 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgu için getirilmiştir. “.” işareti mevcuttur.

15	E 59 – Herbis-Baarı	9	Aydın (2015, 2019b) ile Useev’in (2011) okumaları arasında farklar vardır. Aydın’ın okuması esas alınmıştır (2015, s. 130; 2019b, s. 174). 1/1 – Cümle sonunda sonlandırıcıdır. 5/1 – Bu satırda <i>asıg</i> sözcüğünden sonra vurgu amacıyla kullanılmış olması mümkündür. 9/1 – Okumalar ⁹ yazıtın görselleriyle karşılaştırıldığında bu satır için Useev’in okuması daha uygun görülmüştür (2011, s. 528). Buna göre <i>buŋ a/e</i> şeklinde görülen ifade de “a/e” karakteri vurgu amacıyla kullanılmıştır.
16	E 65 – Kara-Bulun I	3	3/1 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgu için getirilmiştir. “:” işareti mevcuttur.
17	E 66 – Kara-Bulun II	4	1/1 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgu için getirilmiştir. “:” işareti mevcuttur.
18	E 68 – El-Baı	29	Aydın’ın okumasına göre (2015, s. 135-137; 2019b, s. 181-183) 22/1 olan satır ve işaret Useev’in okumasına göre (2011, s. 546-550) 19/1’e denk gelmektedir. Her iki okumaya göre “a/e” karakteri vurgulayıcıdır. Burada <i>ök(ü)nç a/e</i> şeklinde geçmektedir.
19	E 98 – Uybat VI	6	2/2 – Yazıtta “a/e” karakterlerinin ilki <i>buŋ</i> sözcüğünden, ikincisi ise <i>açıg</i> sözcüğünden sonra getirilmiştir. Her iki karakter de vurgulayıcıdır. 4/1 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgu için getirilmiştir. “:” işareti mevcuttur.
20	E 116 – Tepsey VI	1	1/1 – Aydın’ın okumasına göre (2015, s. 163; 2019b, s. 216) “a/e” karakteri <i>çök</i> “amin” sözcüğünden sonra getirilmiştir. Vurgulayıcıdır.
21	E 120 – Tututüp I	2	1/1, 2/1 – İki satırda da <i>esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgu için getirilmiştir. “:” işareti mevcuttur.

⁹ İlgili yazıtın görselleri için ayrıca bk. Useev, 2011, s. 530-531.

22	E 123 – Tepsey VIII	1	1/2 – <i>Az</i> (kakım) ve <i>irbiş/irbis</i> (Sibirya panteri) sözcüklerinden sonra “a/e” karakteri kullanılmıştır (Aydın, 2015, s. 166; 2019b, s. 219). Her iki karakter de vurgu amacı taşımaktadır.
23	E 147 – Ye-erbek I	5	2/2 – Her iki kullanımda da <i>buñ a/e</i> şeklinde görülen ifadelerden sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır. 4/1 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgu için getirilmiştir. 5/1 – Satırda ikinci kez tekrar eden ... <i>bökmedim</i> (...doymadım) ifadesinden hemen sonra ve “:” işaretinden önce “a/e” karakteri sonlandırıcı olarak kullanılmıştır.
24	E 149 – Ye-erbek II	6	6/1 – Cümle sonunda sonlandırıcıdır.
25	E 153 – Alaş I	3	2/1 – Kişi adından sonra vurgulama görevindedir.
26	Lisiçya I	1	1/1 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgu için getirilmiştir.
27	Kunya Dağı Yazıtı	1	1/1 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır. “:” işareti mevcuttur.

Kırgızistan’daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Kullanılan “a/e” Karakteri

Kırgızistan’da Talas, Koçkor, Isık-Köl gibi çeşitli bölgelerde bulunan Köktürk harfli yazıtlar mevcuttur. Alyılmaz, Kırgızistan Cumhuriyeti’nde (büyük bölümü Talas ve Koçkor bölgelerinde olmak üzere) 50 civarında (Kök)türk harfli eski Türk yazıtı bulunduğunu, bunların önemli bir kısmının bölgede XI. yüzyıla dek yaşamış olan Türgişlere, On-Oklara ve Oğuz boylarına ait olduğunu, bir kısmının ise Kırgızlara ve diğer Türk topluluklarına ait olduğunu kaydetmiştir (2006, s. 23).

Bu yazıtlar ilk defa V. A. Kallaur sayesinde bilim çevrelerine kazandırılmıştır. Bundan sonra da üzerlerine birçok Türkolog çalışmalar yapmıştır. Bunlar üzerine güncel olarak Alimov (2014) ve Useev (2019a) gibi önemli kişilerce çalışılmıştır.

Yazıtlar incelenirken Alimov’un 2014 yılında yayımlanan *Tanrı Dağı Yazıtları Eski Türk Runik Yazıtları Üzerine Bir İnceleme* adlı çalışması esas alınmıştır. Çiyin-Taş Yazıtları ile ilgili Useev’in (2019a) *Ortak Türk Tarihi Ansiklopedisi*’nin 6. cildinde verdiği okumalar, Kuru Bakayır II Yazıtı için ise Kızlasov’un verdiği okuma (2005) üzerinde “a/e” karakteri ile ilgili tespitler yapılmıştır.

Tablo 4: Kırgızistan’daki Yazıtlarda a/e Karakteri

№	Yazıtın Adı	Satır Sayısı	“a/e” Karakterinin Kullanımı
1	Talas I	4	<p>1/2 – İlk kişi adından sonra vurgulayıcı, ikincisi <i>esiz</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır.</p> <p>2/2 – Birincisi iyelik eki almış bir sözcükten sonra ayırıcı, ikincisi cümle sonunda sonlandırıcı görevdedir.</p> <p>3/3 – İlk iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcı, ikincisi ve üçüncüsü kişi adlarından sonra vurgulayıcı görevdedir.</p> <p>4/1 – Belirsizdir.</p>
2	Talas II	8	<p>1/3 – İlk “a/e” karakteri <i>otuz oğlan</i> tamlamasından sonra ayırıcı, ikincisi iyelik eki almış bir sözcükten sonra ayırıcı, sonuncusu ise edattan sonra ayırıcı olarak kullanılmıştır.</p> <p>2/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır.</p> <p>3/1 – Ayırıcı görevdedir.</p> <p>4/3 – İlk karakter kişi adından sonra vurgulayıcı, ikincisi ayırıcı ve sonuncusu vurgulayıcıdır.</p> <p>5/2 – İlk kişi adından sonra vurgulayıcı, ikincisi cümle sonunda sonlandırıcıdır.</p> <p>6/1 – İki kişi adı arasında ayırıcıdır.</p> <p>7/2 – Birincisi 3. şahıs iyelik ekinden sonra ayırıcı, ikincisi kişi adından sonra vurgulayıcı görevdedir.</p> <p>8/1 – 3. şahıs iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcı görevdedir.</p>
3	Talas III	5	<p>1/2 – Birincisi kişi adından sonra vurgulayıcı, ikincisi belirsizdir.</p> <p>2/2 – İlk karakter ilk cümlenin sonunda yüklemden sonra sonlandırıcı, ikincisi 3. şahıs iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcıdır.</p> <p>3/3 – İlk belirtili nesne hâli eki alan eş görevli iki sözcüğün arasında (atasın-anasın) ayırıcı, ikincisi belirtili nesne hâli eki alan son sözcükten sonra ayırıcıdır. Üçüncüsü ise yine yüklemden önce ayırıcı görevdedir.</p>

4	Talas IV	2	<p>1/3 – İlki kişi adından sonra vurgulayıcı, ikincisi yüklemden sonra sonlandırıcı ve üçüncüsü <i>esiz</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır.</p> <p>2/3 – İlki <i>esiz</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcı, ikincisi $<k(a)t(u)ni>^{10}$ şeklinde tamamlanan sözcüğe göre 3.şahıs iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcı ve üçüncüsü zarf tümlecinden sonra ayırıcıdır.</p>
5	Talas V	3	<p>1/5 – Birincisi ilk cümleden yüklemden sonra sonlandırıcı, ikincisi, üçüncüsü ve dördüncüsü eş görevli sözcüklerden sonra ayırıcıdır. Sonuncusu <i>esiz</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır.</p> <p>2/2 – İlki <i>umaç oğlu</i> (oğlu Umaç) ifadesinde 3.şahıs iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcı, ikincisi eş görevli sözcükler arasında ayırıcıdır.</p> <p>Üçüncü satır tahrip olması nedeniyle net okunmadığı için değerlendirme dışı tutulmuştur.</p>
6	Talas VIII	4	<p>1/2¹¹– İlki kişi adından sonra vurgulayıcı, ikincisi 2. şahıs iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcıdır.</p> <p>2/2 – İlki yüklemden sonra sonlandırıcı, ikincisi <i>ökünçlög</i> (pişmanlık) sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır.</p> <p>3/2 – İlk “a/e” karakteri özel ad olarak kullanılan <i>otuz oğlan</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcı, ikincisi belirtili nesne hâli eki alan <i>sagdıçig</i> sözcüğünden sonra ayırıcı görevdedir.</p> <p>4/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır.</p>
7	Talas IX	2	2/1 – Sıfattan sonra vurgulayıcı olarak getirilmiştir.
8	Talas X	5	<p>1/1, 2/1 – Bu satırlardaki “a/e” unsurunun vurgulayıcıdır.</p> <p>3/3 – İlk “a/e” karakteri sıfat tamlamasında sayı sıfatından sonra getirilmiş, ikincisi tamlamanın sonunda getirilmiştir. Her ikisi de ayırıcı görevdedir. Sonuncusu ise cümle sonunda ayırıcı bir çeşit noktalama işaretidir.</p> <p>4/2 – İlki 3.şahıs iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcı, ikincisi cümle sonunda kişi adından sonra vurgulayıcıdır.</p> <p>5/2 – Dördüncü satırdaki kullanımla birebir aynıdır. İlki ayırıcı, ikincisi vurgulayıcıdır.</p>

¹⁰ Okuma için ayrıca bk. Alimov, 2014, s. 96.

¹¹ Alimov’un kaydettiğine göre (2014, s. 111) *(e)siz (e)s(i)niñ A* şeklindeki ifadede geçen “a/e” karakteri, *(e)siz (e)s(i)niñe* şeklinde değerlendirilerek ayrı tutulmuştur.

9	Talas XI	2	1/3 – İlk iki karakter özel adla birlikte vurgulayıcı olarak kullanılmıştır. İlk özel ismin ortasındadır. İkincisi ayırıcıdır. 2/2 – <i>Otuz oğlan sağdıçları</i> ifadesinde her bir sözcükten sonra ayırıcı görevde getirilmiştir.
10	Talas XIII	4	1/3 – İlk ayırıcı olarak, ikincisi yüklemden sonra sonlandırıcı olarak getirilmiştir. Sonuncusu ise ayırıcıdır. 2/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır. 3/2 – İki karakter de vurgulayıcıdır. 4/2 – İlk kişi adından sonra vurgulayıcı, ikincisi (<i>e</i>)siz <i>özüm</i> ifadesinden sonra vurgulayıcıdır.
13	Talas XIV	5	1/2 – İlk olarak belirtisiz ad tamlamasında tamlayan ile tamlanan arasında ayırıcı “.” işareti getirilmiştir. Tamlamanın sonunda ise “a/e” karakteri vurgulama görevinde kullanılmıştır. İkinci “a/e” karakteri ise kişi adından sonra vurgulayıcı görevdedir. 2/2 – Her iki karakter de 3. şahıs iyelik eki alan sözcükten sonra ayırıcı olarak getirilmiştir. 3/3 – <i>Esiz</i> sözcüğünden sonra gelen ilk “a/e” karakteri vurgulayıcıdır. İkincisi ve üçüncüsü kişi adlarından sonra vurgulayıcıdır. 4/1 – 3. şahıs eki alan eş görevli iki sözcük arasında ayırıcıdır.
14	Kuru-Bakayır Yazıtı II	1	1/1 – Kızlasov’un okumasına göre değerlendirilmiştir (2005, s. 53). Buna göre özel addan sonra “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.
15	Koçkor I (Kök-Say I)	1	1/1 – Yazıtta “a/e” karakterinin varlığı belirsizdir. Ancak varsa vurgulama görevinde olması muhtemeldir.
16	Koçkor III (Kök-Say III)	1	1/1 – Yazıtta “a/e” karakterinin varlığı belirsizdir. Ancak var olması durumunda Koçkor I Yazıtı gibi vurgulama görevinde kullanılmış olması muhtemeldir.
17	Koçkor V (Kök-Say V)	1	1/1 – Yazıtta (<i>e</i>)kiz y(a)şuk a/e şeklindeki ibarede kastedilen belirsizdir. Bu nedenle karakterin hangi görevde kullanıldığını söylemek de mümkün değildir.
18	Koçkor VII (Kök-Say VII)	1	1/1 – <i>On ok</i> sözcüğünden sonra özel ad nitelenmiştir. Buna göre “a/e” karakteri vurgulayıcıdır.

19	Koçkor XI (Kök-Say XI)	1	1/1 – <i>On ok</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır.
20	Koçkor XX (Böy-rök-Bulak I)	1	1/1 – <i>On ok</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır.
21	Koçkor XXI (Böy-rök-Bulak II)	1	1/1 – <i>On ok</i> sözcüğünden sonra vurgulayıcıdır.
22	Koçkor XXIII (Böy-rök-Bulak IV)	1	1/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır.

Kazakistan'daki Köktürk Harfli Yazıtlarda Kullanılan “a/e” Karakteri

Bugüne kadar Kazakistan'da otuza yakın yazıt bulunmuştur ve bu yazıtların büyük bir kısmı kayalara kazınmış küçük yazıtlardır (Useev, 2015, s. 861). Kazakistan'da bulunan yazıtlar üzerinde Amancolov (2003), Kızlasov (2010, 2011), Rogojinskiy (2010), Bazilhan (2008, 2014) gibi isimlerin çalışmaları mevcuttur. Bölgede bulunan yazıtların sayısı diğer bölgelere göre az olsa da Köktürk harfli metinlerin bu bölgede bulunması yazı kültürünün ne kadar geniş bir coğrafyaya yayıldığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu çalışma için Bazilhan'ın çalışması esas alınmıştır (2008, 2014). Koytübek Yazıtı için Useev'in okuması kabul edilmiştir (2015).

Tablo 5: Kazakistan'daki Yazıtlarda a/e Karakteri

№	Yazıtın Adı	Satır Sayısı	“a/e” Karakterinin Kullanımı
1	Koytübek	1	1/1 – Useev'in verdiği okumaya göre (2015, s. 862) <i>b(e)ş(i)kl(i)g a/e yurtım</i> şeklindeki metinde “a/e” karakteri <i>b(e)ş(i)kl(i)g yurt</i> (ana/öz yurt) sıfat tamlamasından sonra kullanılmıştır. Kısa metinde sıfata vurgu yapılmıştır. Bu durum Useev'in okumasını da doğrular niteliktedir.
2	Kuljabası I	3	1/1 – Satır sonunda kişi adından sonra vurgulayıcıdır.

Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki Köktürk Harfli Yazıtlarda Kullanılan “a/e” Karakteri

Köktürk harfli metinlerin bir kısmı Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer almaktadır. Aydın’ın verdiği bilgiye göre bölgedeki yazıtları ilk defa D. A. Klementz 1899 yılında yayımlamıştır (2022, s. 63). Daha sonra yine aynı yıl Radloff tarafından Klementz’in verdiği yazıtlar yayımlanmıştır. Daha sonra bölgedeki yazıtlar üzerine Orkun (2019), Erdal (1993), Alyılmaz (2013a, 2013b ve 2015), Ölmez (2021, s. 368) ve Aydın (2018) gibi isimler çalışmışlardır.

Bölgedeki en önemli çalışma 2008-2010 yılları arasında yürütülen Atatürk Üniversitesi, Pekin Üniversitesi ve Turfan Araştırmaları Merkezi’nin birlikte yürüttüğü ve Cengiz Alyılmaz’ın da eş başkanlığını yaptığı projenin neticesinde yayımlanan *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri* adlı eserdir. Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki yazıtlar, 2015’te yayımlanan albüm niteliğindeki bu çalışma esas alınarak değerlendirilmiştir.

Tablo 6: Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki Yazıtlarda a/e Karakteri

No	Yazıtın Adı	Satır Sayısı	“a/e” Karakterinin Kullanımı
1	Yorçı	1	1/1 – Kişi adından sonra vurgulayıcıdır.

Genel olarak bakıldığında “a/e” karakteri işlevlerine göre kuvvetlendirme enklitiği (vurgulayıcı), ayırma görevindeki bir noktalama işareti (ayırıcı) ve sonlandırma ve/veya ünlem görevindeki bir noktalama işareti (sonlandırıcı) olmak üzere üç şekilde gözlemlenmiştir.

Elde edilen verilere göre Moğolistan’daki Hoïd Tamir Yazıtları ile incelenen 145 yazıttan 10 yazıtta, Dağlık Altay bölgesindeki 102 yazıttan 44 yazıtta, Yenisey bölgesindeki 159 yazıttan 27 yazıtta, Kırgızistan’daki 48 yazıttan 23 yazıtta, Kazakistan’daki 13 yazıttan 2 yazıtta ve son olarak Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisindeki 20 yazıttan 1 yazıtta “a/e” karakterinin çeşitli görevlerde kullanıldığı görülmüştür.

Moğolistan’daki 10 yazıtta 16 defa görülen “a/e” karakterinin 10 defa vurgulayıcı, 4 defa sonlandırıcı, 1 defa ayırıcı ve 1 defa da belirsiz olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Dağlık Altay’daki 44 yazıtta 52 defa vurgulayıcı, 9 defa ayırıcı, 13 defa sonlandırıcı ve 12 defa da belirsiz olmak üzere toplamda 86 kez kullanıldığı belirlenmiştir. Yenisey’deki 27 yazıtta 60 defa geçen ilgili işaretin 35 defa vurgulayıcı, 1 defa ayırıcı ve 25 defa sonlandırıcı olarak kullanıldığı görülmüştür. Kırgızistan’daki 23 yazıtta 89 defa geçen “a/e” işaretinin 42 defa vurgulayıcı, 35 defa ayırıcı, 7 defa sonlandırıcı ve 5 defa da belirsiz olarak kullanıldığı kaydedilmiştir. Kazakistan’daki yazıtlarda iki

defa, Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki yazıtlarda 1 defa geçen “a/e” işareti sadece vurgulayıcıdır.

Sonuç

Daha önce yapılan çalışmalarda “a/e” karakteri bağlamına göre değerlendirilmiş, kimilerince vokatif bir ek kimilerince bir edat kimilerince noktalama işareti olarak kabul edilmiştir. Köktürk harfli metinler özelinde, vurgulama görevinde adlara ve eylemlere getirilen “a/e” unsurunun sadece vokatif bir ek olarak değerlendirilmesi için yeterli kanıt yoktur. Özellikle kişi adlarından, özel adlardan ve sıfatlardan sonra getirilmiştir. Hitabet ve uyarı içeren ifadelerden sonra kullanılmıştır. Yazıtlarda kimi zaman ünlülerden sonra kimi zaman cümle sonunda yüklemdeki kişi ekinden sonra ek dizilimine aykırı olarak getirilmiştir. Buradan hareketle “a/e” unsurunun hem adlarla hem eylemlerle vurgulama, pekiştirme amacıyla bir enklitik olarak kullanıldığı görülmüştür.

Köktürk yazı sisteminde tasarruf amacıyla düz-geniş ünlülerin çoğu zaman yazılmadığı görülmektedir. Yazı sistemine göre metin içerisinde bir fonem olarak az kullanılan “a/e” işaretinin bir çeşit noktalama görevi kazanmış olması muhtemeldir. Bu durum yine de belirsizdir ve tespiti de güçtür. Standart yazıdaki noktalama işaretine ek olarak yeni bir noktalama işaretinin oluşmasında “a/e” enklitiğinin rolü tartışılmalıdır. İlgili işaret özellikle Kırgızistan'daki yazıtlarda tamlamalardan ve iyelik ekli sözcüklerden sonra ayırma görevinde kullanılmıştır. Bunun yanı sıra eş görevli sözcüklerden, kimi sözcük öbeklerinden sonra getirilen “a/e” işaretleri bariz bir biçimde bir ayırıcı olarak getirilmiştir.

Aynı işaret, çoğunlukla kısa metinlerden oluşan Dağlık Altay'daki yazıtlarda, yüklemelerden sonra bir ayırma ekine veya bir pekiştirme enklitiğine ihtiyaç olmadığı hâlde kasıtlı olarak getirilmiştir. Kimi yazıtlardaki “a/e” karakterinin sonlandırma ve/veya ünlem görevinde kullanıldığı görüşü sık sık yüklemelerden sonra kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Bu tür örneklerde bazen bir satırda “a/e” karakteri birden fazla kullanılmıştır. Bu kullanımların art arda aynı ses değerine sahip bir enklitik olarak değerlendirilmesi metin bütünlüğü açısından karmaşık görünmektedir. Bu nedenle bu işaretin bir ses değeri olamayacağı görüşüne varılmıştır. Kökende ses değeriyle ilişkili olması mümkün olmakla birlikte bir ünlem işareti veya nokta gibi kullanılmış olması mümkündür. Burada hem cümleleri ayıracak hem sonlandıracak hem de bazen ünlem katacak bir işarete gereksinim duyulmuştur. Standart yazım kurallarından uzaklaşılan ilgili yazıtlarda, “a/e” işareti yüklemelerden sonra pek çok defa getirilmiştir. Ancak ayırıcı görevde kullanılan bir diğer noktalama işareti olan “:” işaretinin bu tarz bir kullanımı istisnaidir. Belirtilen durumlarda “a/e” işaretinin kullanılması, farklı bir görevde kullanılan noktalama

işaretini ortaya koymaktadır. Bunlarla birlikte yer yer nida unsuru olarak görülmesi de mümkündür. Bu mesele tek başına başka bir çalışmada ele alınmalı ve tartışılmalıdır.

Etik Komite Onayı: Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek: Araştırma için herhangi bir mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval: Ethical committee approval is not required for this research.

Funding: This research received no external funding.

Conflicts of Interest: The author declare no conflicts of interest in this study.

Kaynakça

- Alimov, R. (2013). Eski Türk runik metinlerdeki esiz üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 49, 17-37.
- Alimov, R. (2014). *Tanrı Dağı yazıtları: Eski Türk runik yazıtları üzerine bir inceleme*. Kömen.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun yazıtlarının söz dizimi* (Tez No. 36617) [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Alyılmaz, C. (1999). Ünlemlerin seslenmeleri kuvvetlendirici işlevleri. *Türk gramerinin sorunları II* içinde (s. 534-540).
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun yazıtlarının bugünkü durumu*. Kurmay.
- Alyılmaz, C. (2006). Kırgızistan'daki (Kök)türk harfli yazıtların bugünkü durumu. *Journal of Turkic Civilization Studies*, 1(2), 17-27.
- Alyılmaz, C. (2013a). Karı Çor Tigin yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 1-61.
- Alyılmaz, C. (2013b). Yorçı yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(3), 29-46.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Erzurum Atatürk Üniversitesi.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu.
- Amancolov, A. S. (1978). K genezisu tyurkskih run. *Voprosiy Yazıkoznaniya*, 2, 76-87.
- Amancolov, A. S. (2003). *İstoriya i teoriya drevnetyurkskogo pisma*. Mektep.
- Arat, R. R. (1985). *Kutadgu Bilig: II çeviri* (3. bs.). Türk Tarih Kurumu.
- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig: I metin* (3. bs.). Türk Dil Kurumu.

- Ata, A. (2004). *Türkçe ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası): Karahanlı Türkçesi: Giriş, metin, notlar, dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey yazıtları*. Kömen.
- Aydın, E. (2017). Hoyto–Tamır Tayhar–Çuluu Yazıtları. *Türkbilig*, 33, 1-14.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2019a). *Orhon Yazıtları* (3. bs.). Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2019b). *Sibirya'da Türk izleri Yenisey Yazıtları*. Kronik.
- Aydın, E. (2019c). *Taşa kazınan tarih* (3. bs.). Kronik.
- Aydın, E. (2021b). *Bozkırın tanıkları*. Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2021a). *Türklerin bilge atası Tonyukuk* (4. bs.). Kronik.
- Aydın, E. (2022). *Eski Türk Yazıtları*. Selenge.
- Badam, A. (2010). Moğolistan'daki runik yazıtlar. *Türkbilig*, 20, 67-81.
- Badam, A. (2018). Moğolistan'da bulunan kayalar üzerindeki runik yazıtlar 2010-2017. *Türkbilig*, 35, 143-154.
- Barutçu Özönder, F. S. (2000a). Eski Türk çağı kaya yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı. *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, II(1), 121-133.
- Barutçu Özönder, F. S. (2000b). Eski Türk çağı yazıtları: I. Açıit Yazıtları I-II-III, Yamaanı-Us kaya Yazıtı. *Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, II(2), 147-153.
- Barutçu Özönder, F. S. (2001). Türkçe enklitik edatlar: çI/çU. *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmaları Dergisi*, III(2), 75-86.
- Barutçu Özönder, F. S. (2006). Çöyr yazıtı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 108-124.
- Battulga, T. (2020). *The small monuments of Mongolian runic inscription*. Archaeological Relicks of Mongolia Catalogue Series.
- Bazılhan, N. (2008). Drevnetyurkskiye pis'menniye pamyatniki Kazakhstana. *Tyurkologiya Turkestan*, 5(6), 117-122.
- Bazılhan, N. (2014). Kazakistan'da bulunan Göktürk Yazıtları hakkında. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(2), 1-12.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2008). La enklitiği ve Türkçede bir "pekiştirme enklitiği" teorisi. *Dil Araştırmaları*, 2(2), 35-56.
- Ercilasun, A. B. (2015). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi* (15. bs.). Akçağ.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2020). *Kâşgarlı Mahmud Divânu Lugâti't Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin* (4. bs.). Türk Dil Kurumu.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation: A functional approach to the lexicon (Vol. 1)*. Otto Harrassowitz Verlag.

- Erdal, M. (1993). The runic graffiti at Yar Khoto. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 87-108.
- Erdal, M. (2000). Clitics in Turkish. A. Göksel ve C. Kerslake (Ed.), *Studies on Turkish and Turkic languages* içinde (s. 41-55). Harrassowitz Verlag.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Brill.
- Erdal, M. ve Kubarev, G. (2019). Güneydoğu Altay’daki Sarı-Kobı Yazıtı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 30, 227-239.
- Gabain, A. v. (1988). *Eski Türkçenin grameri* (M. Akalın, Çev.). Türk Tarih Kurumu.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin derin yapısı* (C. Alyılmaz ve O. Mert, Haz.). Belen.
- Kempf, B. (2004). Old Turkic runiform inscriptions in Mongolia: An overview. *Turkic Languages*, 8(1), 41-51.
- Kızlasov, İ. L. (2002). *Pamyatniki runičeskoy pismennosti Gornogo Altaya*. Gorno-Altaysk.
- Kızlasov, İ. L. (2003). *Novosti Tyurkskoy runologii I. Yeniseyskiye nadpisi na gore Yalbaktaş (Gorniy Altay)*. “Gumanitariy” Akademiya Gumanitarniy İssledovaniy.
- Kızlasov, İ. L. (2005). Talasskiye naskal’niye nadpisi. *Rossiyskaya Arheologiya*, 2, 46-55.
- Kızlasov, İ. L. (2010). Proçteniye runičeskoy nadpisi uroçişa Akterek. İ. V. Yerofeyeva, B. T. Zhanayev ve L. Ye. Masanova (Ed.), *Rol’ nomadov v formirovanii kul’turnogo naslediya Kazakhstana nauçniya çteniya pamyati N. E. Masanova* içinde (s. 345-347). Print-S.
- Kızlasov, İ. L. (2011). Kak nazıvalı runičeskoye pis’mo sami Tyurkskiye narodiy. *Rossiyskaya Tyurkologiya*, 2(5), 62-74.
- Klyaştorny, S. ve Kubarev, G. (2002). Turkskiye runičeskiye epitafii iz Çuyskoy stepi. *İstoriya i Kultura Vostoka Azii*, 2, 78-82.
- Koca, S. (2018a). *Tarihî Türk lehçelerinde klitikler (8-15. yüzyıl)* (Tez No. 515229) [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi
- Koca, S. (2018b). Klitik kavramı ve Türkçede klitikler-I. *Dil Araştırmaları*, 12(23), 299-315.
- Koca, S. (2020). Klitik kavramı ve Türkçede klitikler-II. *Dil Araştırmaları*, 14(26), 7-36.
- Konkobayev, K., Useev, N. ve Şabdaneliyev, N. (2015). *Altay Cumhuriyeti’ndeki eski Türk yazıtları albümü*. Gılım.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika yazıka tyurkskih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv*. Nauka.
- Korkmaz, Z. (2010). “IA” pekiştirme ek-edatının Türkiye Türkçesi ağızlarındaki uzantıları ve -Ala tekrarlama ekinin yapısı üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 58(1), 7-20.

- Kormuşin, İ. (2001). Kuzey Tuva Ögök-Turan vadisindeki Göktürk anıtlarının bazı özellikleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 48, 257-261.
- Kormuşin, İ. (2016). Yenisey Yazıtları (R. Alimov, Çev.). İ. Kormuşin, E. Mozi-oğlu, R. Alimov ve F. Yıldırım (Haz.), *Yenisey-Altay-Kırgızistan yazıtları ve Kâğıda yazılı runik belgeler* içinde (s. 15-226). Bilgesu.
- Kormuşin, İ. (2017). *Yenisey eski Türk mezar yazıtları* (R. Alimov, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Malov, S. Ye. (1951). *Pamyatniki drevnyurkskoy pismennosti*. Akademiya Nauk SSSR.
- Malov, S. Ye. (1952). *Yeniseyskaya pismennost tyurkov*. Akademiya Nauk SSSR.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*. Belen.
- Mert, O. (2013). Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında boşluk karakterinin (:/≅/·/) kullanımıyla ilgili karşılaşılan farklılıklar. H. Şirin User ve B. Gül (Ed.), *Yalın kaya bitigi Osman Fikri Sertkaya armağanı* içinde (s. 1-30). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Mert, O. (2015). *Köli Çor yazıtı ve anıt mezar kompleksi*. Atatürk Üniversitesi.
- Orkun, H. N. (2019). *Eski Türk yazıtları* (birleştirilmiş 5. bs.). Türk Dil Kurumu.
- Ölmez, M. (2021). *Orhon-Uygur Hanlığı dönemi Moğolistan'daki eski Türk yazıtları metin-çeviri-sözlük* (4. bs.). Bilgesu.
- Özçelik, S. (2022). *Dede Korkut: Dresden yazması: I giriş, notlar* (2. bs.). Türk Dil Kurumu.
- Rogojinskiy, A. E. (2010). Noviyе nahodki pamyatnikov drevnyurkskoy epigrafiki i monumental'nogo isskustva na yuge i vostoке Kazakhstana. I. V. Yerofeyeva, B. T. Zhanayev ve L. Ye. Masanova (Ed.), *Rol' nomadov v formirovaniі kul'turnogo nasldeiya Kazakhstana nauçniye çteniya pamyati N. E. Masanova* içinde (s. 329-344). Print-S.
- Sertkaya, O. (2014). Altay, Yenisey ve Moğolistan yazıtları üzerine notlar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(3), 1-13.
- Sertkaya, O. F. ve Harcavbay, S. (2001). Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan yeni yazıtlar (ön neşir). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 48, 313-46.
- Sertkaya, O. F., Alyılmaz, C. ve Battulga, T. (2001). *Moğolistan'daki Türk anıtları projesi albümü*. Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
- Sultanzade, V. (2018). Atebetü'l-Hakâyık'ta bir emir eki. *Karadeniz Araştırmaları*, 59, 297-305.
- Şçerbak, A. M. (1970). Yeniseyskiye runičeskiye nadpisi k istorii otkritiya i izučeniya. *Tyurkologičeskiy Sbornik 1970* içinde (111-134).
- Şirin User, H. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur kağanlığı yazıtları söz varlığı incelemesi* (2. bs.). Kömen.
- Şirin, H. (2020). *Başlangıcından günümüze Türk yazı sistemleri* (2. bs.). Bilge Kültür Sanat.

- Tekin, T. (1964). On a misinterpreted word in the old Turkic inscriptions. *UAJb*, 35, 134-144.
- Tekin, T. (1988). *Orhon yazıtları* (5. bs.). Türk Tarih Kurumu.
- Tekin, T. (1989). *XI. yüzyıl Türk şiiri Dîvānu Luğāti 'î-Türk'teki manzum parçalar*. Türk Dil Kurumu.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri* (M. Ölmez, Yay.; 2. bs.). Sanat Kitabevi.
- Thomsen, V. (2019). *Orhon yazıtları araştırmaları* (V. Köken, Çev. ve Yay.; 3. bs.). Türk Dil Kurumu.
- Tıbıkova, L. N., Nevskaya, İ. A. ve Erdal, M. (2012). *Katalog drevnyurkskih runičeskix pamyatnikov Gornogo Altaya*. Gorno-Altayskiy Gosudarstvennyy Universitet.
- Useev, N. (2010). Esizime mi? sizime mi? *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(34), 1-8.
- Useev, N. (2011). *Yenisey cazma estelikleri*. Turar.
- Useev, N. (2015). Kazakistan'da bulunan Koytubek yazıtında Köktürk yazısının adı geçiyor mu? *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(3), 860-868.
- Useev, N. (2019a). Kırgızistan'daki (Kök)türk harfli yazıtlar. C. Alyılmaz, O. Mert ve N. Useev (Haz.), *İslam öncesi Türk eserleri ve (Kök)türk harfli yazıtlar ortak Türk tarihi içinde* (C VI, s. 297-336). Yeni Türkiye.
- Useev, N. (2019b). Köktürk harfli yazıtlardaki ‘esiz’ kelimesi üzerine. *Dil Araştırmaları*, 13(24), 31-42.
- Vasilyev, D. (1983). *Grafičeskiy fond pamyatnikov Tyurskoy runičeskoj pismenosti aziatskogo areala*. Nauka.
- Vasilyev, D. D. (1995). Dağlık Altaylardaki Kalbak-Taş mabedinin Göktürk yazıtları (A. 47, 48, 29, 50). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 41, 91-97.

Extended Summary

The written memory left behind by the Turks, who have an important place in the world both in terms of geography and history, is valuable for relevant researchers. This written memory has been preserved on *bengu* stones, stone fathers, stones, rocks, money, paper, and various usage items in accordance with the lifestyles of the Turks and has been carried to the present day. Reading these inscriptions and expressing each view freely is essential for understanding written memory.

There are differences in the use of the “a/e” character used in the inscriptions. Accordingly, the main problem is as follows: While there is a distinctive punctuation mark in the form of “:” in runic script, why is a sign with a different sound value used in punctuation function? What are the functions and uses of this sign? Also, how are these functions and uses in which regions?

The aim of this study is to identify the uses of the relevant character on the inscriptions, to reveal them in a holistic way, and to evaluate them and share them with researchers related to the subject, especially those working in the field of runology. For this reason, the opinions of the researchers were examined and compiled, texts with runic letters were scanned and the cases where the “a/e” character was used were determined. The inscriptions have been comparatively examined over current publications. This study is important for the discussion, understanding and evaluation of the characters in the runic inscriptions.

In general, the use of the “a/e” character outside of the phoneme value has been observed in three ways: an enclitic (emphasis, highlighter) in the reinforcement function, a punctuation mark (separator) in the separator function, and a punctuation mark (terminator) in the terminating function.

According to the data obtained, it was observed that the character “a/e” was used in various functions in 10 out of 145 inscriptions in the Hoïd Tamir Inscriptions in Mongolia, 44 out of 102 inscriptions in the Mountainous Altai region, 27 out of 159 inscriptions in the Yenisei region, 23 out of 48 inscriptions in Kyrgyzstan, 2 out of 13 inscriptions in Kazakhstan, and finally 1 out of 20 inscriptions in the People’s Republic of China.

The character “a/e”, which appears 16 times in 10 inscriptions in Mongolia, was found to be used 10 times as emphasizer, 4 times as terminator, 1 time as separator and 1 time as indefinite. In 44 inscriptions in Mountainous Altai, it was determined that it was used 52 times as emphasizer, 9 times as separator, 13 times as terminator and 12 times as indefinite, 86 times in total. In 27 inscriptions in Yenisey, the sign is used 60 times, 35 times as emphasizer, 1 time as separator and 25 times as terminator. In 23 inscriptions in Kyrgyzstan, the sign “a/e” is used 89 times, 42 times as an emphasizer, 35 times as a separator, 7 times as a terminator and 5 times as indefinite. The “a/e” sign, which occurs twice in the inscriptions in Kazakhstan and 1 time in the inscriptions in the People’s Republic of China, is only emphasizer.

In previous studies, the relevant character was evaluated according to its context, and it was accepted as a vocative suffix by some, a preposition by some, and a punctuation mark by others. No comprehensive study has been done so far.

First, there is not enough evidence for the “a/e” element to be considered only as a vocative suffix in the texts with Old Turkic letters. The sign is brought to the suffix sequence incongruously, sometimes after the vowels and sometimes after the person in the predicate at the end of the sentence. From this point of view, the “a/e” sign has been used as an enclitic for emphasizing and reinforcing, especially after personal names, proper nouns, adjectives, and expressions containing rhetoric and warning.

In the old Turkic writing system, it is seen that flat-wide vowels are not written most of the time for the purpose of saving. According to the writing system, it is possible that the “a/e” sign, which is rarely used as a phoneme in the text, has acquired some kind of punctuation function. This is, of course, uncertain, and difficult to determine. The related sign was used especially in the Kyrgyz inscriptions for the separation function after the phrases and the possessive words. In addition, the “a/e” signs, which are brought after some word phrases from synonymous words, are clearly used as a separator and a space marker.

The same sign has been deliberately introduced in the inscriptions in Mountainous Altai, which mainly consists of short texts, although there is no need for a separating suffix or a reinforcement preposition after the predicate to show the completion of the sentence. The view that the “a/e” character is used in a terminating function is due to its frequent use after predicates. There is no emphasis or reinforcement in such examples. There is also no need for a punctuation mark or a space marker in the separator function, as there is no follow-up text. In the related inscriptions, which have moved away from the standard spelling rules, the “a/e” sign has been introduced many times, even though there is no text that continues after the predicates; however, there is no such use of the “:” character, which is another punctuation mark used as a separator. The use of the “a/e” sign in the specified situations reveals the punctuation mark used in a different function. In this case, this function is in the form of ending and/or highlighting.

A Popular Text in Eastern Turki: Isnad-i Nadi Ali

Serkan ÇAKMAK*

Abstract

The main purpose of this paper is to contribute to the studies on Eastern Turki, as it is called in Western literature, which grew upon Chaghatai under the improving influences of Kashgar and Yarkend dialects in the east at the end of the nineteenth century and at the beginning of the twentieth century. This written language (Eastern Turki) has been used particularly in manuscripts created by common people. Thus, a manuscript with the title Isnad-i Nadi Ali in the genre of attribution of supplications that has not been discussed in any other papers has been analyzed descriptively in this article. The mentioned manuscript, which is the essential material of this article, is between folios 66a and 71b of the miscellaneous manuscript held in the Bodleian Library under the number MS. Ind. Inst. Pers. This article consists of an introduction and five sections. The introduction provides general information about Eastern Turki and the popular texts in this literary language. The depiction of the manuscript, phonetic (vowel harmonies and phonetic changes), and morphologic (derivational and inflectional suffixes and other morphemes) aspects have been scrutinized in the initial three sections. The fourth section comprises the transcription of the manuscript. This paper's fifth section contains the grammatical index of the vocabulary of the text.

Keywords: Eastern Turki, popular text, Bodleian Library, manuscript

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ROR ID <https://ror.org/03je5c526>, serkancakmak@atauni.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-0632-5861>.

Bir Doğu Türkçesi Halk Metni: Isnâd-ı Nâdi Alî

Özet

Bu makalenin temel amacı on dokuzuncu yüzyıl sonları ile yirminci yüzyıl başlarında, doğuda Kaşgar ve Yarkend ağızlarının gittikçe artan etkisi altında Çağataycadan gelişen ve Batı literatüründe Eastern Turki (Doğu Türkçesi) adıyla anılan yazı dili hakkındaki araştırmalara katkı sağlamaktır. Söz konusu yazı dili özellikle halktan kimselerce kaleme alınmış el yazması metinlerde kullanılmıştır. Didaktik karakterli ve dinî içerikli halk metinlerinin birçok nüshası bulunmaktadır. Bu nedenle makalede, daha önce herhangi bir çalışmada ele alınmayan Isnâd-ı Nâdi Alî başlıklı dua faziletleri türünde bir el yazması metin betimleyici bir yöntemle incelenmiştir. Makalenin temel materyali olan bu el yazması metin, Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesinde MS. Ind. Inst. Pers. 122 arşiv numarasıyla kayıtlı bulunan bir mecmuanın 66a-71b varakları arasında yer alır. Makale bir giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Girişte Doğu Türkçesi ve bu yazı dili ile kaleme alınmış halk metinleri hakkında genel bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde yazma nüshanın tavsifi yapılmıştır. İkinci bölümde ses özellikleri (ünlü uyumları, ünlü ve ünsüzlerde görülen ses olayları) ve üçüncü bölümde ise şekil özellikleri (yapım ve çekim ekleri ile diğer biçim birimleri) detaylı olarak incelenmiştir. Dördüncü bölüm tüm metnin çeviri yazı işaretleri kullanılarak hazırlanmış yazı çevrimini içerir. Makalenin beşinci bölümünde ise metnin söz varlığı, gramatikal dizin yöntemiyle metinde tanıklanmışları yerlere işaret edilerek sıralanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkçesi, halk metni, Bodleian Kütüphanesi, yazma

Chaghatai, which began to take on local and dialectal characteristics in the 18th century and onwards, gradually evolved into several modern Turkic languages. The Chaghatai Turkic literary language in Xinjiang had adopted a considerable amount of language elements from Uighur dialects essentially Kashgar and Yarkand dialects by the end of the 19th century. The poets and authors of the era gradually began to write in the vernacular language. However, some linguistic features of Chaghatai Turkic were preserved. The literary language that evolved from the Chaghatai Turkic literary language under the influence of the local dialects of Kashgar and Yarkand is called *Eastern Turki*, *Turki*, *East Turkestanî*, or *Kashgar Tili* by Western scholars. Eastern Turki is a transition period from Chaghatai to modern Uighur.

Poor research has been done on Eastern Turki, the continuance of the Islamic literary language in the East, and its connections to the language in Western Turkestan. The historical relationship of Eastern Turki with Chaghatai is another poorly researched issue (Boeschoten, 2022, p. 161).

The most eligible materials for studying the mentioned historical relations of Eastern Turki are the manuscripts containing popular texts because they have many influences from the local dialects. One of the most ubiquitous genres of popular manuscripts in Turkestan is the text called *isnad*, which includes the attributes of some Arabic supplications. The *Isnad* manuscripts are held in various libraries throughout the world. In this paper, the manuscript with the *Isnad-i Nadi Ali* title held in the Bodleian Library with the “MS. Ind. Inst. Pers. 122” shelfmark is chosen for its typicality of the genre but also in part for its brevity. Moreover, this manuscript has not been transcribed and analyzed to date. In the following lines, this survey will proceed by presenting a description of the manuscript and its orthographic, phonetic, and morphologic features, transcription, and grammatical index.

The Description of the Manuscript

This section of the paper is about the manuscript’s physical description and content. The text called *Isnad-i Nadi Ali* is between folios 66a and 71b of the miscellaneous manuscript held in the Bodleian Library under the number MS. Ind. Inst. Pers. 122. This miscellany consists of three different texts. *Isnad-i Nadi Ali* is the third text in this codex. The other initial two texts are Persian works by anonymous writers. The first work with the title *Sukhun-i Rāst* is between folios 1b and 45a. The second work between folios 47b and 65b has the title *Tadhkirat al-Hidāyat*. The codex consists of 71 folios and has a brown leather binding stamped with a floral panel, a broad frame, and a floral ground. The dimensions of the manuscript are 152 x 81 (118 x 45) mm. The text composes six leaves. 67th and 70th folios are cream or pink. The folios on which the text is written in nasta‘līq script form have fifteen lines per page (Kut, 2003, p. 28). There are catchwords on every leaf.

As the content of this text is concerned, it includes the rituals and beliefs formed around the Nadia Ali supplication in Arabic. This supplication is called concerning its initial two words: nadi Aliyyan (invoke Ali). This Arabic supplication has two versions, one short and another long. Alī is described as the manifestor of wonders who can mitigate all problems in this supplication. Although the Nadi Ali supplication has been a very famous supplication frequently uttered by Middle Eastern and South Asian Muslims (especially Shi’is and Sufis), several Eastern Turki manuscripts in the *isnad* genre, which express the attributes of the *Nadi Ali* supplication, prove that it was also recited by Central Asian Sunni Muslims. In the manuscript analyzed in this paper, the thirty-nine attributes of Nadi Ali are explained. The explanation of every attribute encompasses how many times, when, and how, etc. it should be recited, in addition to the problems solved or prevented and the benedictions provided by the supplication.

Phonology

Palatal Harmony

The only method to determine whether a word has a velar or palatal vowel is if it has the letters ق/غ or ك/گ because there are no distinguishing letters in the Arabic script for back and front vowels. Front-vocalic stems take front-vocalic suffixes (i.e., suffixes containing ğ/q), while back-vocalic stems take back-vocalic suffixes (i.e., suffixes containing g/k) (Eckmann, 1966, p. 29).

Although all of the Turkic words in the manuscript have preserved their palatal harmony, including *ağrıqğa*, *bərgän*, *yüräksizlik*, and *qorquncaqlıq* some Arabic and Persian loanwords, such *šacā‘atlig*, *awwalqısı*, and *ğamgä* do not maintain the harmony.

Labial Harmony

The text’s labial harmony is inconsistent since certain suffixes only have rounded-vocalic allomorphs, and some only have unrounded-vocalic variants. The following are the aforementioned suffixes that only have rounded or unrounded vocalic allomorphs and some instances of disharmonic words:

Table 1: The Suffixes Only Have Unrounded-Vocalic Allomorphs

Suffixes	Samples
Third person singular possessive {+I, /+sI/}	uyqısı, köñli
Genitive {+nIŋ}	munıŋ, šunıŋdın
Ordinal number {+(U)ncI}	onuncı, üçünci
Deverbal noun {-GUčI+}	pütgüçi, oquguçı

Table 2: The Suffixes Only Have Rounded-Vocalic Allomorphs

Suffixes	Samples
Causative {-Ur-}, {-KUr-}, {-KUz-}, {-Dur-}	ičürse, yetkürgändin, yetküzgäy, qıldursa
Passive {-(U)I-}	ävrülür
Copula {+dUr}	toladur
Gerund {-GUčA}	barğuča
First-person plural suffix of the definite past tense {-dUK}	qıldıq

Vowel Assimilation by Vowels

Through progressive assimilation, the high vowels of two disyllabic numerals have been lowered: *altı* > *altä*; *yeti* > *yetä*. The described diachronic assimilation is a remarkable Eastern Turki pattern that is mostly based on the Kashgar and Yarkand dialects. In the Chagatai literary language, the second

syllables of two numerals (altı ‘six’ and yeti ‘seven’) had high vowels, but in Eastern Turki (Raquette, 1927, pp. 105, 108) as in Modern Uighur (Yakup, 2022, p. 415), the high vowels have changed to low vowels (altä and yetä).

Affrication

The labial fricative occasionally appears in the medial-preconsonantal position. The shift $p > f$ is characteristic of Chaghatai (Johanson, 2022, p. 357), e.g. *topraq > tofrak*.

Metathesis

Metathesis, which occurred in only one word in the manuscript, has affected the consonants *g* and *m*, e.g. *yağmur > yamğur*.

Morphology

Derivation of Denominal Nouns

The denominal noun derivative suffixes employed in the manuscript are the following: The suffix {+IIG} forms adjectives attributing a quality or relationship to the stem (Boeschoten, 2022, p. 163) such as *šacā+at+lig* ‘courageous’.

The suffix {+IIK} forms abstract nouns based on the adjectives, (Bodrogligeti, 2001, p. 62) e.g. *šād+lıq* ‘gladness’, *yüreksiz+lik* ‘timidity’.

The privative suffix {+sIZ} forms an adjective attributing lack and negation to the stem, e.g. *yürek+siz* ‘heartless, timid’.

Derivation of Deverbal Nouns

The compound suffix {-GU+čI} is used to derive agentive nominals from verbs (Boeschoten, 2022, p. 164) such as *oqu-ğučı* ‘reader’, *püt-ğüči* (< pütü-ğüči) ‘copyist, writer’.

The suffix {-(I)K} forms the qualitative adjective (Boeschoten, 2022, p. 164), e.g. *ağrı-q* ‘pain, disease’.

The suffix {-mUr} forms nouns that refer to an actual or potential agent (Erdal, 1991, p. 389). The suffix is employed only in the metathetic word *yamğur* derived from *yağ-mur* in the manuscript. The *yağmur* ‘rain’ is the subject of *yağ-* ‘to rain’.

The suffix {-(U)nč} forms the abstract noun denoting mental action (Eckmann, 1966, p. 64), e.g. *qorq-unč* ‘dread’ is derived from the verb *qorq-* ‘to fear, to be afraid’.

Derivation of Denominal Verbs

One of the denominal verb suffixes in the text is {+IA-}. This suffix derivatives transitive verbs from nouns e.g. *h̄āh+la-* ‘to desire’, *söz+lä-* ‘to

speak'. Another denominal suffix in the text is also at the base of a deverbal noun. The noun *ağrıq* meaning disease is derived from the verb *ağrı-* which means to be in pain and this verb also is derived from the adjective *ağır* meaning heavy by the denominal derivational suffix {+I-} (Clouston, 1972, p. 91).

Derivation of Deverbal Verbs

The suffixes deriving passive and causative verb stems comprise most of the text's deverbal verb suffixes. Apart from the valency-changing suffixes mentioned, the suffix {-(A)lA}, is the only deverbal verb suffix in the text. With this suffix, frequency and intensity are expressed. Due to some diachronic changes, its initial vowel /-A/ has disappeared: *koğ-ala-* > *koğ-ula-*, > *koğ-la-* 'to chase'.

Passive voice is indicated in the text by using {-(U)l-} and {-(I)n-} after stem final *l*, e.g. *ävür-* 'to convert' > *ävür-ül-* > *ävr-ül-* 'to be converted' *ävrülür*, *qıl-* 'to do, to make' > *qıl-in-* 'to be done, to be made' *qılındı*.

The following four causative suffixes are used in the text to form transitive verb stems: 1. {-KUr-} *yetkürgändin*, 2. {-KUz-} *yetküzgäy*, 3. {-DUr-}, *qıldursa*, 4. {-Ur-} *içürsä* 66b/9.

Declension

The suffixes employed for the inflection of the nouns in the manuscript are expressed in the following lines.

Plurality: The plural suffix is {+lAr}, e.g. *köz+lär* 'eyes'.

Possessive: There are only third-person singular possessive suffixes in the manuscript. These are {+I} after consonants, e.g. *farmān+i*, *köñl+i* and {+sI} after vowels, such as *uyqu+sı*.

Cases: As for case suffixes, the genitive suffix is {+nIn}, e.g. *hudāy ta'ālā+niñ amri*, *ilči+niñ qulaqığa*. Two demonstrative pronouns in the text combined with the ablative suffix bring about the interposition of the genitive suffix, e.g. *a+niñ+dın* 'of them', *šu+niñ+dın* 'from that'. This phenomenon occurs when the pronouns are monosyllabic and end in a vowel (Schluessel, 2018, p. 69). The genitive as a base for secondary cases comes into extensive use in Qarakhanid. Besides, it is observed in Middle Turkic and late Old Uighur (Erdal, 2004, p. 197). In Modern Uighur, the dative, locative, and ablative suffixes attach to the genitive suffix in the declension of demonstrative pronouns (Yakup, 2022, p. 415).

The accusative suffix is {+nI}, e.g. *du'ā+ni*, *kişi+ni*. The accusative case is the case of the direct object, and the accusative suffix {+nI} marks mainly direct objects in the text, but in several nouns, the suffix {+nI} indicates

the dative case such as *agar kişini sihr-i cādū qılğan bolsa*. The mentioned phenomenon is analogous to the accusative prefix {-râ} which in classical Persian was used to mark the dative case (Bodrogligeti, 2001, p. 30).

The dative suffix is {+GA}. The suffix maintains neither vocalic palatal harmony nor consonantal voiced-voiceless harmony in the text, e.g. *çīnī+ğa*, *tofrağ+ğa*, *taraf+ğa*, *qaydı+ğa*.

The locative case is marked by the suffix {+dA} in the text such as *su+da*, *sā'at+dä*.

The ablative case is marked by the suffix {+dIn} in the text. The ablative suffix is employed for different functions. Examples: *duşman+dın*, *öy+dın*, *şunı+dın*.

Adjectives

The bulk of the adjectives in the text are Arabic and Persian loanwords. There are only two Turkic adjectives: *yaman* 'malicious' and *uluğ* 'exalted'. The majority of these adjectives are combined with auxiliary verbs, especially the verb *bol-* 'to become', in the formation of compound verbs, e.g. *sihr bātul bolur*, *muhtasar qıldıq*.

One of the adjectives is used as a noun referring to the entity bearing a given property, e.g. *hāsıdlärniñ tilidin* 'rumours of the envious people'.

One of the adjectives has the semantic function of referring to a concept, e.g. *maḥbūsдын halāş bolmaq üčün* 'to get rid of imprisonment'.

The primary function of adjectives is to attribute nouns. Some adjectives in the text attribute the nouns according to the mentioned primary function such as *ğayb sırlar*, *müşkil iş*. One of the adjectives also occurs as the second element in the Persian *izafat* structure, e.g. *asrār-ı ilāhī*.

Pronouns

There are no personal pronouns in the text. A great number of the pronouns in the text are demonstrative pronouns. The demonstrative pronouns in the text are *bu* 'this' with the oblique stem *mun-*, *ol* 'that' with the oblique stem *an-* and the plural *olar* 'those', *şu*, and *şol* 'that' as well as *şubu* 'this'. The demonstrative pronoun *bu* combines with the copular forms *tur-ur* and *dur* such as *bu turur*, *budur* 'this is'. The pronoun *mu* is inflected in the genitive and dative cases, e.g. *munıñ hāşiyāti*, *muña*. The oblique pronoun *an-* is inflected in the accusative and ablative cases, e.g. *andın*, *anı*. The plural pronoun *olar* occurs in the ablative case such as *olardın*. The demonstrative pronoun *şu* 'that' occurs in the dative and ablative cases such as *şuña*, *şunıdın*. Most of the demonstrative pronouns are used in the determiner function. Only singular forms participate in this role (Bodrogligeti, 2001, p. 129), e.g. *bu du'ā*, *ol*

halā'iq, šol tarafgä, šubu qısm. The Persian demonstrative pronoun *ān* 'that' is also used in the text, e.g. *ān hazrat-i şallallāhu 'alayhi wa sallam*.

The Turkic reflexive pronoun *öz* 'self' occurs in the text only in the form inflected with the third singular possessive suffix {+i}: *özi*.

The Turkic interrogative pronoun is in the text *kim* 'who'. This pronoun forms compounds with the Persian determiner *har* 'every'. The compound *har kim* 'whoever' is employed as an indefinite pronoun, e.g. *har kimge, har kim*.

The indefinite pronoun in the text is only *kişi* 'anyone, someone', e.g. *bu kişidin tuhmat kötärilgäy har kişi bu kişiniñ obdanlıqını aytqay*.

Numerals and Quantifiers

There are both cardinal and ordinal numbers in the text. The cardinal numbers are divided into two groups: simple and compound. Most of the cardinal numbers in the text are used to express multiplication with the Arabic word *martaba* which means step, degree, time, e.g. *yetmiş martaba, beş martaba, üç martaba*.

Some of the cardinal numbers in the text quantify the nouns following them, such as *on altü kün, iki kişi, qırq hāşiyät*. Some indefinite quantifiers are also used as well as cardinal numbers in the text, e.g. *camī' murādlar, čandān şıfatlar*.

The simple number *bir* is used as an indefinite article, e.g. *bir tarafgä*.

All ordinal numbers from the first to the thirty-ninth are in order because the text contains thirty-nine effects and features of the supplication called Isnād-e Nādi Ali. Except for *awwalqı* meaning the first, all ordinal numbers are Turkic and formed with the suffix {+(I)ncI}, e.g. *beşinci* 'the fifth', *on altıncı* 'sixteenth'. As for *awwalqı*, this word is formed with the Arabic word *awwal* meaning the first and the Turkic relational suffix {+kı}, e.g. *awwalqı sā'atdä*.

Postpositions

Postpositions serve a similar purpose as case forms (Bodrogligeti, 2001, p. 72) In contrast to how case markers are typically used to represent semantic relations, postpositions can be more nuanced. Postpositions govern the nominative or oblique cases of nouns and pronouns (Johanson, 2022, pp. 542, 543). The postpositions in the text are *bile, bilen* 'with, by', *dek* 'like' *ilgeri* 'before', *keyin* 'after, then', and *üçün* 'for'.

The postpositions governing the nominative case in the text are as follows: 1. *bile* 'with, by', e.g. *bu du 'āni ipar za 'farān bilä čnīğa bitip*, 2. *bilen* 'with' *čandān şıfatlar bilän waşf qılğan*, 3. *dek* 'like, as' *işläri könlidäki dek kifāyat bolur*, 4. *üçün* 'for, to' *ağrıqlar şifä tapmaq üçün*.

The postpositions governing the ablative case in the text are as follows:
1. *ilgeri* ‘before’ *sözlemesdin ilgeri*, 2. *keyin* ‘after’ *namâz-ı cum ‘adın keyin*.

Conjunctions

Coordinating and subordinating conjunctions are the two categories of conjunctions. Coordinating conjunctions connect words, phrases, and sentences that are not depending on one another to make full sense. Subordinating conjunctions connect one or more subordinate clauses with a main sentence (Bodrogligeti, 2001, p. 324).

Most of the conjunctions in the text are Arabic or Persian loanwords. First, here are the text’s coordinating conjunctions: 1. The Arabic adversative conjunction *ammâ* which means but connects two independent sentences in the text, e.g. *anıñdın qırq hâşiyâti bayân qılandı ammâ awwal nişâbığa yêtküzgây*, 2. The Arabic coordinating conjunction *wa* which means and, connects both synonym words and phrases in the text, e.g. *köçürmək wa koğlamaq*, 3. The Persian coordinating conjunction *yâ* which means or, connects both two conditional clauses and two phrases in the text, e.g. *bu mağalladın ol mağallagâ yâ bu öydin ol öygâ*.

The following are the subordinating conjunctions used in the text: 1. The Turkic proposal conjunction *dep* is formed by the verb {de-} which means to tell and the petrified converb {-p}. This conjunction connects a clause of purpose to a main clause, in the text, e.g. *oquğuçı wa pütgüçi malâl bolur dep muhtaşar qılduq*, 2. The Persian conditional conjunction *agar* which means if, connects the conditional clauses to the main sentences, in the text, e.g. *agar camî ‘hâşiyâtlärini bayân qılsa tavîl bolur*, 3. The temporal conjunction *her qanča* is a compound consisting of the Persian indefinite determiner *her* ‘every’ and the Turkic interrogative pronoun *qanča* ‘when’. This conjunction connects a temporal clause to a main clause, in the text, e.g. *har qanča duşman bolsa ham bu kişigâ mihribân bolğay*.

Particles and interjections

The Persian additive particle *ham*, which means even, is the solitary particle in the text, e.g. *bir zarra ham şunıñdın içürsä*.

The Arabic honorific expression *ta ‘âlâ*, which means may (his name) be exalted, is the only interjection in the text. This interjection is used with the name of God as a conversational formula, e.g. *hudây ta ‘âlâ*.

Auxiliary Verbs

They are employed in the text as constituents of compound verbs, phraseological verbs, and postverbial constructions. The compound verbs in the text consist of nominal parts (mostly Arabic and Persian, rarely Turkic

nouns) and Turkic auxiliary verbs (*bol-* ‘to be’, *qıl-* ‘to do, to make’, *qıldur-* ‘to cause to make’, *qılın-* ‘to be made’) e.g. *hācatı rawā bolğay*, *camī hāşiyatlarını bayān qılsa*, *ğusl qıldursa*, *anıñdın qırq hāşiyatı bayān qılandı*.

Auxiliary verbs of phraseological constructions express not their primary meaning but a metaphoric meaning in accordance with the phrasal verb because most phraseological verbs are mixed copies of Persian originals. The nominal item is copied globally, and the auxiliary is a Turkic verb (Johanson, 1998, p. 334). The verbs *al-* ‘to subdue’, *bağlan-* ‘to be obstructed, to be blocked;’, *kel-* ‘to feel’, *keltür-* ‘to perform, to carry out’, *tap-* ‘to obtain, to gain’ are used in the text as constituents of the phraseological verbs e.g. *duşmanı qaydıgā almaq üçün*, *duşmanlarınñ tili bağlanmaq üçün*, *uyqusı külmäslik üçün*, *her kim şek keltürse*, *şifā tapqay*.

Postverbal constructions emerge through the grammaticalization of lexical items. They consist of a lexical verb in converbial form followed by an auxiliary verb of a restricted class. Because they describe actional values such as aspect, tense, mood, modality, and evidentiality, they are frequently referred to as descriptive structures (Johanson, 2022, p. 597-598). The postverbal construction in the text comprises the auxiliary verb *dur-* ‘to stand’ of and the lexical verb *yat-* ‘to lie down’ modified by the converb suffix {-A} and expresses durational, habitual, and atelic aspects, e.g. *yata dur-* ‘to keep on lying down’ *yata durğan yeridä* ‘in the place where someone keeps on lying down’.

Copular Verbs

Two copular verbs in the text are *bol-* ‘to be(come)’ and *tur-* ‘to stand’. With its non-transformative (static) meaning (to be), the verb *bol-* occurs two times in the text. The hypothetical form of the copular verb is conjugated in both of the two points. At the first point, the morphosyntactic structure {-GAN} *bol-* (to become having done) indicates the transition to a post-terminal state, e.g. *agar kişini sihr-i cādū qılğan bolsa*. At the second point, the morphosyntactic structure {-GAY} *bol-* (to become doing) indicates the transition to an intra-terminal state, e.g. *agar kişigā tuhmat bolğay bolsa*.

There is only one instance of the copular verb *tur-* throughout the text. The nonpast copula *tur-ur*, aorist of *tur-*, is used as a nonpast copula with predicates that expresses stable, fundamental qualities, in the text, e.g. *isnād-ı nādi ‘alī bu turur*.

Finite Verb Forms

The following table shows the suffixes used to indicate persons, tenses, and modalities in the finite verbal predicates serving as main clause heads throughout the text.

Table 3: The Finite Verb Forms in the Text

	Themes	Suffixes	Personal Markers	Examples
Tenses	Simple past	Positive: <i>-du</i>	First plural: +q	<i>muhtaşar qıldıq</i>
	Aorist	Positive: <i>-ar, {-Ur}</i>	Third singular: +ø	<i>tapar, sihr bāül bolur, ävrülür</i>
		Negative: <i>-ma-s</i>	Third singular: +ø	<i>guşāda bolmas</i>
Modals	Optative	Positive: <i>{-GAY}</i> ¹	Third singular: +ø	<i>şubu qısm oquğay, murādlarığa yetkây</i>
			Third plural: +lar	<i>guşāda qulğaylar</i>
		Negative: <i>-ma-ğay</i>	Third singular: +ø	<i>zahr kār qılmağay</i>
	Conditional	Positive: <i>{-sA}</i>	Third singular: +ø	<i>oqusa, ibärsü</i>

Non-finite Verb Forms

Non-finite verbals employed as predicates heading embedded, subordinate clauses. Non-finite verb forms consist of three categories: action nouns, participles, and converbs (Johanson, 2022, p. 731). Non-finite verbal suffixes can attach to both positive and negative verb bases. Action nouns can take on certain postpositions besides declensional suffixes, such as case, possessive, and plural. Some non-finite verbal suffixes in the text are used for both action nouns and participles.

Table 4: The Nonfinite Verbal Suffixes in the Text

Categories	Non-finite Verbal Suffixes		Examples
Converbs	{-mAK}	with the postposition <i>üçün</i> meaning to, for, etc	<i>'ilm-i hikmat taḥşıl qılmaq üçün</i>
	-meslik	with the postposition <i>üçün</i> meaning in order to, for, etc	<i>uyqusı kâlmâslik üçün</i>
	-mes	with the ablative suffix <i>+din</i> and the postposition <i>ilgeri</i> meaning before	<i>sözlämüsdin ilgäri</i>
	{-GAn}	<i>-gen</i> with the ablative suffix <i>+din</i> and the postposition <i>keyin</i> meaning later	<i>nişābığa yetkürgündin keyin</i>
	{-GAn}	<i>-ğan</i> : with the locative suffix <i>+da</i> , the converter suffix <i>+qı</i> , and the postposition <i>dek</i> meaning like, as, etc.	<i>ḥāhlağandaqı dek</i>

¹ This suffix occurs frequently by virtue of the text's content. The content that contains suggestions, expectations, and predictions about the Nadi Ali supplication heavily needs to use this optative marker. The suffix may express occasionally future tense.

Participles	{-GAn}	-ğan	<i>hācat bolğan waqtda</i>	
Converbs	{-GAnDA}	-ğanda: The converb expresses an action occurring during which another action takes place.	<i>har oqu-ğanda şubu qısm oquğay</i>	
	{-GUÇA}	-ğuça: This converb indicates that an action must be completed before the main action.	<i>barğuça yetä martaba oqup barsa</i>	
	{-(I)p}	-ip		<i>su alıp şuja dam qılıp gısl qıldursa</i>
		-p, -ip		<i>çinğa bitip suda yup</i>
		-up		<i>tofrağğa yetä martaba oqup şol tarafğä saçsa</i>

Transcription

[66a] (1) isnād-ı nādī ‘alī bu turur munıñ hāşiyatı toludur (2) anıñdın qırq hāşiyatı bayān qılındı ammā (3) awwal nişābıǵa yetküzgäy nişābı tört miñ (4) üç yüz qırq üç martabadur nişābıǵa yetkürgän-(5)-din keyin har ‘adadnı h‘āhlasa oquğay hüdāy (6) ta‘ālānıñ farmānı bilä bī-şakk hācatı rawā bolğay (7) awwal bu du‘ānı beş martaba oquğay du‘ā-yı nādī (8) ‘ālīniñ i‘tişāmıdur *allāhu şamadi min ‘indika* (9) *madadī wa ‘alayka mu‘tamadī* andın du‘ā-yı nādī ‘alī-(10)-ni bir martaba oquğay bu du‘ānı beş martaba o-(11)-quğay ihtitāmıdur *yā ābü al-ğay& ağısni* (12) *yā ‘alī adriknī* har oquğanda şubu qısm oquğay (13) maqşüdiǵa yetä qırq hāşiyatnıñ awwalqısı (14) budur ki agar kişi bir cam‘nıñ arasıda giriftār (15) bolup darmānda bolsa tofrağğa yetä martaba [66b] (1) oqup şol tarafğä saçsa hüdāy ta‘ālānıñ (2) amrı bilä ol hālā’iq maqhūr bolğay ikinci agar kişi-(3)-niñ duşmanlar arasıda qorquncı bolsa (4) har kün yetmiş iki martaba oqusa duşmanlar (5) maqhūr bolğay üçüncü agar kişini sihr-i cādū qılğan (6) bolsa hīç wach bilä guşāda bolmas bu kalimāt-(7)-nı yetä martaba yetä cāhdın su alıp şuja dam (8) qılıp gısl qıldursa bir zarra ham şunıñdın (9) içürsä sihr bāṭıl bolur törtüncü agar kişiǵa (10) zahr bergän bolsa bu du‘ānı ipar za‘farān bilä (11) çinğa bitip suda yup yänä on iki martaba (12) oqup içürsä zahr kār qılmağay beşinci (13) agar ağırıqğā hīç tabıḡ ilāc qılmağan bolsa (14) yetmiş martaba yamğur suyıǵa oqup içürsä (15) şifā tapqay altıncı agar kişiǵa bir müşkil iş [67a] (1) kälsä yā bir ğamğā giriftār bolsa hālāş (2) bolmaq üçün miñ martaba oqusa ol ğam (3) şādılıqğā mubaddal bolur işlari köñli-(4)-däki dek kifāyat bolur yetinci agar pādīşāhı bir (5) kişiǵa ğazab qılır bolsa barğuça yetä (6) martaba oqup barsa ğazabı luṭf ‘ināyat-(7)-ğä ävrülür säkizinci agar kişi bir tarafğä (8) ilçi ibārür bolsa üç martaba ilçi-(9)-niñ qulaqıǵa oqup ibärsä albatta (10) sözi ma‘qül bolup pat yangay (11) toquzuncı āzīna küni awwalqı

sā‘atdā (12) qırq sākiz martaba oqup har kimgā sözläsä (13) har qanča duşman bolsa ham bu kişigä mihribān (14) bolğay onuncı agar kişigä tuhmat bolğay (15) bolsa har şabāh qırq martaba oqusa [67b] (1) bu kişidin tuhmat kötärilğäy har kişi (2) bu kişiniñ obdanlıqını aytqay ħalāş (3) bolğay on birinci uyqusı kalmäslik (4) üçün namāz-ı cum‘adın keyin yigärmä beş martaba (5) oqusa albatta uyqusı daf‘ bolur on (6) ikinci ġanī wa tawāngar bolmaq üçün har bāmdād (7) sözlämäsdin ilgäri toqsan bir martaba (8) oqusa albatta ġanī wa bī-niyāz bolğay on (9) üçüncü dawlat wa ħaşmatı ziyāda bolmaq (10) üçün har kün beş yüz martaba oqusa (11) muħtaşam wa mukarram bolğay on törtüncü (12) duşmannı qaydıgā almaq üçün yetmiş (13) kün har kün yüz on beş martaba oqusa (14) duşmanları bu kişigä muṭī‘ wa farmān-(15)-bārdār bolğay on beşinci ħācat [68a] (1) bolğan waqtda kişiniñ közidin maḥfī (2) bolmaq üçün yetmiş martaba oqusa duşman-(3)-larnıñ közidin maḥcüb bolğay on altıncı (4) duşmanlarnıñ tili bağlanmaq üçün on (5) kün har kün on yetä martaba oqusa duşman-(6)-larnıñ tili basta bolğay on yetinci camī‘ murād-(7)-ları ħāşıl bolmaq üçün har kün yigärmä tört (8) martaba oqusa har murādi bolsa ħāşıl bolur (9) on sākizinci aġrıqlar şifā tapmaq üçün (10) on kün har kün saksän martaba oqusa (11) şifā tapqay on toquzuncı çaşm-i zaḥm (12) üçün til bağlanmaq üçün üç kün (13) har kün yigärmä martaba oqusa yaman közlär-(14)-din wa ħāsıdlarnıñ tilidin amīn bolur [68b] (1) yigärminci ganclar zāhir wa kaşf bolmaq üçün (2) qırq kün har kün yetmiş martaba oqusa (3) albatta bu kişigä ganclar zāhir bolğay yigärmä birinci (4) ħazrat-i risālat-panāh şallallāhu ‘alayhi wa sallam-(5)-nı tüşidä körmäk üçün yata du[r]ğan (6) yeridä pāklik bilä üç miñ martaba (7) oqusa albatta ān ħazrat-i şallallāhu ‘alayhi wa sallam-(8)-nı tüşidä körgäy yigärmä ikinci asrār-(9) ilāhī guşāda bolmaq üçün har kün (10) beş yüz martaba oqusa asrār guşāda (11) bolğay yigärmä üçüncü maḥbūsın (12) ħalāş bolmaq üçün yetä kün har kün (13) altmış martaba oqusa ħalāş bolğay (14) yigärmä törtüncü bar-āmadan ħacāt ya‘nī [69a] (1) ħacatı rawā bolmaq har ħacatı tamāmıgā yetmāk (2) üçün toquz kün har kün on beş (3) martaba oqusa maṭlabı köñli ḥ‘āhlağan-(4)-dağı dek ħāşıl bolğay yigärmä beşinci (5) ġayb sırlar kaşf bolmaq üçün (6) qırq kün har kün altmış yetä martaba (7) oqusa āsrar-ı ‘ilm-i lādünîni bu kişigä (8) guşāda qılğaylar yigärmä altıncı duşman-(9)-lar qatl bolmaq üçün olardıñ güşād-(10)-lıq tapmaq üçün yetä kün har kün (11) yetmiş martaba oqusa duşmanları (12) maqhūr wa fānī bolğay yigärmä yetinci duşman (13) daf‘ bolmaq üçün sākiz kün har kün (14) yetmiş martaba oqusa duşmanlarıdın [69b] (1) amīn bolğay yigermä sākizinci ‘ilm-i ḥikmat (2) taḥşıl qılmaq üçün har kün namāz-ı (3) paşīn waqtda yetmiş martaba oqusa (4) ‘ilm-i ḥikmat muña guşāda bolğay (5) yigärmä toquzuncı ni‘matı ziyāda bolmaq (6) wa dawlatı artmaq wa özi uluġ (7) wa baland bolmaq üçün har kün on (8) altı martaba oqusa dawlat wa ni‘matı (9) wa rif‘atı ziyāda bolğay otuzuncı (10) ziyādalik guşāda bolmaq

üçün (11) beş kün har kün tört yüz martaba (12) oqusa ziyāda wa guşāda bolğay (13) otuz birinci sa‘ādat üçün (14) maqşadlarığa yetmāk üçün on [70a] (1) altā kün har kün beş martaba oqusa (2) maqşadı hāşıl bolğay otuz ikinci (3) ‘izzat wa şawkat² hālā’iq arasında martaba (4) tapmaq üçün har kün on martaba (5) oqusa tapar otuz üçünci iki kişi-(6)-niñ arasından buğz wa ‘adāwat (7) kötärilmāk üçün yigärmä kün har kün (8) yigärmä martaba oqusa buğz wa ‘adāwat (9) aradın kötärilgäy otuz (10) törtünci duşmannı bu maħalladın ol (11) maħallagä yā bu öydin ol öygä (12) köçürmāk wa koğlamaq üçün otuz (13) kün har kün otuz martaba oqusa (14) nā-būd bolğay otuz beşinci cam‘iyat-(15)-niñ arasından iħtilāf wa ‘adāwat³[71a] (1) daf‘ bolmaq üçün otuz kün har (2) kün yigärmä beş martaba oqusa daf‘ (3) bolğay otuz altıncı şacā‘atlik (4) wa dilir bolmaq üçün qorquncaq-(5)-lıq wa yüräksizlik bu kişidin daf‘ (6) bolmaq üçün yigärmä kün har kün (7) ällig martaba oqusa albatta bu kişi (8) dilir wa şacā‘atlik bolğay qorquncaq-(9)-lıq wa yüräksizlik bu kişidin (10) daf‘ bolğay otuz yetinci duşman daf‘ (11) bolmaq üçün altā kün har kün yüz (12) martaba oqusa duşmanı h‘ār wa zabūn (13) bolğay otuz sākizinci duşman (14) bu kişigä tuğyān wa ‘arbada qılsa (15) anı daf‘ qılmaq üçün on kün [71b] (1) har kün miñ martaba oqusa duşmandın (2) amīn bolğay bu kişi duşman-(3)-dın muzaşfar wa manşūr bolğay duşman (4) past bolğay otuz toquzuncı (5) camī‘ küllī wa cuzwī hācatları rawā (6) bolmaq üçün on miñ (7) ‘yetä yüz qırq toquz martaba (8) oqusa camī‘ küllī wa cuzwī hācat-(9)-ları rawā bolğay murādlarığa yetkay (10) çandān şıfatlar bilān waşf qılğan du‘ā-yı mu‘azzam wa mukarram bu turur (11) agar camī‘ hāşiyatlarını bayān qılsa (12) tavil bolur oquğuçı wa pütüğüçi malāl (13) bolur dep muħtaşar qılduq har kim şakk (14) keltürsä kāfir bolur *nä ‘ūzu billah min zālik*⁵

Vocabulary

A (a, ā, ‘a)

‘adāwat	enmity; a. 70a/6, 70a/8, 70a/15
‘adad	individuals of things; ‘a.+nı 66a/5
agar	if; a. 66a/14, 66b/2, 66b/5, 66b/9, 66b/13, 66b/15, 67a/4, 67a/7, 67a/14, 71b/11
ağrıq	disease; a.+ğa 66b/13, a.+lar 68a/9
al-	1. to get; a.-ıp 66b/7; 2. (AUX) to subdue; qaydıgā a.-maq 67b/12
albatta	certainly; a. 67a/9, 67b/5, 67b/8, 68b/3, 68b/7, 71a/7

² The manuscript contains *شکو* instead of *شوکة* written in it.

³ Folio 70b of the manuscript is a blank page.

⁴ The phrase (miñ martaba oqusa) that was written from the beginning of the word (miñ) that was written at the end of the top line to here has been crossed out by the scribe.

⁵ This Arabic expression has the following meaning: God protect us from this.

altä	six; on a. 69b/7-8, 69b/14-70a/1, 71a/11
altıncı	sixth; a. 66b/15
altmış	sixty; a. 68b/13
amîn	safe; a. bolğay 69b/1, 71b/2; a. bolur 68a/14
ammā	but; a. 66a/2
amr	command; a.+ı 66b/2
ān	this, that; ā.-hazrat-i 68b/7
andın	then; a. 66a/9
anı	him, her, it; a. 71a/15
anıñdın	of them; a. 66a/2
ara	among; a.+dın 70a/9; a.+sıda 66a/14, 66b/3, 70a/3; a.+sıdın 70a/6, 70a/15
‘arbada	quarrel; ‘a. qılsa 71a/14
art-	to increase; a.-maq 69b/6
asrār	secrets; a. 68b/10; a.-i ilāhī 68b/8-9; a.-i ‘ilm-i ladunīni 69a/7
awwal	1. firstly; a. 66a/3, 66a/7; 2. first; a.+qı 67a/11; a.+qısı 66a/13
ayt-	to say; a.-qay 67b/2
āzīna	friday; ā. 67a/11

Ä

ällig	fifty; ä. 71a/7
ävrül-	to transform; ä.-ür 67a/7

B

bağlan-	to be blocked; tili b.-maq 68a/4, 68a/12
bāmdād	morning; b. 67b/6
baland	exalted; b. bolmaq 69b/6-7
bar-	to arrive, to go; b.-ğuča 67a/5; b.-sa 67a/6
bar-āmadan	to come up; b. 68b/14
basta	obstructed; b. bolğay 68a/6
bāṭıl	ineffectual; b. bolur 66b/9
ber-	to give; b.-gän bolsa 66b/10
beş	five; b. 66a/7, 66a/10, 69b/11, 70a/1; b. yüz 67b/10, 68b/10; on. b. 69a/2; yigärmä b. 67b/4, 71a/2; yüz on b. 67b/13
beşinci	fifth; b. 66b/12
bayān	explanation; b. qılındı 66a/2; b. qılsa 71b/11
bilä	by means of; b. 66a/6, 66b/2, 66b/6; 66b/10, 68b/6

bilän	with; b. 71b/10
bī-niyāz	wanting nothing; b. bolğay 67b/8
bir	1. one; b. 66a/10, 66b/8 2; toqsan b. 67b/7; 2. a, an; b. 66a/14, 66b/15, 67a/1, 67a/4, 67a/7
bī-šakk	doubtlessly; b. 66a/6
biti-	to write b.-p 66b/11
bol-	1. to happen, to appear; b.-ğan 68a/1; b.-sa 66b/3, 68a/8, 67a/14, 71b/13; 2. (AUX) to become; amīn b.-ğay 69b/1, 71b/2; amīn b.-ur 68a/14; baland b.-maq 69b/6-7; bāṭıl b.-ur 66b/9; basta b.-ğay 68a/6; bergän b.-sa 66b/10; bī-niyāz b.-ğay 67b/8; daf b.-ğay 71a/2-3, 71a/10; daf b.-maq 69a/13, 71a/1, 71a/5-6, 71a/10-11; daf b.-ur 67b/5; darmānda b.-sa 66a/15; dilir b.-maq 71a/3-4; duşman b.-sa 67a/13; fānī b.-ğay 69a/12; farmānbardār b.-ğay 67b/14-15; ğazab qılır b.-sa 67a/5; giriftār b.-sa 67a/1; giriftār b.-up 66a/14-15; guşāda b.-ğay 68b/10-11, 69b/4, 69b/12; guşāda b.-maq 68b/9, 69b/10; guşāda b.-mas 66b/6; ħalāş b.-ğay 67b/2-3, 68b/13; ħalāş b.-maq 67a/1-2, 68b/12; ħāşıl b.-ğay 69a/4, 70a/2; ħāşıl b.-maq 68a/7; ħāşıl b.-ur 68a/8; ‘ilāc qılmağan b.-sa 66b/13; kāfir b.-ur 71b/14; kaşf b.-maq 68b/1, 69a/5; kifāyat b.-ur 67a/4; maħcüb b.-ğay 68a/3; maħfi b.-maq 68a/1-2; manşür b.-ğay 71b/3; maqhūr b.-ğay 66b/2, 66b/5; ma‘qül b.-up 67a/10; mihribān b.-ğay 67a/13-14; mukarram b.-ğay 67b/11; mubaddal b.-ur 67a/3; nā-būd b.-ğay 70a/14; past b.-ğay 71b/4; qatl b.-maq 69a/9; rawā b.-ğay 66a/6, 71b/9; rawā b.-maq 69a/1, 71b/5-6; šacā‘atlik b.-ğay 71a/8; tawāngar b.-maq 67b/6; ṭawīl b.-ur 71b/12; zabūn b.-ğay 71a/12-13; zāhir b.-ğay 68b/3; ziyāda b.-ğay 69b/9; ziyāda b.-maq 67b/9, 69b/5; 3. (CV) to be; b.-ğay b.-sa 67a/14-15; sihr-i cādū qılğan b.-sa 66b/5-6
bu	this; b. 66a/7, 66a/10, 66b/6, 66b/10, 67a/13, 67b/1, 67b/2, 67b/14, 68b/3, 69a/7, 70a/10, 70a/11, 71a/5, 71a/7, 71a/9, 71a/14, 71b/2; b.+dur 66a/14; b. turur 66a/1, 71b/10
buğz	malevolence; b. 70a/6, 70a/8

C

cādū	wizard; sihr-i c. qılğan bolsa 66b/5-6
cāh	place; c.+dın 66b/7
cam‘	assembly; c.+nıñ 66a/14
camī‘	all; c. 68a/6, 71b/5, 71b/8, 71b/11
camī‘yat	society; c.+nıñ 70a/14-15
cum‘a	friday; namāz-ı c.+dın 67b/4
cuzwī	(< cuz’ī) partial; c. 71b/5, 71b/8

Č

čandān	numerous; č. 71b/10
čašm	an evil effect from an envious eye; č.-i zaḥm: a fatal misfortune in consequence of witchcraft 68a/11
čīnī	cup; č.+ğa 66b/11

D

dafʿ	expelling; d. bolğay 71a/2-3, 71a/10; d. bolmaq 69a/13, 71a/1, 71a/5-6, 71a/10-11; d. bolur 67b/5; d. qılmaq 71a/15
dam	breathe d. qılıp 66b/7-8
darmānda	destitute; d. bolsa 66a/15
dawlat	prosperity; d. 67b/9, 69b/8; d.+i 69b/6
dek	like; d. 67a/4, 69a/4
dep	so that; d. 71b/13
dilīr	courageous; d. 71a/8; d. bolmaq 71a/3-4
duʿā	supplication; d.+nı 66a/7, 66a/10, 66b/10; d.-yı muazzam 71b/10; d.-yı nādi ʿalīni 66a/9-10; d.-yı nādi ʿalīniḡ 66a/7-8
dur-	to continue; yata d.-ğan 68b/5
dušman	enemy; d. 69a/12, 71a/10, 71a/13, 71b/3; d. bolsa 67a/13; d.+din 71b/1, 71b/2-3; d.+ı 71a/12; d.+lar 66b/3, 66b/4, 69a/8-9; d.+ları 67b/14, 69a/11; d.+larıdın 69a/14; d.+larıniḡ 68a/2-3, 68a/4, 68a/5-6; d.+nı 67b/12, 70a/10

F

fānī	perishable; f. bolğay 69a/12
farmān	decree; f.+ı 66a/6
farmānbardār	obedient; f. bolğay 67b/14-15

G (g, ğ)

ğam	grief; ğ.+gä 67a/1, 67a/2
ganc	treasure; g.+lār 68b/1, 68b/3
ğanī	rich; ğ. 67b/6, 67b/8
ğayb	absent; ğ. 69a/5
ğazab	wrath; ğ.+ı 67a/6; ğ. qılır bolsa 67a/5
giriftār	captured; g. bolsa 67a/1; g. bolup 66a/14-15
ğusl	total ablution of the body; ğ. qıldursa 66b/8
guşāda	disentangled; g. bolğay 68b/10-11, 69b/4, 69b/12; g. bolmaq 68b/9, 69b/10, g. bolmas 66b/6, g. qılğaylar 69a/8

guşādliq	opening; g. tapmaq 69a/9-10
----------	-----------------------------

H (h, ħ, ḥ)

ḥācat	requirement; ḥ. 67b/15; ḥ+ı 66a/6, 69a/1; ḥ.+ları 71b/5, 71b/8-9
ḥācāt	requirements; ḥ. 68b/14
ḥ'āhla-	to desire; ḥ.-ğandaqı 69a/3-4; ḥ.-sa 66a/5
ham	even; h. 66b/8, 67a/13
ḥalā'ıq	people ḥ. 66b/2, 70a/3
ḥalāş	salvation; ḥ. bolğay 67b/2-3, 68b/13; ḥ. bolmaq: to get rid of; 67a/1-2, 68b/12
har	every; h. 66a/5, 66a/12, 66b/4, 67a/15, 67b/1, 67b/6, 67b/10, 67b/13, 68a/5, 68a/7, 68a/8, 68a/10, 68a/13, 68b/2, 68b/9, 68b/12, 69a/1, 69a/2, 69a/10, 69a/13, 69b/2, 69b/7, 69b/11, 70a/1, 70a/4, 70a/7, 70a/13, 71a/1, 71a/6, 71a/11, 71b/1; h. kim: whoever 71b/13; h.kimgä; 67a/12, h. qanča: (CONJ) when 67a/13
ḥ'ār	miserable; ḥ. 71a/12
ḥāsid	envious; ḥ.+lärniğ 68a/14
ḥāşiyat	peculiarity; ḥ.+ı 66a/1, 66a/2; ḥ.+larını 71b/11; ḥ.+niğ 66a/13
ḥāşıl	outcome; ḥ. bolğay 69a/4, 70a/2; ḥ. bolmaq 68a/7; ḥ. bolur 68a/8
ḥaşmat	magnificence; ḥ.+ı 67b/9
ḥazrat	an exalted personage (used before the name or title), His Holiness; ān-ḥ.-i 68b/7; ḥ.-i risālat-panāh 68b/4
hīç	no, none; h. 66b/13; h. wach: by no means, never 66b/6
ḥikmat	wisdom; 'ilm-i ḥ.: the science of philosophy: 69b/1, 69b/4
ḥuday	God; ḥ. 66a/5-6, 66b/1

I (i, 'i)

ibār-	to send; i.-sä 67a/9; i.-ür bolsa 67a/8
içür-	to cause to drink; i.-sä 66b/9, 66b/12, 66b/14
iḥtilāf	disagreement; i. 70a/15
iḥtitām	completing; i.+dur 66a/11
iki	two; i. 70a/5; on i. 66b/11; yetmiş i. 66b/4
ikinci	second; i. 66b/2
'ilāc	remedy; i. qılmağan bolsa 66b/13
ilāhī	divine; asrār-ı i. 68b/8-9
ilçi	messenger; i. 67a/8; i.+niğ 67a/8-9

ilgäri	before; i. 67b/7
‘ilm	science; asrâr-ı ‘i.-i lādünîni 69a/7, ‘i.-i hîkmat 69b/1, 69b/4
‘ināyat	favor; ‘i.+gä 67a/6-7
ipar	musk; i. 66b/10
isnād	attribution; i.-e nādi ‘alī 66a/1
iş	affair; i. käl-: to come up against a problem i.-sā 66b/15-67a/1; i.-lāri 67a/3
i‘tişām	clinging to; i.+dur 66a/8
‘izzat	glory; ‘i. 70a/3

K

kāfir	infidel; k. bolur 71b/14
kār	effect; k. qılmağay 66b/12
kalimāt	words; k.+nı 66b/6-7
kaşf	discover; k. bolmaq 68b/1, 69a/5
käl-	1. (AUX) to come up against iş k.-sā 66b/15-67a/1, 2. (AUX) to feel a physiological need by the autonomic nervous system; uyqusı k.-mäslik 67b/3
kältür-	to perform; şakk k.-sā 71b/13-14
keyin	after; k. 66a/5, 67b/4
ki	who, what, that; k. 66a/14
kim	who; har k. : whoever 71b/13; k.+gä 67a/12
kifāyat	sufficient; k. bolur 67a/4
kişi	one, someone, anyone; k. 66a/14, 67a/7, 67b/1, 71a/7, 71b/2; k.+din 67b/1, 71a/5, 71a/9; k.+gä 66b/9, 66b/15, 67a/5, 67a/13, 67a/14, 67b/14, 68b/3, 69a/7, 71a/14; k.+ni 66b/5; k.niñ 66b/2-3, 67b/2, 68a/1, 70a/5-6
köçür-	to cause to move; k.-māk 70a/12
kör-	to dream; tüşidä k.-gäy 68b/8; tüşidä k.-māk 68b/5
könül	(> könl) heart; k.+däki 67a/3-4; k.+i 69a/3
kötäril-	to break away from; k.-gäy 67b/1, 70a/9; k.-māk 70a/7
köz	evil eye; k.+idin 68a/1, 68a/3; k.+lärđin 68a/13-14
küllī	total; k. 71b/5, 71b/8
kün	day; k. 66b/4, 67b/10, 67b/13, 68a/5, 68a/7, 68a/10, 68a/12, 68a/13, 68b/2, 68b/9, 68b/12, 69a/2, 69a/6, 69a/10, 69a/13, 69b/2, 69b/7, 69b/11, 70a/1, 70a/4, 70a/7, 70a/13, 71a/1, 71a/2, 71a/6, 71a/11, 71a/15, 71b/1; k.+i 67a/11

L

ladunī	the knowledge of the divine providence; <i>asrār-ı 'ilm-i l. +ni 69a/7</i>
luṭf	kindness; <i>l. 67a/6</i>

M

maḥalla	district; m.+dın 70a/10; m.+gä 70a/11
maḥbūs	confinement; m+dın 68b/1
maḥcüb	concealed; m. bolğay 68a/3
maḥfī	hidden; m. bolmaq 68a/1-2
malāl	weariness; m. 71b/12
manşūr	triumphant; m. bolğay 71b/3
martaba	1. time; m. 66a/7, 66a/10, 66a/15, 66b/4, 66b/7; 66b/11, 66b/14, 67a/2, 67a/6, 67a/8, 67a/12, 67a/15, 67b/4, 67b/7, 67b/10, 67b/13, 68a/2, 68a/5, 68a/8, 68a/10, 68a/13, 68b/2, 68b/6, 68b/10, 68b/13, 69a/3, 69a/6, 69a/11, 69a/14, 69b/3, 69b/8, 69b/11, 70a/1, 70a/4, 70a/8, 70a/13, 71a/2, 71a/7, 71a/12, 71b/1, 71b/7; m.+dür 66a/4; 2. rank; m. tapmak 70a/3-4
maqhūr	defeated; m. 69a/12; m. bolğay 66b/2, 66b/5
maqşad	intent; m.+ı 70a/2; m.+larığa 69b/14
maqşūd	intended; m.+ığa 66a/13
ma'qūl	comprehensible; m. bolup 67a/10
maṭlab	demand; m.+ı 69a/3
mihribān	affectionate; m. bolğay 67a/13-14
miñ	thousand; on m. yetä yüz qırq toquz 71b/6-7; m. 67a/2, 71b/1; tört m. üç yüz qırq üç 66a/3-4
mu	this; m.+ıa 69b/4; m.+nıñ 66a/1
muhtaşar	abridged; m. qıldıq 71b/13
muhtaşam	magnificent; m. 67b/11
murād	purpose; m.+ı 68a/8; m.+ları 68a/6-7, m.+larığa 71b/9
muṭī'	obedient; m. 67b/14
mu'azzam	honourable; du'ā-yı m. 71b/10
muzaffar	victorious; m. 71b/3
mubaddal	changed; m. bolur 67a/3
mukarram	honoured; m. 71b/10; m. bolğay 67b/11
müşkil	difficult; m. 66b/15

N

nā-būd	inexistent; n. bolğay 70a/14
nādi ‘alī	the initial two words of the Arabic supplication used to mark this prayer are nādi ‘aliyyan maẓhar al-‘acā’ib which means call Ali, the manifestation of wonders; du‘ā-yı n.+ni 66a/9-10, du‘ā-yı n.+niñ 66a/7-8, isnad-ı n. 66a/1
namāz	prayer; n.-ı cum‘adın 67b/4; n.-ı paşın 69b/2-3
ni‘mat	comfort; n.+ı 69b/5, 69b/8
nisāb	the proper or requisite degree or condition of anything; n.+ı 66a/3; n.+ığa 66a/3, 66a/4

O

obdanlıq	goodness; o.+ını 67b/2
oqu-	to recite; o.-ğanda 66a/12; o.-ğay 66a/5, 66a/7, 66a/10, 66a/10-11, 66a/12; o.-p 66b/1, 66b/12, 66b/14, 67a/6, 67a/9, 67a/12; o.-sa 66b/4, 67a/2, 67a/15, 67b/5, 67b/8, 67b/10, 67b/13, 68a/2, 68a/5, 68a/8, 68a/10, 68a/13, 68b/2, 68b/7, 68b/10, 68b/13, 69a/3, 69a/7, 69a/11, 69a/14, 69b/3, 69b/8, 69b/12, 70a/1, 70a/5, 70a/8, 70a/13, 71a/2, 71a/7, 71a/12, 71b/1, 71b/8
oquğuçı	reader; o. 71b/12
ol	that; o. 66b/2, 67a/2, 70a/10, 70a/11
olar	them, those; o.+dın 69a/9
on	ten; o. 68a/4, 68a/10, 70a/4, 71a/15; o. altā 69b/7-8, 69b/14-70a/1; o. beş 69a/2; o. iki 66b/11; o. miñ yetā yüz kırq toquz 71b/6-7; o. yetā 68a/5; yüz o. beş 67b/13
on altıncı	sixteenth o. 68a/3
on beşinci	fifteenth o. 67b/15
on birinci	eleventh o. 67b/3
on ikinci	twelfth; o. 67b/5-6
on sākizinci	eighteenth; o. 68a/9
on toquzuncı	nineteenth o. 68a/11
on törtüncü	fourteenth; o. 67b/11
onuncı	tenth; o. 67a/14
on üçüncü	thirteenth; o. 67b/8-9
on yetinci	seventeenth; o. 68a/6
otuz	thirty; o. 70a/12, 70a/13, 71a/1
otuz altıncı	thirty sixth; o. 71a/3
otuz beşinci	thirty-fifth; o. 70a/14

otuz birinci	thirty-first; o. 69b/13
otuz ikinci	thirty second; o. 70a/2
otuzuncı	thirtieth; o. 69b/9
otuz sâkizinci	thirty-eighth; o. 71a/13
otuz toquzuncı	thirty-ninth; o. 71b/4
otuz törtünci	thirty-fourth; o. 70a/9-10
otuz üçünci	thirty-third; o. 70a/5
otuz yetinci	thirty-seventh; o. 71a/10

Ö

öy	house; ö.+dın 70a/11; ö.+gâ 70a/11
öz	self ö.+i 69b/6

P

pâdişâh	king; p.+ı 67a/4
pâklik	cleanliness; p. 68b/6
past	inferior; p. bolğay 71b/4
paşın	afternoon; namâz-ı p.: midday prayer 69b/2-3
pat	quickly p. 67a/10
pütgüçi	copyist; p. 71b/12

Q

qanča	how much; har q. : when; 67a/13
qatl	murder; q. bolmaq 69a/9
qayd	control; q.+ıgâ almaq 67b/12
qıl-	to make, to do, to perform; ‘arbada q.-sa 71a/14, bayân q.-sa 71b/11; daf q.-maq 71a/15; dam q.-ıp 66b/7-8; gâzab q.-ur bolsa 67a/5; guşâda q.-ğaylar 69a/8; ‘ilâc q.-mağan bolsa 66b/13; kâr q.-mağay 66b/12; muhtaşar q.-duq 71b/13; sihr-i cādū q.-ğan bolsa 66b/5-6; taḥşil q.-maq 69b/2; vâsf q.-ğan 71b/10
qıldur-	to cause to make; ğusl q.-sa 66b/8
qılın-	to be made; bayân q. 66a/2
qırq	forty; q. 66a/2, 66a/13, 67a/15, 68b/2, 69a/6; q. sâkiz 67a/12; on miñ yetâ yüz q. toquz 71b/6-7; t. miñ üç yüz qırq üç 66a/3-4
qısm	part; q. 66a/12
qoğla-	to pursue; q.-maq 70a/12
qorqunc	fear; q.+ı 66b/3
qorquncaqlıq	fearfulness; q. 71a/4-5, 71a/8-9

qulaq	ear; q.+ığa 67a/9
-------	-------------------

R

rawā	current; r. bolğay 66a/6, 71b/9; r. bolmaq: to be fulfilled 69a/1, 71b/5-6
rifʿat	exaltation; r.+i 69b/9
risālat-panāh	the refuge of the prophetic mission; Һazrat-i r.: His Holiness the refuge of prophecy (Muhammad) 68b/4

S (s, ş)

saʿādat	happiness; s. 69b/13
sāʿat	clock; s.+dä 67a/11
şabāh	morning; s. 67a/15
saç-	to scatter; s.-sa 66b/1
şallallāhu ʿalayhi wa sallam	an Islamic complimentary Arabic phrase, which contains the salutation upon Muhammad; s.+ni 68b/4-5, 68b/7-8
säkiz	eight; qırq s. 67a/12; s. 69a/13
säkizinci	eighth; s. 67a/7
säksän	eighty; s. 68a/10
sihr	hex; s. 66b/9; s.-i cādū qılğan bolsa 66b/5-6
şıfat	attribute; ş.+lar 71b/10
sır	mystery; s.+lar 69a/5
söz	speech; s.+i 67a/10
sözlä-	to tell; s.-mäsdin 67b/7; s.-sä 67a/12
su	water s. 66b/7, s.+da 66b/11; s.+yığa 66b/14

Ş

şacāʿatlig	brave; ş. 71a/3, ş. bolğay 71a/8
şādliq	gladness; ş.+ğa 67a/3
şakk	doubt; ş. kältürsä 71b/13-14
şawkat	imperial majesty; ş. 70a/3
şifā	recovering health; ş.tapqay 66b/15, 68a/11; ş. tapmaq 68a/9
şol	that; ş. 66b/1
şu	that; ş.+ıja 66b/7; ş.+nıñdın 66b/8
şubu	this; ş. 66a/12

T (t, t̄)

ta‘ālā	May (his name) be exalted; t.+nıñ 66a/6, 66b/1
ṭabīb	physician; t̄. 66b/13
taḥşīl	acquirement of learning or science; t. qılmaq 69b/2
tamām	exact; t.+ıǵa 69a/1
tap-	to gain; guşādliq t.-maq 69a/9-10; martaba t.-maq 70a/3-4; şifā t.-qay 66b/15, 68a/11, şifā t.-maq 68a/9; t.-ar 70a/5
ṭaraf	side t̄+ǵa 66b/1, 67a/7
tawāngar	rich; t. bolmaq 67b/6
ṭawīl	long; t̄. bolur 71b/12
tīl	tongue; t.+i 68a/6; t.+i bağlanmaq: to be tongue-tied 68a/4, 68a/12; t.+idin 68a/14
tofraǵ	soil; t.+ǵa 66a/15
toqsan	ninety; t. bir 67b/7
toquz	nine; on miñ yetä yüz qırq t. 71b/6-7; t. 69a/2
toquzuncı	ninth; t. 67a/11
tola	much, many, very; t.+dur 66a/1
tört	four; t. miñ üç yüz qırq üç 66a/3-4; t. yüz 69b/11; yigärmä t. 68a/7
törtünci	fourth; t. 66b/9
ṭuǵyān	insolence; t̄. 71a/14
tuhmat	offense; t. 67a/14, 67b/1
tur-	to be, to become; bu t.-ur 66a/1, 71b/10
tüş	dream; t.+idä 68b/5, 68b/8

U

uluǵ	exalted; u. 69b/6
uyqu	sleep; u.+sı 67b/5; u.+sı kälmaslik: unable to fall asleep 67b/3

Ü

üç	three; tört miñ ü. yüz qırq ü. 66a/3-4; ü. 67a/8, 68a/12, ü. miñ 68b/6
üçün	for, for the sake of, on account of, in order to; ü. 67a/2, 67b/4, 67b/6, 67b/10, 67b/12, 68a/2, 68a/4, 68a/7, 68a/9, 68a/12, 68b/1, 68b/5, 68b/9, 68b/12, 69a/2, 69a/5, 69a/9, 69a/10, 69a/13, 69b/2, 69b/7, 69b/10, 69b/13, 70a/4, 70a/7, 70a/12, 71a/1, 71a/4, 71a/6, 71a/11, 71a/15, 71b/6
üçünci	third; ü. 66b/5

W

wa	and; w. 67b/6, 67b/8, 67/9, 67b/11, 67b/14, 68b/1, 69a/12, 69b/6, 69b/7, 69b/8, 69b/9, 69b/12, 70a/3, 70a/6, 70a/8, 70a/12, 70a/15, 71a/4, 71a/5, 71a/8, 71a/9, 71a/12, 71a/14, 71b/5, 71b/8, 71b/10, 71b/12
wach	mean: hīč w. 66b/6
waqt	time; w.+da 68a/1, w.+ıda 69b/3
waşf	qualification; w. qılğan 71b/10

Y

yā	or; y. 67a/1, 70a/11
yaman	malicious; y. 68a/13
yamğur	rain; y. 66b/14
yan-	to return; y.-ğay 67a/10
ya'nī	in other words; y. 68b/14
yat-	to lie down; y.-a durğan 68b/5
yänä	again; y. 66b/11
yer	place; y.+idä 68b/6
yet-	to attain; y.-ä 66a/13; y.-käy 71b/9; y.-mäk 69a/1, 69b/14
yetä	seven; on miñ y. yüz qırq toquz 71b/6-7; on y. 68a/5; y. 66a/15, 66b/7, 67a/5, 68b/12, 69a/10
yetinci	seventh; y. 67a/4
yetkür-	to bring, to fulfill; y.-gändin 66a/4-5
yetküz- ↑	y.-gäy 66a/3
yetmiş	seventy; y. 66b/14, 67b/12, 68a/2, 68b/2, 69a/11, 69a/14, 69b/3; y. iki 66b/4
yigärmä	twenty; y. 68a/13, 70a/7, 70a/8; y. beş 67b/4, 71a/2; y. tört 68a/7
yigärmä altıncı	twenty sixth y. 69a/8
yigärmä birinci	twenty-first; y. 68b/3
yigärmä beşinci	twenty-fifth; y. 69a/4
yigärmä ikinci	twenty-second; y. 68b/8
yigärminci	twentieth; y. 68b/1

yigärmä säkizinci	twenty eighth; y. 69b/1
yigärmä toquzunci	twenty-ninth; y. 69b/5
yigärmä törtünci	twenty fourth; y. 68b/14
yigärmä üçünci	twenty third; y. 68b/11
yigärmä yetinci	twenty-seventh; y. 69a/12
yu-	to wash; y.-p 66b/11
yüräksizlik	timidity; y. 71a/5, 71a/9
yüz	hundred; beş y. 67b/10, 68b/10; on miñ yetä y. qırq toquz 71b/6-7; tört miñ üç y. qırq üç 66a/3-4; tört y. 69b/11; y. 71a/11; y. on beş 67b/13

Z (z, z̄, ž)

zabün	powerless; z. bolğay 71a/12-13
za‘farān	saffron; z. 66b/10
zāhir	apparent; z̄. 68b/1; z. bolğay 68b/3
zaḥm	injury; čašm-i z. 68a/11
zahr	poison z. 66b/10, 66b/12
zarra	particle; z. 66b/8
ziyāda	much, many, more; z. 69b/12, z. bolğay 69b/9; z. bolmak 67b/9, 69b/5
ziyādalik	abundance; z. 69b/10

Conclusion

The manuscript called *Isnad-i Nadi Ali* between folios 66a and 71b of the miscellany in the Bodleian Library under the number MS. Ind. Inst. Pers. 122 is a popular text in Eastern Turki. It is a typical sample of the *isnad* genre containing popular beliefs and rituals relating to a set of Arabic supplications. Its orthographic characteristics match those of the folkloric manuscripts written in Eastern Turkestan in the 19th century. It retains most of the phonetic and morphologic features of the Chaghatai. However, the vernacularization of three words is enough to evaluate it as an Eastern Turkic text. In the text, the forms belonging to Kashgar and Yarkand dialects: *altä* (six), *yetä* (seven), and *tola* (very, many, much) are used instead of the Chagatai and Western Turkestani words *altı*, *yeti*, and *köp*. Its vocabulary consists predominantly of loanwords from Arabic and Persian.

Ethical Committee Approval Ethical committee approval is not required for this research.

Funding This research received no external funding.

Conflicts of Interest The author declares no conflicts of interest in this study.

Copyrights The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the article.

Abbreviations

AUX	auxiliary
CV	copular verb

References

- Bodrogligeti, A. J. (2001). *A grammar of Chaghatay*. Lincom Europa.
- Boeschoten, H. (2022). Chaghatay. In L. Johanson, & É. A. Csató (Eds.), *Turkic languages* (pp. 160-173). Routledge Taylor & Francis Group.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Clarendon Press.
- Eckmann, J. (1966). *Chaghatay manual*. Indiana University.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation: A functional approach to the lexicon* (Vol. I). Otto Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Brill.
- Johanson, L. (1998). Code-copying in Irano-Turkic. *Language Sciences*, 20(3), 325-337.
- Johanson, L. (2022). *Turkic*. Cambridge University Press.
- Kut, G. (2003). *Supplementary catalogue of Turkish manuscripts in the Bodleian library*. Oxford University Press.
- Raquette, G. (1927). *English-Turki dictionary based on the dialects of Kashgar and Yarkand*. Hakan Ohlsson.
- Schluessel, E. (2018). *An introduction to Chaghatay: A graded textbook for reading Central Asian sources*. Michigan Publishing.
- Yakup, A. (2022). Uyghur. In L. Johanson, & E. A. Csato (Eds.), *The Turkic languages* (pp. 409-423). Routledge Taylor & Francis Group.

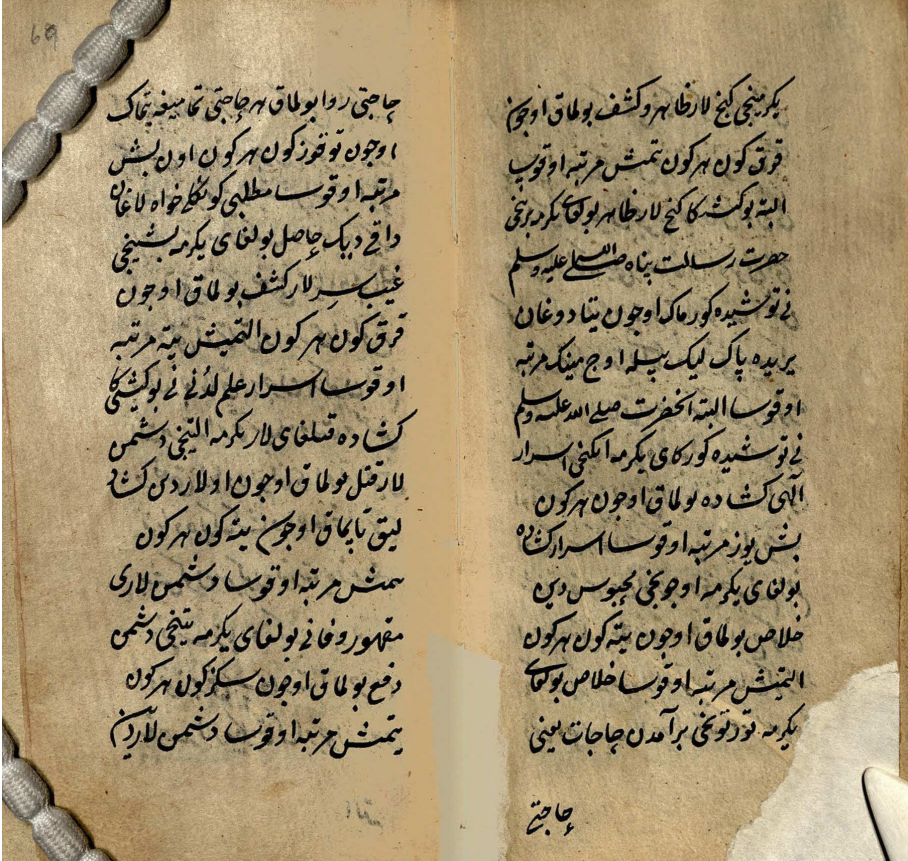
Facsimile
MS. Ind. Inst. Pers. 122/3
65b-66a

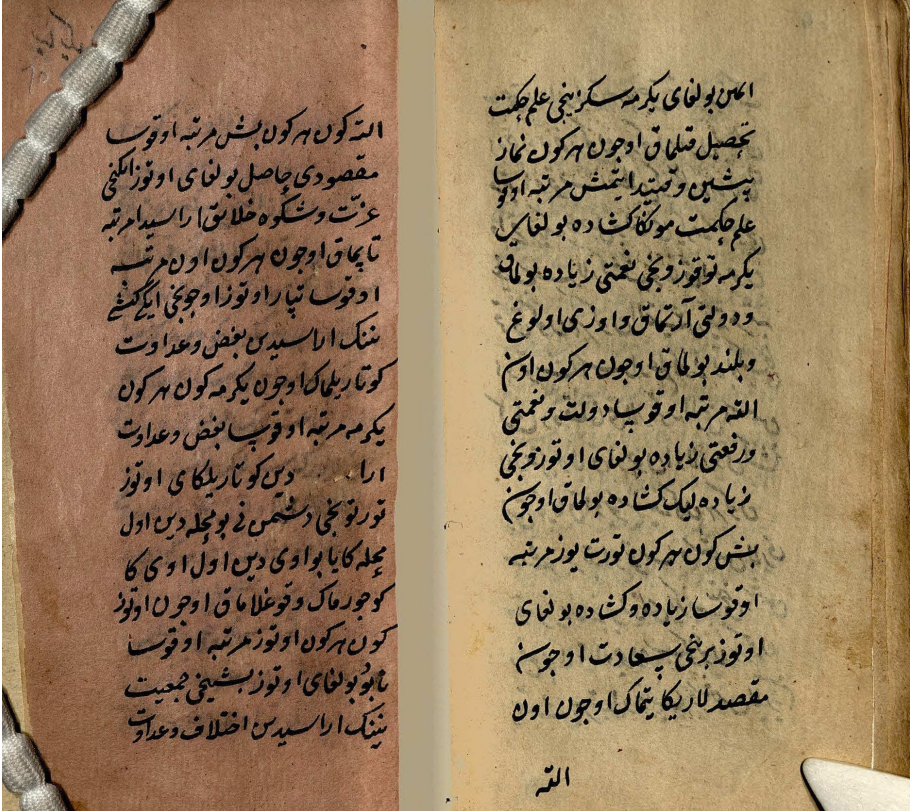
67b-68a

68b-69a

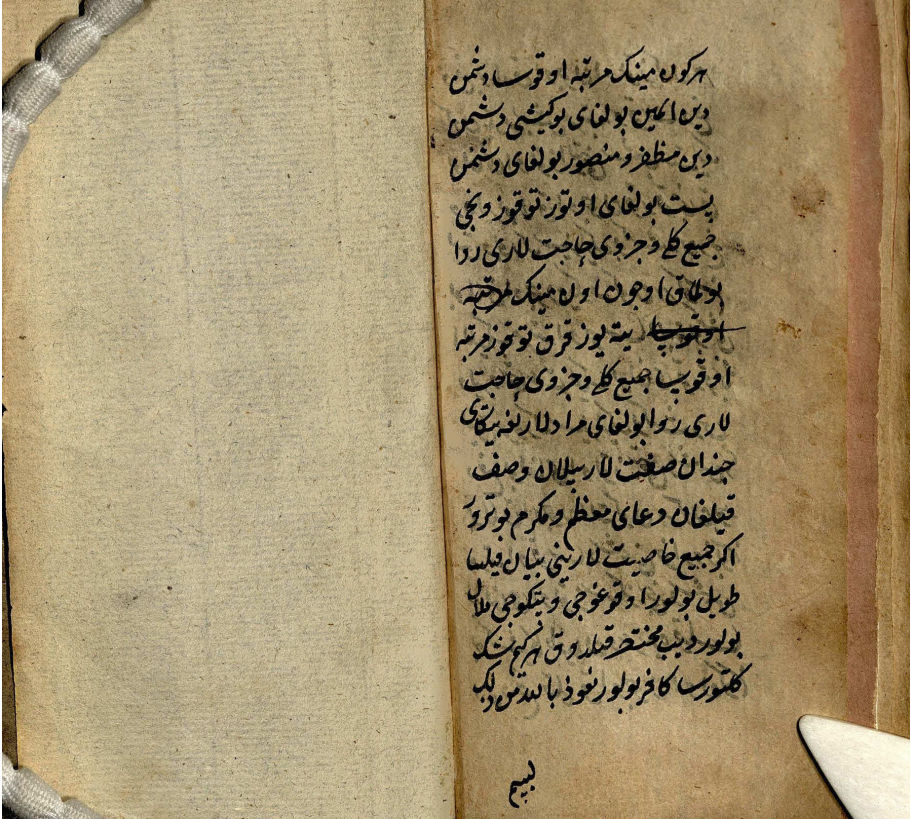
69b-70a

70b-71a

71b-72a

Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife'de Doğu Türkçesinde Koyulaşan Dil Birimleri

Ahmet Turan DOĞAN*

Özet

Türk dili araştırmalarında batı Türkçesi-doğu Türkçesi ayrımı, önceleri Bulgar lehçesi ve onun dışında kalan Türk lehçeleri için kullanılırken sonraları Oğuzca ve onun dışında kalan Türk lehçeleri (Çuvaşça hariç) için kullanılmaya başlanmıştır. Anadolu'da 13. yüzyılda bir yazı dili kuran Oğuzların bazı ses, şekil ve söz varlığı özellikleri bakımından doğu Türkçesinden ayrıldıkları daha net olarak görüldüğü için böyle bir adlandırmaya gidilmiştir. Bu çerçevede Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerinde kaleme alınan karışık lehçeli eserlerin sahip olduğu doğu Türkçesi-batı Türkçesi özellikleri de bu eserlerle ilgili bir yorum yapma açısından araştırmacıları bir hayli zorlamıştır. İlerleyen zamanlarda artık 13-15. yüzyıllar arasında doğu Türkçesi ve batı Türkçesi metinlerinden yola çıkılarak iki farklı lehçe grubu arasındaki farklar ortaya konmuş ve bu çerçevede Oğuzca unsurlarla ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Ancak, tersten bir değerlendirme yapılarak Eski Anadolu Türkçesinde yer alan ve zamanla kaybolup Türkiye Türkçesine ulaşmayan bazı dil birimleri pek ele alınmamıştır. Bu çalışmada Oğuzca'da bir temayül olarak bulunan, ancak buna karşılık doğu Türkçesi metinlerinde koyulaşan ses, şekil ve söz varlığı birimlerinin *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife* adlı eser üzerinden Eski Anadolu Türkçesindeki kullanılma durumuna bakılmıştır. Çalışmada Oğuzca'nın ilk yazılı dönemini oluşturan Eski Anadolu Türkçesindeki bazı dil birimlerinin doğu Türkçesinde koyulaşan birimler olduğu ve bunların izinin zamanla hem Anadolu'daki yazı dilinden hem de diğer Oğuz yazı dillerinden büyük oranda silindiği görülmüştür.

* Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ahmetturannogan@gmail.com, ROR ID <https://ror.org/057qfs197>, <https://orcid.org/0000-0001-9173-7558>.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkçesi, batı Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, koyulaşma

Widespreading Glossemes in Eastern Turkish in Kitâbu Evsâfi Mesâcidi'ş-Şerife

Abstract

In Turkish language research, the distinction between Western and Eastern Turkish was first used for Bulgarian and other Turkish dialects, but later it began to be used for Oghuz and other Turkish dialects (except Chuvash). Such a naming was made because it is more clearly seen that the Oghuzs, who established a written language in Anatolia in the 13th century, differ from Eastern Turkish in terms of some phonetic, morphological and vocabulary features. In this framework, the Eastern and Western Turkish features of mixed dialect texts written in the early periods of Old Anatolian Turkish have made it difficult for researchers to make an interpretation about these texts. The differences between two different dialect groups were revealed based on Eastern and Western Turkish texts in the years between 13th and 15th centuries. Many studies on Oghuz glossemes were conducted within this framework. However, by making a reverse evaluation, some glossemes existing in Old Anatolian Turkish, disappearing over time and not being included in Turkish have not been discussed much. In this study, the use of phonetic, morphological and vocabulary glossemes, which are a tendency in Oghuz dialect but become widespread in Eastern Turkish texts, was examined in Old Anatolian Turkish through the text “Kitâbu Evsâfi Mesâcidi'ş-Şerife”. In this study, it was seen that some glossemes in Old Anatolian Turkish constituting the first written period of Oghuz language became widespread in Eastern Turkish, and over time, their traces largely disappeared both in the written language of Anatolia and other Oghuz written languages.

Keywords: Eastern Turkish, Western Turkish, Old Anatolian Turkish, widespreading

Boylar hâlinde yaşamak ya da boy organizasyonları hâlinde çeşitli siyasi kuruluşlar meydana getirmek İslam öncesi Türk tarihinin en önemli karakteristik özelliklerinden biridir (Taşağıl, 2017, s 9). Bu durumun İslam sonrasında da devam ettiği söylenebilir. Bunun yansıması olarak da hem İslam öncesinde hem de İslam sonrasında çeşitli Türk lehçeleri meydana gelmiştir. Bu lehçelerin Türklerin boy teşkilatlanmaları dolayısıyla ana boy adları etrafında toplandıkları ve kümeler oluşturdukları görülür: Oğuz grubu, Kıpçak grubu, Karluk grubu vb. Özellikle coğrafi sebeplerle zaman içerisinde bazı boyların ağızlarının diğer Türk lehçelerinden bazı özellikler bakımından ayrıldıkları görülür. Türk dili tarihine bakıldığında Bulgarların ve Oğuzların bu noktada

ön plana çıktıkları görülür. Çuvaşça haricinde, Bulgarların bugüne gelen bir devamı olmadığından ve Çuvaşlar da önemli bir sayıya sahip olmadığından günümüzdeki lehçe farklılıkları üzerine değerlendirmeler genellikle Oğuzca ve diğer Türk lehçeleri üzerinden yapılmıştır. Dolayısıyla da doğu Türkçesi-batı Türkçesi değerlendirmeleri de bu yönde olmuştur. Oğuz ağzına dayalı yazı dili ilk olarak 13. yüzyılda ortaya çıktığı için söz konusu farklılıkların hangi yüzyıla kadar gittiği de tam olarak bilinmemektedir. Ancak, bir lehçedeki farklılıkların kısa sürede ortaya çıkamayacağı göz önünde bulundurulursa Oğuzcada görülen farklılıkların Kâşgarlı Mahmud'un Türk lehçe özelliklerini verdiği 11. yüzyıldan da ileri gittiği söylenebilir.

Oğuzcanın ses, şekil ve söz varlığı farklılıkları Türkolojide dikkat çekmiş ve bunun üzerine doğu Türkçesi metinlerindeki Oğuzca unsurlar araştırılmıştır. Bu konuda şu çalışmalar söylenebilir: Aktan, 2012; Çolak, 2015; Çürük, 2011; Gül, 2015; G. Gülsevin, 1998; G. Gülsevin, 2002; G. Gülsevin, 2004; G. Gülsevin, 2007; G. Gülsevin, 2010; G. Gülsevin, 2011; S. Gülsevin, 2007; Hazar, 2011; Kaymaz, 2002; Kaymaz, 2004; Korkmaz, 2005; Levitskaya, 2005; Özevren, 2020; Vörös, 2002; Yücel, 2021. Bu çalışmaların yanında tersten değerlendirmenin yapıldığı da görülür: Akar, 2011; Boz, 2018. Görüldüğü üzere doğu Türk lehçeleri ile Oğuzca (Anadolu Oğuzcası) arasındaki ses, şekil ve söz varlığı farklılıkları dikkat çektiği için bu konuyla alakalı çokça çalışma yürütülmüştür.

Bu farklılık ifadesi aslında Kâşgarlı ile başlamıştır. Kâşgarlı, dillerin en yeğnisinin Oğuzlarındaki olduğunu belirterek diğer Türk lehçeleriyle Oğuzca arasındaki temel farklılıklara dikkat çekmiştir. Yeğnilikten ne anlanmasıyla ilgili Doğan (2019) bir çalışma yürütmüş ve VIII-XV. yüzyıllar arasında Oğuzcanın, çağdaşı olan doğu Türk lehçelerinden bazı özellikler bakımından dilbilimsel açıdan daha ekonomik olduğunu ortaya koymuştur. Karışık lehçeli olarak adlandırılan eserler döneminde de “olga-bolga” ibaresiyle yazıldığı ifade edilen eserlerin yazarların kendi ifadelerince “ruşen Türkçeye” yani Anadolu Oğuzcasına aktarıldığı belirtilmiştir. Burada da doğu Türkçesi-batı Türkçesi şeklinde bir karşılaştırmanın yapıldığı görülür.

Yüzyıllar boyunca araştırmacıların dikkatini çeken söz konusu lehçe farklılıkları nasıl değerlendirilmelidir? Bu konuya teorik bir yaklaşımla ilgili genellikle Gülsevin'in çalışmaları bulunmaktadır. Gülsevin, Oğuzca unsurlara teorik olarak yaklaştığı çalışmasında *bul-* ve *tap-* fiilleri özelinde yaptığı değerlendirmesinde *bul-* fiilinin Oğuzca, *tap-* fiilinin ise Oğuzca olmayan şekil olduğunu belirttiikten sonra bu durumun iki şekilde değerlendirilebileceğini ifade eder: 1. Orta Asya'daki ağızları (Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay) konuşanlar, zamanla eski yazı dilindeki *bul-* fiilini terk edip *tap-* fiilini yazı dilinde kullanmaya başlamış. 2. *Bul-* fiili Oğuzca değildir. Ona göre Köktürk

yazı dilinde olan bu kelimeyi Orta Asya'daki ağızlar zamanla terk ederken Anadolu'daki Oğuzlar ağızlarında saklamışlardır (2010, s. 60). Gülsevin, ikinci görüşün doğru olmasının mümkün olmayacağını; çünkü, *bul-* fiilini Orta Asya'daki Türkler kullanmayı bırakırken, Orta Asya'dan uzaklaşan Oğuzların ağızlarında hatırlamış olamayacağını belirtir (2010, s. 60-61). Bunun yanında Gülsevin, sadece Oğuzcada görülen özelliklere Oğuzca demenin her zaman doğruyu yansıtmadığını, Oğuzca olup tarihî ve yaşayan lehçelere giren unsurların giriş dönem ve nedenlerinin farklılık gösterdiğini de belirtmiştir (2010, s. 73). Türkiye'de yapılan çalışmalar genellikle bu tespit doğrultusunda olmuş ve doğu Türk lehçelerinden farklılık gösteren ses, şekil ve söz varlığı unsurları Oğuzca olarak değerlendirilmiştir. Akar ise konuyu biraz daha farklı ele almış ve bir dilin lehçelerinin eski dönemlerinde bulunup da sonraki dönemlerdeki lehçelerde yaygın kullanımı olmayan dil unsurlarını *saklantı* olarak tanımlamıştır (2018, s. 29). Ona göre Eski Oğuz Türkçesinde *yaz-* fiiline göre daha az bir kullanıma sahip olan *biti-* fiili bir saklantıdır (2018, s. 29).

Yukarıda belirtilen değerlendirmelerden anlaşılacağı üzere Türk lehçelerinin başta ses olmak üzere, şekil ve söz varlığı bakımından birbirinden ayrıldığı görülür. Bu konuda temelde doğu Türkçesi-batı Türkçesi ayrımı ortaya çıkmaktadır. Burada batı Türkçesiyle anlaşılan Oğuzcadır. Doğu Türkçesiyle anlaşılan ise Çuvaşça, Yakutça ve Halaçça dışında kalan Türk lehçeleridir. Demek ki, Türkçede Çuvaşça, Yakutça ve Halaçça için de müstakil unsurlar söz konusudur. İşin aslına bakıldığında Oğuzca unsurlar, doğu Türkçesi unsurları, Çuvaşça unsurlar vb. Türkçenin lehçelere ayrılması konusuyla doğrudan bağlantılı bir konudur. Bu noktada Dilâçar'ın "Türk Lehçelerinin Meydana Gelişinde Genel Temayüllerin Koyulaşması ve Körlenmesi" adlı çalışmasında ileri sürdüğü görüşler konuyu aydınlatmaya yardımcı olacaktır. Dilâçar, görüşünü *genel temayül*, *koyulaşma*, *körlenme* şeklinde üç kelimedede özetlemiştir (1957, s. 85). Ona göre, lehçelerin oluşumu birbiriyle kesişen dalgalar gibidir. Bu kesişme, eski niteliğin sona erip yenisinin başlaması şeklinde değil, eski niteliklerin dalgalar hâlinde yayılan lehçelerde zamanla koyulaşıp durulması veya zayıflayıp körlenmesi şeklinde olur (1957, s. 92). Bu durumu da Azerbaycan Türkçesinin oluşumu açısından örneklendirir. Ona göre, 18. yüzyıla gelinceye kadar tam olarak ayrı bir Azerbaycan lehçesinden bahsetmek mümkün değildir. Çünkü, bugün Azerbaycan Türkçesinin ayırt edici özellikleri olarak gösterilenlerin Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki çeşitli eserlerde genel bir temayül olarak var olduğu, bu temayüllerin zamanla Azerbaycan Türkçesinde koyulaşarak onun ayırt edici özelliği hâline geldiği görülür. Dolayısıyla bunlar Oğuz lehçelerinin henüz birbirinden kesin olarak ayrılmadığını gösterir. Azerbaycan Türkçesinin bugün ayırt edici özelliklerinin 13-18. yüzyıllar arası eserlerde gerek Anadolu'da gerekse Azerbaycan'da var olduğu görülür.

Zamanla bunlar Anadolu'da körlenmiş, Azerbaycan bölgelerinde ise gelişerek koyulaşmıştır (1957, s. 84-85). Dilâçar'ın genel olarak ses bilgisi özelinde değerlendirildiği bu durum şekil bilgisi ve söz varlığı unsurları için de düşünülebilir. Çünkü pek çok noktada ses bilgisi ve şekil bilgisi kesişmektedir. Söz varlığında ise Oğuzca unsur olarak ele alınan neredeyse bütün kelimeler Türkçenin temel söz varlığı unsurlarından oluşmaktadır. Dolayısıyla bunların da Türkçenin oluşumundan daha sonraki zamanlarda Oğuzlar tarafından gittikleri yerde oluşturulduğunu düşünmek zor görünmektedir. Bu noktada ulaşılabildiği kadarıyla Oğuzcanın 11-15. yüzyıllar arasındaki genel temayüllerinin henüz koyulaşmadığı ve karışık unsurların görüldüğü dönem de aydınlatıcı olabilir.

Gülsevin, Kâşgarlı'nın verilerine göre 11. yüzyıldaki Oğuz ağızlarını tespit etmeye çalıştığı yazısında 5 tip Oğuz ağzı olabileceğini belirtmiştir (2016, s. 296). Bunun yanında Türkolojide karışık dilli / karışık lehçeli olarak kabul edilen eserlerde görülen ikiliklerle ilgili Doerfer, bunların Oğuz Türkçesinin tarihî gelişimiyle ilgili olduğunu ve 11-13. yüzyıllar arasında Oğuzcanın batı Selçuklu Türkçesi ve doğu Selçuklu Türkçesi olarak ikiye ayrıldığını, doğu Selçuklu Türkçesinin Anadolu'daki batı Selçuklu Türkçesini bu yüzyıllarda etkilemesinden dolayı karışık dilli eserlerin meydana geldiğini belirtmiştir (1977). Daha sonra Korkmaz da karışık olarak adlandırılan durumun aslında Oğuz Türkçesinin kendi içindeki gelişme süreciyle alakalı olduğunu ve bunun karışık dilli eserler olarak değil, Selçuklu Türkçesi ağızları olarak ele alınmasının daha uygun olacağını bildirmiştir (2013, s. 86).

Görüldüğü üzere meseleye Oğuz Türkçesi özelinde bakıldığında yazıyla tespit edilebildiği kadarıyla 11. yüzyıldan itibaren Oğuz Türkçesinin ses, şekil ve söz varlığı özellikleri bakımından farklı yer ve zamanlarda farklı özellikler gösterdiği söylenebilir. Dolayısıyla Oğuz Türkçesinde zaman içerisinde farklı yer ve zamanlarda genel temayüllerin koyulaşması ve bazı özelliklerin de körlenmesi meydana gelmiştir. Bu da farklı Oğuz ağızlarını bugünkü hâliyle meydana getirmiştir. Bugün de Oğuz Türkçesi dört farklı yazı dili olmak üzere birbirinden birtakım farklılıklar içermektedir. Tarihî yazı dillerinde olduğu gibi bunların bazılarında bugün doğu Türk yazı dillerinde koyulaşan kimi unsurlar gelişmemiş bir temayül olarak bulunduğu gibi doğu Türk yazı dillerinde de Oğuz Türkçesinde koyulaşan bazı unsurlar gelişmemiş bir temayül olarak yer almaktadır. Dolayısıyla bugün Oğuzca olarak adlandırılan unsurlar, yazıyla takip edilebildiği kadarıyla 11. yüzyıldan beri var olan, bugün özellikle orta ve batı Anadolu ağızlarında koyulaşan unsurlardır. Bu unsurların tarihî veya çağdaş Türk yazı dillerinin birinde bulunması, Memluk Kıpçakçasının Oğuzlaşması veya Kırım Tatarcasının Osmanlı Türkçesi etkisinde kalması örnekleri gibi ciddi bir kültürel etki veya bireysel sebepler dışında, o lehçenin Oğuzca etkisinde kaldığını göstermez. Bu sebeple söz konusu durumu,

Oğuzca dışında herhangi bir lehçede Oğuzcada (özellikle orta ve batı Anadolu ağızları) koyulaşan unsurların gelişmemiş bir temayül hâlinde bulunması olarak değerlendirmek daha uygun görülmektedir. Çünkü, çok yakın bir döneme ait olmamak kaydıyla, Oğuzların kullandığı herhangi bir ses, şekil veya söz varlığı unsurunu diğer Türk lehçelerinin de kullanması her zaman ihtimal dâhilindedir. Aynı durum tam tersi için de geçerlidir. Dolayısıyla bu çalışma, 13-15. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde görülen ve zamanla Anadolu'daki yazı dilinde körlenen ses, şekil ve söz varlığı unsurları olarak düşünülmüş ve bu yönde bir değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirme yapılırken de inceleme alanının genişliğinden dolayı Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönem eserlerinden olan ve söz konusu yazı dilinin erken dönem dilbilgisi özelliklerini iyi bir biçimde yansıtan ve daha saf bir Oğuz ağızı ile yazılmış *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife* adlı eser çalışma alanı olarak seçilmiştir. Bu eserdeki özellikler ses, şekil ve söz varlığı başlıkları altında örnekler üzerinden incelenmiştir.

Yöntem

Bu çalışmada batı Türkçesinin ilk yazılı dönemi olan Eski Anadolu Türkçesi yazarlarından Ahmed Fakih'in *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife* adlı eseri ile genel olarak bazı çağdaş doğu Türk yazı dilleri arasında karşılaştırmalı bir yöntemle inceleme yapılmıştır. Bu eser için de Hasibe Mazıoğlu'nun 1974 yılında yayımlanmış olduğu çalışma esas alınmıştır.

Çalışmada öncelikle, bugün doğu Türk yazı dillerinin genelinde koyulaşmış olarak bulunan ses, şekil ve söz varlığı unsurları ilgili eserde tespit edilmiş, daha sonra Eski Anadolu Türkçesinde genel bir temayül olarak bulunan bu unsurların doğu ve batı çağdaş Türk yazı dillerindeki durumu incelenmiş ve bu unsurların doğu Türk yazı dillerinde koyulaştığı, batı Türk yazı dillerinde ise genel olarak körlendiği tablolarla gösterilmiştir.

Türk dili araştırmalarında genellikle karışık dilli/lehçeli olarak adlandırılan eserlerde doğu Türkçesinde koyulaşan unsurlar açık olarak yer aldığı için bu eserler çalışmaya dâhil edilmemiştir.

Bulgular

Çalışma neticesinde elde edilen veriler bu kısımda *ses bilgisi*, *şekil bilgisi* ve *söz varlığı* olmak üzere üç başlık altında ele alınmıştır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

A. Ses Bilgisi Birimi

Bazı Kelimelerde Zamir n'sinin Kullanımı: Batı Türkçesinde ünlüyle biten zamirlerden sonra bir çekim eki geldiğinde zamir ile ek arasına giren *n* sesine zamir *n*'si denir. Bu ses, ünlüyle başlayan ekler hariç bir gereklilik ol-

mamasına rağmen kelime ile ek arasında kullanılır. Doğu Türkçesinde ise zamir n'si bazı çekimlerde bulunmaz. Batı Türkçesinin ilk yazılı dönemini oluşturan Eski Anadolu Türkçesinde ise *bu*, *şu* zamirlerine gelen çokluk ekinden sonra ikili bir durumun olduğu görülür: *bular / bunlar*, *şular / şunlar*. Bunun yanında Eski Anadolu Türkçesinde *ol* biçiminde olan 3. teklik kişi zamirinin çokluk biçimi de *olar* şeklindedir (Timurtaş, 2005, s. 101-102). Burada da zamir n'sinin kullanılmadığı görülür. Bu örneklerden anlaşıldığı kadarıyla söz konusu sesin kullanılmamasının Eski Anadolu Türkçesinde temayül hâlinde olduğu ve sonrasında batı Türkçesinde bu durumun körlendiği görülür. Buna karşılık ise zamir n'siyle kullanım batı Türkçesinde genel olarak koyulaşmıştır. Doğu Türkçesinde ise *bu*, *şu*, *o* zamirlerinden sonra özellikle çokluk eki geldiğinde söz konusu sesin kullanımı koyulaşmamıştır. Dolayısıyla zamir n'sinin bazı çekimlerde kullanılmaması günümüzde doğu Türkçesinin ayırt edici bir özelliği olmuştur.

Çokluk ekinden önce zamir n'si kullanımı bakımından doğu ve batı Türkçesi çağdaş yazı dillerine bakıldığında söz konusu durumun şöyle olduğu görülür¹:

Tablo 1: Bazı Kelimelerde Zamir n'sinin Kullanımı

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	bunlar, şunlar, onlar	Özbek Türkçesi	bular, şulär, ulär
Azerbaycan Türkçesi	bunlar, onlar	Uygur Türkçesi	bular, şular, ular
Gagavuz Türkçesi	bunnar, şunnar	Kazak Türkçesi	bular
Türkmen Türkçesi	bular, şular, olar	Kırgız Türkçesi	bular
		Kırım-Tatar Türkçesi	bular, şular, olar
		Nogay Türkçesi	bular
		Karaçay-Malkar	bula, şula
		Kumuk Türkçesi	bular, şular, olar
		Altay Türkçesi	bılar / bular
		Hakas Türkçesi	pular
		Tuva Türkçesi	bolar

¹ Bu tabloya doğu Türk yazı dillerinde sonu ünsüzle biten *bul*, *sol*, *ol* zamirlerinin çokluk biçimleri dâhil edilmemiştir.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere batı Türkçesinde Türkmen Türkçesi hariç çokluk ekinden önce zamir n'si kullanılmıştır. Doğu Türk yazı dillerinde ise genel olarak bu durum söz konusu değildir.

İncelenen metinde doğu Türkçesindeki gibi zamir n'sinin kullanılmadığı örnekler şunlardır:

*Çu Ka 'beden **bular** hicret iderler*

Medîne de varuban ... (KEMŞ/18) (Mazıoğlu, 1974, s. 22)

Buluşmışlar kucuşmışlar yaturlar

***Bularuñ** yatduğı yir külli nurlar (KEMŞ/56) (Mazıoğlu, 1974, s. 24)*

Diğer örnekler: ***buları*** (126, s. 29; 130, s. 29; 136, s. 29; 246, s. 36), ***bulara*** (132, s. 29), ***bulardan*** (35, s. 23; 152, s. 30), ***bular*** (260, s. 37)

Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe' de “bu” zahirinin çokluk ekiyle kullanımına bakıldığında sadece bir örnekte zamir n'sinin kullanıldığı görülür: *bunlar* (137, s. 29). Buna karşılık on örnekte ise zamir n'si kullanılmamıştır. Dolayısıyla söz konusu eserde zamir n'sinin çokluk ekinden önce kullanılması yönünde kuvvetli bir temayülün olduğu görülür. Ancak bu durum günümüz Oğuz yazı dillerinde böyle değildir. Türkmen Türkçesi hariç diğer Oğuz yazı dillerinde çokluk ekinden önce zamir n'sinin kullanılması koyulaşmıştır.

B. Şekil Bilgisi Birimleri

Türkçenin tarihî ve çağdaş yazı dilleri arasında birtakım şekil bilgisi farklılıkları bulunur. Genel olarak bu farklılıklar, lehçeleri oluşturan boylar arasındaki farklılıklar arttıkça artar, azaldıkça da azalır. Doğu ve batı Türk yazı dilleri arasında da böyle farklılıklar vardır. Bunların bir kısmı öteden beri devam eden bir kısmı ise son zamanlarda ortaya çıkmış farklılıklardır. Yaklaşık olarak Türkçenin 13-15. yüzyıllar arası esas alındığında doğu Türk yazı dilleri ile batı Türk yazı dili arasında bazı şekil bilgisi farkları vardır. Bunların yanında söz konusu dönemde her iki yazı dili grubunda da kullanılan ancak daha sonra batı Türk yazı dillerinin bazılarında ya tamamen körlenen ya da zayıf bir temayül olarak devam eden şekil bilgisi özellikleri de vardır. *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe'* de tespit edilen bu özellikler şöyledir:

Emir kipinde kullanılan *ğil* / *-gil*: Türkçede emir kipinin çekiminde diğer kip/zaman çekimlerinden farklı ekler kullanılır. Çünkü bu ekler, kipi belirtmenin yanında kişiyi de belirtir. Bunun yanında emir kipinin ikinci teklik kişi çekiminin diğerlerinden bir farklılığı daha vardır. Türkçenin tarihî seyrine bakıldığında emir kipinin ikinci teklik kişi çekiminde doğrudan fiil kök veya gövdesi kullanılır. Bunun yanında pekiştirme için ikinci teklik kişide *ğil* / *-gil*

biçim birimi de kullanılır. Sertkaya da söz konusu biçim birimin Türkçede emir kipinin 2. ve 3. kişilerinde kuvvetlendirme için kullanılan bir biçim birim olduğunu belirtir (1996, s. 142). Eski Anadolu Türkçesinde de emir kipinin 2. teklik kişisinde bazen kullanılan bazen de kullanılmayan bu ekin zamanla batı Türkçesi yazı dilinde Türkmen Türkçesindeki *-gXn* biçimindeki sınırlı kullanımı hariç körlendiği görülür. Doğu Türk yazı dillerinde ise bazı ses değişiklikleri ile genel olarak söz konusu biçim birim devam eder. Dolayısıyla bu biçim birimin de doğu Türkçesinde koyulaştığı, batı Türkçesinde ise körlendiği söylenebilir.

Söz konusu ekin çağdaş batı ve doğu Türk yazı dillerindeki durumu şöyledir:

Tablo 2: 2. Teklik Kişi Emir Çekiminin Durumu

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	Ø	Özbek Türkçesi	Ø / -gin
Azerbaycan Türkçesi	Ø	Uygur Türkçesi	Ø / -Gil / -qil / -Gin / -qin
Gagavuz Türkçesi	Ø	Kazak Türkçesi	Ø / -ñlz
Türkmen Türkçesi	Ø / -gXn	Kırgız Türkçesi	Ø / -gXl / -gXn
		Karakalpak Türkçesi	Ø / -gIl / -glr / -gIn
		Nogay Türkçesi	Ø / -ñlz
		Kumuk Türkçesi	-gXn / -gXr
		Altay Türkçesi	Ø / -GIn / -gAr / -gOr

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere söz konusu biçim birim Türkmen Türkçesi hariç batı Türkçesi yazı dillerinde kullanılmamaktadır. Doğu Türkçesi yazı dillerinde ise koyulaşmış biçimdedir.

Kitâbu Evsâfi Mesâcidi's-Şerife'de emir kipinin 2. teklik kişisinde *-gil / -gil* biçim biriminin kullanıldığı örnekler şunlardır:

Ḳulak dut diñlegil sen işbu sözi

Çevirmegil bu sözde ısrâ yûzi (KEMŞ/50) (Mazıoğlu, 1974, s. 24)

Gözüñden yaş akıtğul düz namâzın

Ki olur kaçrası dürrile mercân (KEMŞ/84) (Mazıoğlu, 1974, s. 26)

Diğer örnekler: *akıtğil* (84, s. 26), *şorgıl* (160, s. 31), *çekmegil* (216, s. 34), *girgil* (249, s. 36), *virgil* (249, s. 36), *bilgil* (283, s. 39), *gözetgil* (323, s. 41), *gitgil* (323, s. 41), *eylegil* (338, s. 42), *kuğil* (338, s. 42)

-sIz ikinci çokluk kişi eki: Türkçede görülen geçmiş zaman, dilek kipi ve emir kipi hariç diğer fiil çekimlerinde 2. çokluk kişi ifadesi için *-sInIz* veya *sIz* ekleri kullanılır. Bu eklerden ilkinin günümüzde batı Türkçesinde koyulaştığı, ikincisinin ise doğu Türkçesinde koyulaştığı görülür. Söz konusu eklerin çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımına bakıldığında şöyle bir durum ortaya çıkar:

Tablo 3: *-sIz* İkinci Çokluk Kişi Ekinin Durumu

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	gel-ir-siniz	Özbek Türkçesi	tilä-r-siz
Azerbaycan Türkçesi	gel-er-siniz	Uygur Türkçesi	yaz-ar-silär / yaz-ar-sizlär
Gagavuz Türkçesi	al-ır-sınız	Kazak Türkçesi	kel-er-siz
Türkmen Türkçesi	tut-ar-sıñız	Kırgız Türkçesi	başta-r-sız
		Karakalpak Türkçesi	sizler al-ar-sız(lar)
		Nogay Türkçesi	bar-ar-sız eken

Eski Anadolu Türkçesinde söz konusu ekin fiil çekimlerine bakıldığında daima *-sIz* biçiminin kullanıldığı görülür (Gülsevin ve Boz, 2013). Dolayısıyla bu durumun 13-15. yüzyıllar arasındaki batı Türkçesinde koyulaşmış bir dil hadisesi olduğu da söylenebilir. Ancak günümüz batı Türkçesi yazı dillerinde bakıldığında söz konusu ekin *-sInIz* biçiminde kullanıldığı, dolayısıyla bu biçimin koyulaştığı görülür.

Söz konusu ekin *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife'*deki örnekleri şunlardır:

Hele bir gün irişdük Ka'beye biz

Naşib ola Çalapdan varasız siz (KEMŞ/66) (Mazıoğlu, 1974, s. 25)

Esen kaluñ gönüldük hayr ile biz

Naşib ola varasız dahı hem siz (KEMŞ/184) (Mazıoğlu, 1974, s. 32)

-UpdUr öğrenilen geçmiş zaman: Bu yapı, Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan öğrenilen geçmiş zaman ifadelerinden biridir (Gülsevin ve Boz,

2013, s. 64; Şahin, 2009, s. 66; Timurtaş, 2005, s. 140). Akar, söz konusu yapının Hazar ötesi ağızlarda çokça rastlanan bir yapı olduğunu belirtir (2018, s. 169). Timurtaş da bu yapının bugün doğu Türkçesinde hâlâ kullanıldığını, bunun yanında Doğu Anadolu bölgesi ve Azerbaycan Türkçesinde de *-up* biçimiyle öğrenilen geçmiş zaman ifadesi için çokça yer aldığını belirtmiştir (2005, s. 140).

Söz konusu yapının Eski Anadolu Türkçesinde 2. teklik, 3. teklik ve 3. çokluk kişi çekimlerinde kullanıldığının örnekleri vardır (Gülsevin ve Boz, 2013, s. 64). Ancak çoğunlukla *-mİş* eki kullanıldığı için *-upUr* yapısı zayıf bir temayül olarak Eski Anadolu Türkçesinde yer almıştır.

Öğrenilen geçmiş zaman ifadesi için kullanılan yapının çağdaş Türk lehçelerinin bazılarındaki durumu şöyledir:

Tablo 4: *-UpdUr* Öğrenilen Geçmiş Zamanın Durumu

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	-	Özbek Türkçesi	tilä-b-män
Azerbaycan Türkçesi	al-ıb(dır)	Uygur Türkçesi	küt-ü-pti-män
Gagavuz Türkçesi	-	Kazak Türkçesi	tüsin-i-p-pin
Türkmen Türkçesi	bar-ı-pdırın	Kırgız Türkçesi	unut-u-ptur-mun
		Karakalpak Türkçesi	men al-ı-p-pan
		Nogay Türkçesi	bar-ı-p-pan

Görüldüğü üzere *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife'* de kullanılan *-UpdUr* öğrenilen geçmiş zaman yapısı çağdaş Türk yazı dilleri içerisinde genel olarak doğu Türk yazı dillerinde koyulaşmıştır. Batı Türk lehçelerinde ise sadece Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde kullanılmaktadır. Bu hâliyle de söz konusu biçim birimin doğu Türkçesinde koyulaşan bir yapı olduğu söylenebilir.

Söz konusu biçim birimin incelenen eserde tespit edilen örnekleri şöyledir:

Günāhlarum benim haddēn aş^{up}dur

Deñizlerden biter olup taş^{up}dur (KEMŞ/6) (Mazıoğlu, 1974, s. 21)

Ebūbekr ile 'Ömer bile yatur

Ṭol^{up}dur anlaruñla iki yanı (KEMŞ/32) (Mazıoğlu, 1974, s. 23)

Diğer örnekler: *gidipdür* (46, s. 24), *durupdur* (90, s. 26), *toğupdur* (133, s. 29), *diyüpdür* (163, s. 31), *gidüpdür* (214, s. 34), *idüpdür* (214, s. 34), *geçüpdür* (238, s. 36), *tolupdur* (291, s. 39)

Eksiz belirtme: Türkçede belirtme durumu ifadesi için birkaç farklı yapı kullanılır. Tarihi Türk yazı dillerinde söz konusu ifade için $+(X)g$, $+nI$, $+I$ ekleri kullanılmıştır. Bunların yanında eksiz olarak da belirtme durumu ifade edilir. Bunun için de genellikle 3. teklik/çokluk iyelik eklerinden sonra gelen n sesiyle birlikte doğrudan belirtme durumuna işaret eden bir ek olmamasına rağmen cümlede yüklem istediği belirtme durumu ifade edilir. Bu konuda Gülsevin ve Boz Türkçenin Eski Anadolu Türkçesi döneminde de iyelik eki almış isimlerin $+(y)I$ veya $+nI$ eklerini almadan belirli nesne olduklarını ve burada $+Ø$ şeklinde bir belirtmenin olduğunu ifade eder:

1. kişi *ad+um+ı okı-* = (\sim *eteg+üm+Ø dut-*)
2. kişi *'akl+uñ+ı der-* = (\sim *eteg+üñ+Ø dut-*)
3. kişi *yol+ın+ı aç-* = (*eteg+in+Ø dut-*) (2013, s. 53)

Söz konusu belirtme durumu ifadesinin günümüzde Türk lehçelerindeki durumu dikkate alındığında bu yapının doğu Türk yazı dillerinde koyulaştığı, batı Türk yazı dillerinde körlendiği görülür. Söz konusu yapının çağdaş Türk lehçelerindeki durumu şöyledir:

Tablo 5: Eksiz Belirtme Durumu

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	-	Özbek Türkçesi	qol+i+n "elini"
Azerbaycan Türkçesi	-	Uygur Türkçesi	-
Gagavuz Türkçesi	-	Kazak Türkçesi	kitab+ı+n "kitabını"
Türkmen Türkçesi	-	Kırgız Türkçesi	ata+sı+n "babasını"
		Karakalpak Türkçesi	üy+i+n "evini"
		Nogay Türkçesi	bala+sı+n "çocuğunu"
		Hakas Türkçesi	pal'to+zı+n "paltosunu"

Çağdaş doğu Türk lehçelerinde genel olarak koyulaşan eksiz belirtme durumu *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife'* de de görülmektedir. Bu özelliğiyle de söz konusu dil bilgisi unsuru doğu Türkçesinde koyulaşan buna karşılık batı Türkçesinde körlenen unsurlardan biridir.

İlgili eserde tespit edilen örnekler şunlardır:

Şahre altına girürler imāme yirin görürler

Yüzlerin yire sürür(ler) Haka kılurlar secdeti (KEMŞ/348) (Mazıoğlu, 1974, s. 43)

Güruh güruh huccāc gelür mināreye yüzin sürür

Göricegez hayrān olur ol şerif kubbe Şahreti (KEMŞ/349) (Mazıoğlu, 1974, s. 43)

Miskin Fakıh ne söylesün fazlın nice şerh eylesün

Ol enbiyālar kıblesin pāzişāh ider midhati (KEMŞ/354) (Mazıoğlu, 1974, s. 43)

Vardum 'Īsā beşiğine yüzüm sürdüm işigine

Girdüm yatdum beşiğine Kuds-i mübarekdedür (KEMŞ/373) (Mazıoğlu, 1974, s. 44)

C. Söz Varlığı Birimleri

Dilde ses ve biçim unsurlarında olduğu gibi söz varlığı unsurlarında da lehçeler arası bazı farklılıklar vardır. Türkçedeki bazı kelimelerin birtakım anlamlarla çeşitli lehçelerde bir süre kullanılıp daha sonra körlendiği buna karşılık bazı lehçelerde ise koyulaştığı ve o lehçenin ayırt edici özelliği olduğu görülür. Genel olarak Eski Anadolu Türkçesinde, özel olarak ise bu çalışmaya kaynaklık eden eserde de böyle kelimeler vardır. Bunlar yazıyla takip edilebildiği kadarıyla batı Türkçesinde 13. yüzyılda kullanılan ve zamanla batı Türk yazı dillerinde genel olarak körlenen söz varlığı unsurlarıdır. Bunları şöyle sıralamak ve örneklendirmek mümkündür:

Anda-: *Kitābu Evsāfi Mesācidi 'ş-Şerife'* de “izle-, takip et-” anlamında bir kere geçen kelime batı ve doğu Türk yazı dillerinde şöyle bir durum arz etmektedir:

Tablo 6: *Anda-* Fiili ve Lehçelerdeki Karşılıkları

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	gözetle-	Özbek Türkçesi	yāşirin küzāt-
Azerbaycan Türkçesi	gözätlä-	Uygur Türkçesi	küzāt-

Gagavuz Türkçesi	gözet-	Kazak Türkçesi	anduv
Türkmen Türkçesi	ışıkla- / cıkla-	Kırgız Türkçesi	andü
		Başkurt Türkçesi	küzät-
		Tatar Türkçesi	küzät-

Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe' de bir kez geçen söz konusu kelimenin “izlemek, takip etmek, gözetlemek” anlamıyla batı Türk lehçelerinde bulunmadığı buna karşılık Kazakça ve Kırgızcada aynı anlamla kullanıldığı görülür. Bu açıdan da söz konusu kelimenin doğu Türk lehçelerinin bazılarında bulunduğu ve bu özelliğiyle de onlarda koyulaşan unsurlarından olduğu söylenebilir.

Söz konusu kelimenin *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe'* deki örneği şudur:

Habîbine emr kıılır Mekmeden Akşâya gelür

*Enbiyâlar şaf şaf olur **andar** anda imâmeti* (343, s. 42)

Dur-: Türkçede farklı anlamlarda kullanılan “dur-/tur-” fiili günümüz batı Türk yazı dillerinde genel olarak hareketsizliği ve var olmayı ifade eden anlamlarla kullanılmaktadır. Doğru Türk yazı dillerinde ise bundan farklı olarak söz konusu anlamlarının yanında “kalkmak, ayağa kalkmak” anlamıyla da kullanılır. Dolayısıyla söz konusu fiilin ifade ettiği anlam alanında bir farklılık bulunur. “Dur- / tur-” fiili, *Tarama Sözlüğü* verilerine göre “kalkmak, ayağa kalmak” anlamıyla 17. yüzyıla kadar batı Türk yazı dilinde kullanılır (Türk Dil Kurumu, t.y.). Sonrasında ise görülmez.

Günümüz Türk yazı dillerinde “kalkmak, ayağa kalkmak” anlamı için “dur- / tur-” veya “kalk-” fiilinin kullanımı şöyledir:

Tablo 7: *Dur-* Fiili ve Lehçelerdeki Karşılıkları

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	kalk-	Özbek Türkçesi	kalk- / tur-
Azerbaycan Türkçesi	galh-	Kazak Türkçesi	tur-
Gagavuz Türkçesi	kalk-	Kırgız Türkçesi	tur-
Türkmen Türkçesi	yerinden tur- / galk-	Başkurt Türkçesi	tor-
		Tatar Türkçesi	tor-
		Hakas Türkçesi	tur-

Yukarıda da görüldüğü üzere batı Türk yazı dillerinde, Türkmen Türkçesindeki ikili kullanım hariç, “kalkmak, ayağa kalkmak” anlamı için “kalk-” fiili kullanılmaktadır. Doğu Türk lehçelerinde ise tespit edilebildiği kadarıyla Karluk gurubu yazı dilleri hariç “kalk-, ayağa kalk-” anlamı için *tur-* fiili kullanılmaktadır. Karluk grubunda ise her ikisinin de yer aldığı görülür.

Eski Anadolu Türkçesinde de *dur-* fiilinin “kalk-, ayağa kalk-” anlamı için kullanıldığı görülür. Dolayısıyla *dur-* fiilinin söz konusu anlamla kullanılması doğu Türk lehçelerinde koyulaşan, batı Türk lehçelerinde ise büyük oranda körlenen bir özelliğin Eski Anadolu Türkçesindeki yansıması olarak görülebilir.

İlgili fiilin “kalk-, ayağa kalk-” anlamıyla *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi’ş-Şerîfe*’deki örnekleri şunlardır:

Ebübekrûñ evine durdı vardı

Çağırıp ev divârına el urdı (KEMŞ/13 (Mazıoğlu, 1974, s. 21)

Mışırlı durdı bir gün göçdi gitti

Girü geldügi yola Bedre yitdi (KEMŞ/299) (Mazıoğlu, 1974, s. 40)

Dün: Doğu Türk yazı dillerinde **tün** biçiminde olan kelime, bu yazı dillerinde “akşamdan sonra başlayan ve gün ağarınca kadar geçen zaman dilimi” anlamında batı Türk yazı dillerindeki **gece** kelimesi karşılığı olarak kullanılmaktadır. Batı Türk yazı dillerinde **dün** biçiminde olan kelime “bugünden bir önceki gün” anlamıyla kullanılır. “Akşamdan sonra başlayan ve gün ağarınca kadar geçen zaman dilimi” için ise **gece** kelimesi kullanılır. Dolayısıyla doğu ve batı Türk yazı dilleri arasında söz konusu koyulaşma bakımından farklılık görülür.

Tarama Sözlüğü verilerine göre **dün** kelimesi, “gece” anlamında Eski Anadolu Türkçesi döneminde daha çok 13-15. yüzyıllar arasında kullanılmış, bunun yanında 16 ve 18. yüzyıllarda da örneklerine rastlanmıştır (Türk Dil Kurumu, t.y.). Türkiye Türkçesinde ise “gece” anlamıyla bağlantılı olarak sadece **tüne-**, **tünek** ve **tünaydın** kelimeleri bulunur. **Tüne-**, “kuş veya kümes hayvanlarının uyuyup geceyi geçirmek için bir sala, sırığa konmak”, “geceyi bir yerde geçirmek”; **tünek**, “kuş veya kümes hayvanlarının genellikle uyuyup geceyi geçirmek için üzerine kondukları dal veya sırık”, “geceleyecek, yatacak yer”; **tünaydın** “öğleden akşama kadar geçen süre içerisinde karşılaşıldığında kullanılan bir selamlama sözü” anlamlarına gelmektedir.

Türk lehçelerinde “akşamdan sonra başlayan ve gün ağarınca kadar geçen zaman dilimi” için kullanılan kelimelerin genel durumu aşağıda verilmiştir:

Tablo 8: *Dün* Kelimesi ve Lehçelerdeki Karşılıkları

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	gece	Özbek Türkçesi	tün / keçä
Azerbaycan Türkçesi	geçä	Uygur Türkçesi	keçä / tün
Gagavuz Türkçesi	gece	Kazak Türkçesi	tün
Türkmen Türkçesi	g̃ice	Kırgız Türkçesi	tün-
		Tatar Türkçesi	tön
		Başkurt Türkçesi	tön
		Hakas Türkçesi	tün

Söz konusu kelimenin *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife'* de “akşamdan sonra başlayan ve gün ağarınca kadar geçen zaman dilimi” anlamıyla kullanımına bir örnek vardır:

*İmdi Faķıķ sen bunı medķ idesin **dün** günü*

Yarın (ki) maķşer günü Kuds-i mübârekdedür (378, s. 45)

Kanda: Türkçede soru ifadesi için kullanılan kelimelerin ikisi “ne” ve “ka” kelimelerdir. Batı Türk yazı dilinde daha çok “ne” kelimesi ve bu kelimenin çekimlenmiş biçimleri kullanılırken doğu Türk yazı dillerinde “ka” kelimesi ve bu kelimenin çekimlenmiş biçimleri kullanılır. Batı Türk yazı dillerinden Türkiye Türkçesinde “ka” kelimesi üzerine kurulu **hangi** (< *kangı*), **hani** (< *kanı*) ve **kaç** kelimeleri vardır. Bunların haricinde ise *nerede*, *nereden*, *neden*, *nereye*, *niçin*, *nasıl* gibi kelimeler kullanılır. Bu bilgiler ışığında batı ve doğu Türk yazı dillerinde *kanda* / *nerede* kullanımı durumu aşağıda verilmiştir:

Tablo 9: *Kanda* Kelimesi ve Lehçelerdeki Karşılıkları

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	nerede	Özbek Türkçesi	kayerdä
Azerbaycan Türkçesi	harada	Uygur Türkçesi	nädä / kayyârdä
Gagavuz Türkçesi	nerden / nereden	Kazak Türkçesi	kayda
Türkmen Türkçesi	nirede	Kırgız Türkçesi	kayda
		Tatar Türkçesi	kayda
		Başkurt Türkçesi	kayda
		Tuva Türkçesi	kayda

Tabloda da görüldüğü üzere soru ifadesi için batı Türkçesi yazı dillerinde Azerbaycan Türkçesi hariç “ne” kelimesi kullanılmış, doğu Türkçesi yazı dillerinde ise çok büyük oranda “ka” kelimesi kullanılmıştır. Bu açıdan söz konusu eserde rastlanan “kanda” kullanımını kelime kökü itibarıyla doğu Türkçesinde koyulaşmış bir kullanımdır.

“Kanda” kelimesinin *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife*'de rastlanan örnekleri şunlardır:

Resûlu'llâh okurmuş hıttbe anda

*İşidenler gidipdür kanı **kanda*** (KEMŞ/46) (Mazıoğlu, 1974, s. 24)

Emîrû'l-mü'minin hem Hamza anda

*İşid imdi anuñ türbesi **kanda*** (KEMŞ/285) (Mazıoğlu, 1974, s. 39)

Diğer örnekler: **kanda** (296, s. 39)

Kıl-: Türkçede kılış ifade eden yardımcı fiiller içerisinde çoğunlukla *et-* ve *kıl-* fiilleri kullanılır. Günümüzde söz konusu yardımcı fiillerin kullanımına bakıldığında Oğuz yazı dillerinde çoğunlukla *et-*, bunun yanında bazen *eyle-*; doğu Türk yazı dillerinde ise genellikle *kıl-* fiilinin kullanıldığı görülür. Söz konusu durumu aşağıda şöyle göstermek mümkündür:

Tablo 10: *Kıl-* Fiilinin Kullanımı ve Lehçelerdeki Karşılıkları

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	(kabil) <i>et-</i>	Özbek Türkçesi	(qabil) <i>qıl-</i>
Azerbaycan Türkçesi	(kômék) <i>elé-</i>	Uygur Türkçesi	(kabil) <i>kıl-</i>
Gagavuz Türkçesi	(kabil) <i>et-</i>	Kazak Türkçesi	(ğibatad) <i>qıl-</i>
Türkmen Türkçesi	(kabil) <i>ät-</i>	Kırgız Türkçesi	(coomartık) <i>kıl-</i>

Batı Türkçesinin Eski Anadolu Türkçesi döneminde yardımcı fiil olarak *et-* fiilinin yanında *kıl-* fiili de kullanılmıştır. Ancak, daha sonraları Anadolu yazı dilinde *kıl-* yardımcı fiilinin kullanımı azalmış, *et-* yardımcı fiili genel olarak kullanımına devam etmiştir. Çalışmaya konu olan eserde de batı Türkçesinde körlenen, buna karşılık genel olarak doğu Türkçesinde koyulaşan *kıl-* yardımcı fiilinin kullanımı *et-* fiilinin yanında azımsanmayacak oranda mevcuttur. Bu da doğu Türkçesinde koyulaşan bir unsurun Eski Anadolu Türkçesindeki durumunu göstermektedir. Söz konusu eserde tespit edilen örnekleri şunlardır:

Bu şehrüñ orta yiri ka'bedür çaķ

*Anı hürmetlü **kıldı** ol kerîm Hâķ* (KEMŞ/71) (Mazıoğlu, 1974, s. 25)

Kaçan girdüm Hareme gördi gözüm

Hezārān şükr kıldı Hakkā özüm (KEMŞ/73) (Mazıoğlu, 1974, s. 25)

Diğer örnekler: *niyaz kıldum* (75, s. 25), *āh u fiğān kılmayasın* (83, s. 26), *nazar kııl* (160, s. 31), *ziyāret kııl* (262, s. 37; 265, s. 37), *ziyāret kılduğ* (277, s. 38), *āzād kılgıl* (338, s. 42), *şükür kıldı* (340, s. 42), *emr kıılur* (343, s. 42), *tevbe kıılurlar* (347, s. 43)

Burada örnekleri bulunan kullanımların hepsi bugün Türkiye Türkçesinde *et-* yardımcı fiiliyledir: *niyaz et-*, *nazar et-*, *ziyaret et-*, *azat et-*, *tövbe et- vb.*

Öz: Türkçede genelde dönüşlülük zamiri olarak “kendi” ve “öz” kelimele-
rinin kullanıldığı görülür. Bunların yanında Altay Türkçesinde “boy(ı)”, Tuva
Türkçesinde “bot”, Hakas Türkçesinde “pos” kelimeleri kullanılır. Bunlardan
“kendi” zamiri batı Türk lehçeleri içerisinde Türkiye Türkçesi ve Gagavuz
Türkçesinde, “öz” kelimesi ise doğu Türk lehçelerinde koyulaşmıştır. Dönüş-
lülük zamirlerinin batı ve doğu Türk lehçelerindeki durumu şöyle gösterile-
bilir:

Tablo 11: *Öz* Kelimesi ve Lehçelerdeki Karşılıkları

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	kendi	Özbek Türkçesi	öz / özi
Azerbaycan Türkçesi	öz / özü	Uygur Türkçesi	öz / özi
Gagavuz Türkçesi	kendi	Kazak Türkçesi	öz
Türkmen Türkçesi	öz / özi	Kırgız Türkçesi	öz
		Tatar Türkçesi	üz / üzi
		Başkurt Türkçesi	üz / üzi

Yukarıda da görüldüğü üzere doğu Türk lehçelerinin genelinde “öz” keli-
mesi koyulaşmıştır. Batı Türk lehçeleri içerisinde ise Azerbaycan ve Türkmen
Türkçesi hariç “kendi” kelimesi koyulaşmıştır. *Kitābu Evsāfi Mesācidi 'ş-Şerî-
fe'* de ise bir kere “kendü”, üç kere de “öz” kelimesi geçmektedir. Dolayısıyla
“öz” yönünde genel bir temayülün olduğu görülür. Söz konusu eserde tespit
edilen örnekler aşağıda verilmiştir:

Kaçan girdüm Hareme gördi gözüm

Hezārān şükr kıldı Hakkā özüm (KEMŞ/73) (Mazıoğlu, 1974, s. 25)

Özüni yığ harām işden hemîşe

Ki yarın kılmayasın āh u fiğān (KEMŞ/83) (Mazıoğlu, 1974, s. 26)

Diğer örnek: **özüm** (75, s. 25)

Tarıl-: Eserde “dağılmak, sağa sola kaçışmak” anlamında kullanılan bu fiilin tarihî Türk yazı dillerine bakıldığında doğu Türkçesi yazı dillerinde kullanıldığı görülür. Söz konusu fiil günümüzde de çağdaş Türk yazı dillerinin doğu gruplarında kullanılır. Buna karşılık batı Türk lehçelerinde ise “dağıl-” fiili bulunur. Söz konusu kelimenin ifade ettiği anlamın karşılanma biçiminin günümüzdeki durumu aşağıda verilmiştir:

Tablo 12: *Tarıl-* Fiili ve Lehçelerdeki Karşılıkları

Batı Türk Yazı Dilleri		Doğu Türk Yazı Dilleri	
Türkiye Türkçesi	dağıl-	Özbek Türkçesi	tārçal-
Azerbaycan Türkçesi	dağıl-	Uygur Türkçesi	tarqı-
Gagavuz Türkçesi	daal-	Kazak Türkçesi	tara-
Türkmen Türkçesi	dāğa- / darğa-	Kırgız Türkçesi	tar-
		Tatar Türkçesi	taral-
		Başkurt Türkçesi	taral-

Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe' de bir kez kullanılan bu kelime yanında “dağıl-” fiilinin hiç kullanılmadığı görülür. Bu hâliyle de doğu Türk lehçelerinde koyulaşan bir söz varlığı unsurunun batı Türkçesindeki kullanımı olarak değerlendirilebilir. *Tarıl-* fiilinin söz konusu eserdeki örneği şöyledir:

İşâret eyler aya ay yarılır

*O kâfirler anı görüp **tarırlur*** (KEMŞ/131) (Mazıoğlu, 1974, s. 29)

Sonuç

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe* özelinde hazırlanan bu çalışmada Türk dilindeki lehçeler arası ayrımlarda kullanılan bazı ses, şekil ve söz varlığı birimleri genel temayül, koyulaşma ve körlenme ilkeleri çerçevesinde ele alınmıştır. Herhangi bir Türk lehçesinde koyulaşan dil birimi başka lehçelerde genel temayül/temayül hâlinde bulunabilir veya körlenmiş olabilir. Bir lehçede koyulaşan dil biriminin başka lehçelerde de bulunması durumu, koyulaşan lehçenin diğer lehçeye etkisi olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü, Türk dilinin herhangi bir yerinde gelişen ve koyulaşan bir birim başka bir lehçede genel temayül veya temayül hâlinde bulunabilir veya körlendiği için ortadan kalkabilir. Bu çerçevede de tarihî ve çağdaş doğu Türk yazı lehçelerinde koyulaşan bazı unsurların günümüz batı Türkçesinin ilk yazılı dönemi olarak kabul

edilen Eski Anadolu Türkçesinde genel temayül hâlinde bulunduğu ve bunların zamanla batı Türk lehçelerinde genel olarak körlendiği *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife'* adlı eser özelinde görülmüştür. Batı Türk yazı dilleri içerisinde Türkiye Türkçesinde körlenmenin ileri seviyede olduğu ve buna Gagavuz Türkçesinin de genel olarak dahil edilebileceği söylenebilir. Ardından körlenmenin düzeyi bakımından sırasıyla Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesi gelmektedir.

Koyulaşma ve körlenmenin ortaya konması için Eski Anadolu Türkçesi eserlerinden *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife'* ses, şekil ve söz varlığı unsurları bakımından taranmış ve bugün batı Türkçesinde genel olarak körlenen, doğu Türkçesinde ise koyulaşan, ancak ilgili eserde genel bir temayül olarak yer alan aşağıdaki unsurlar tespit edilmiştir.

1. Ses bilgisi: Bazı kelimelerde *zamir n'sinin* kullanımı

Bu başlığın günümüz Oğuz Türkçesi yazı dillerindeki durumu şöyledir:

Tablo 13: Ses Bilgisi Biriminin Oğuz Lehçelerindeki Durumu

	<i>zamir n'si</i>
Türkiye Türkçesi	Ø
Azerbaycan Türkçesi	Ø
Gagavuz Türkçesi	Ø
Türkmen Türkçesi	bular / şular / olar

2. Şekil bilgisi: Emir kipinde kullanılan *-ğıl / -gil, -sIz* ikinci teklik kişi eki, *-UpdUr* öğrenilen geçmiş zaman, *eksiz belirtme*

Bu başlıkların günümüz Oğuz Türkçesi yazı dillerindeki durumu şöyledir:

Tablo 14: Şekil Bilgisi Birimlerinin Oğuz Lehçelerindeki Durumu

	<i>-ğıl / -gil</i>	<i>-sIz</i>	<i>-UpdUr</i>	<i>eksiz belirtme</i>
Türkiye Türkçesi	Ø	Ø	Ø	Ø
Azerbaycan Türkçesi	Ø	Ø	al-ıb(dır)	Ø
Gagavuz Türkçesi	Ø	Ø	Ø	Ø
Türkmen Türkçesi	-gXn	Ø	bar-ı-pdırın	Ø

3. Söz varlığı: *anda-, dur-, dün, kanda, kıl-, öz, tarıl-*

Bu başlıkların günümüz Oğuz Türkçesi yazı dillerindeki durumu şöyledir:

Tablo 15: Söz Varlığı Birimlerinin Oğuz Lehçelerindeki Durumu

	<i>anda-</i>	<i>dur-</i>	<i>dün</i>	<i>kanda</i>	<i>kıl-</i>	<i>öz</i>	<i>tarıl-</i>
Türkiye Türkçesi	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø
Azerbaycan Türkçesi	Ø	Ø	Ø	harada	Ø	öz / özi	Ø
Gagavuz Türkçesi	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø	Ø
Türkmen Türkçesi	Ø	yerinden tur-	Ø	Ø	Ø	öz / özi	darğa-

Yukarıda da görüldüğü üzere Eski Anadolu Türkçesinde genel bir temayül olarak bulunan bu dil birimleri günümüz Oğuz yazı dillerinde yani batı Türkçesi yazı dillerinde genel olarak devam etmemiş ve körlenmiştir. Dolayısıyla doğu Türkçesi yazı dillerinde koyulaşan dil birimlerinin batı Türkçesi yazı dillerinde bulunması, doğu lehçelerinin batı lehçelerine etkisi olarak değerlendirilmemeli; aynı şekilde batı Türkçesi yazı dillerinde koyulaşan dil birimlerinin doğu Türkçesi yazı dillerinde bulunması da, batı Türkçesinin doğu Türkçesine etkisi olarak değerlendirilmemelidir. Aynı zamanda herhangi bir dil biriminin herhangi bir lehçe veya lehçe grubunun tekelinde olmaması sebebiyle “...eserde/dönemde Oğuzca unsurlar” veya “... eserde/dönemde doğu Türkçesi unsurları” gibi adlandırmalara gerek olmadığı düşünülmektedir.

Bundan sonraki çalışmalarda Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait daha fazla eserin ele alınması konunun daha detaylı bir biçimde ortaya konmasını sağlayacaktır.

Etik Komite Onayı Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek Araştırma için herhangi bir mali destek alınmadı.

Çıkar Çatışması Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval Ethical committee approval is not required for this research.

Funding This research received no external funding.

Conflicts of Interest The author declares no conflicts of interest in this study.

Kaynakça

- Akar, A. (2011). Türkiye Türkçesi ağızlarında Oğuzca dışı dil unsurları. 38. *ICANAS uluslararası Asya ve Kuzey Afrika çalışmaları kongresi bildirileri; dil bilimi, bil bilgisi ve dil eğitimi* içinde (s. 23-38). Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Akar, A. (2018). Eski Türkçeden Oğuzcaya saklantılar. Ş. Doğan ve M. S. Güneş (Ed.), *Köktürk yazısının okunuşunun 125. yılında Orhun'dan Anadolu'ya uluslararası Türkoloji sempozyumu bildiriler kitabı* içinde (1. C, s. 25-31). Kesit.
- Aktan, B. (2012). Mu'înü'l-Mürîd'de Oğuzca ses ve şekil özellikleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(2), 1-7.
- Boz, E. (2018). Hakîkî Divanı'nda eski Oğuz Türkçesi özellikleri üzerine. M. S. Yıldız, A. Can ve M. Özkaya (Ed.), *III. uluslararası Aksaray sempozyumu bildirileri* içinde (s. 39-46). Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi.
- Çolak, D. (2015). Saha Türkçesinde Oğuzca unsurlar. R. Özyürek, H. Gökçe ve A. Çeleboğlu (Yay.), *X. uluslararası büyük Türk dili kurultayı bildirileri* içinde (s. 44-53). Bilkent Üniversitesi.
- Çürük, M. S. (2011). Mu'înü'l-Mürîd'de Oğuz Türkçesi unsurları. 38. *ICANAS uluslararası Asya ve Kuzey Afrika çalışmaları kongresi bildirileri; dil bilimi, bil bilgisi ve dil eğitimi* içinde (s. 405-418). Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Dilâçar, A. (1957). Türk lehçelerinin meydana gelişinde genel temayüllerin kolaylaşması ve körlenmesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 5, 83-93.
- Doerfer, G. (1977). Das Chorasantürkische. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 25, 127-204.
- Doğan, A. T. (2019). VIII-XV. yüzyıllarda Oğuzların dili Türkçenin en yeğni miydi? *Yeni Türkiye*, 25(106), 496-505.
- Gül, M. (2015). Kutadgu Bilig'deki Oğuzca unsurlar. *JASSS Studies*, 37(1), 253-265.
- Gülsevin, G. (1998). Köktürk bengu taşlarındaki Oğuzca özellikler. *Kardeş Ağızlar Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi*, 7, 12-18.
- Gülsevin, G. (2004). Eski Türk yazı dilinde Oğuz lehçesinin ses, şekil ve sözcüklüğü unsurları. *Amanholov readings-2004: The international scientific-practical conference* içinde (s. 119-125).
- Gülsevin, G. (2007). Oğuzca olmayan tarihi metinlerde Oğuzca unsurlar ve Nehcü'l-Feradis örneği. *Uluslararası sürekli Altayistik konferansı bildirileri* içinde (s. 163-175). Türk Dil Kurumu.
- Gülsevin, G. (2010). Oğuzca olmayan Türk lehçelerinde Oğuzca unsurlar ve bunlara teorik bir yaklaşım. *Turkish Studies*, 5(1), 57-76.
- Gülsevin, G. (2011). Divanu Lügati't-Türk'teki Oğuzca özelliklere karşılaştırmalı bir bakış. *Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi*, 63, 331-345.

- Gülsevin, G. (2016). 11. yüzyılda hangi Oğuz diyalektleri vardı? *Bilig*, 76, 269-300.
- Gülsevin, G. (2022). Eski Türkçedeki Oğuzca belirtilere eklemeler. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IV(1), 37-49.
- Gülsevin G. ve Boz, E. (2013). *Eski Anadolu Türkçesi*. Gazi Kitabevi.
- Gülsevin, S. (2007). Karay Türkçesinde Oğuzca unsurlar. *Turkish Studies*, 2(2), s. 300-306.
- Hazar, M. (2011). Çağatay Türkçesinde Oğuzca özellikler ve benzerlikler. *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, 4(1), 31-63.
- Kaymaz, Z. (2002). Hoca Ahmet Yesevî'nin hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi unsurları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 139, 155-162.
- Kaymaz, Z. (2004). Çağatay Türkçesindeki Oğuzca unsurlar üzerine. *Amanzhov readings-2004: The international scientific-practical conference* içinde (s. 204-210). Kazakistan.
- Korkmaz, Z. (2005). Eski Türkçedeki Oğuzca belirtiler. *Türk dili üzerine araştırmalar* içinde (C I, s. 205-216). Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin temeli Oğuz Türkçesinin gelişimi*. Türk Dil Kurumu.
- Levitskaya, L. S. (2005). Çuvaş Türkçesinde Oğuz Türkçesi unsurları var mı? (B. Bayram, Çev.). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VI(1), 251-255.
- Mazıoğlu, H. (1974). *Ahmed Fakih, Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerîfe*. Türk Dil Kurumu.
- Özveren, M. S. (2020). Eski Türk şiirinde Oğuzca unsurlar. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, IV(1), 142-153.
- Sertkaya, O. F. (1996). Bolsungil tep tediler. *Uluslararası Türk dili kongresi* içinde (s. 135-142). Türk Dil Kurumu.
- Şahin, H. (2009). *Eski Anadolu Türkçesi*. Akçağ.
- Türk Dil Kurumu (t.y.). *Tarama sözlüğü*. 27 Ağustos 2023 tarihinde <https://sozluk.gov.tr> adresinden ulaşılmıştır.
- Taşagül, A. (2017). *Eski Türk boyları -Çin kaynaklarına göre- (MÖ III. - MS X. asır)*. Bilge Kültür Sanat.
- Timurtaş, F. K. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi*. Akçağ.
- Vörös, G. (2002). Halaç dilinde Oğuzca unsurlar. *Türkler* (C 3, s. 1216-1225). Yeni Türkiye.
- Yücel, B. (2021). Bâbü'r Divanı'ndaki Oğuzca özellikler üzerine. H. Tokyürek ve B. Bekar (Ed.), *Doğumunun 60. yılında Nevzat Özkan armağanı ediyâ yazıkâ* içinde. Nobel Bilimsel Eserler.

Extended Summary

Turkish, which spreads over a wide area, is divided into various dialects and local dialects. These dialects and local dialects also form groups within themselves. One of the determined groupings is the Eastern Turkish-Western Turkish distinction. These two dialect groups have some differences in terms of phonetics, morphology and vocabulary features. The reason for this is that different grammatical features have become widespread in Eastern Turkish dialects, and different grammatical features have become widespread in Western Turkish dialects. On the contrary, the language units that became widespread in each dialect group generally disappeared in the other dialect group. This situation is mostly valid for contemporary Turkish written languages. In historical Turkish written languages, it is possible to come across more or less glossemes used in both dialect groups. This shows that these glossemes are used as a general tendency. Over time, these general tendencies have become widespread or disappeared.

Old Anatolian Turkish, considered to be the first written period of Western Turkish, is remarkable in terms of the general tendency to use some glossemes within the framework of the dialect features mentioned above. Since it would be beyond the scope of this study to examine the entire Old Anatolian Turkish, the work named *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife*, which reflects the classical language characteristics of the period in question, was chosen as the study area. For this study, Hasibe Mazioğlu's study in 1974 was taken as basis.

In the study, first of all, the glossemes that have become widespread in contemporary Eastern Turkic written languages, except Chuvash and Yakut, were determined in *Kitâbu Evsâfi Mesâcidi 'ş-Şerife* in terms of phonetics, morphology and vocabulary. The couplets in which the relevant glossemes are used are given with their numbers and page numbers. Thus, specifically in the work in question, the glossemes used in Old Anatolian Turkish, the first written period of Western Turkish, and which have become widespread in Eastern Turkish today, have been identified. During these determinations, the situation of the relevant glossemes in contemporary Eastern and Western Turkish written languages is also given in tables.

One feature have been identified in phonetics: the absence of the use of pronominal *n*. It has been observed that these units generally become widespread in Eastern Turkish written languages and disappear in Western Turkish written languages. Since only the pronominal *n* is not used, Turkmen has maintained the forms *bular*, *şular*, *olar* like some Eastern Turkish written languages.

Four features have been identified in the morphology: the use of the second singular person imperative morpheme *-gil*, *gil*, the use of the second singular person suffix *-sIz*, the use of the past indefinite tense morpheme *-Updur*, and the accusative case without suffix. Today, these structures have generally become widespread in Eastern Turkish written languages and have disappeared in Western Turkish written languages. Only the *-gXn* imperative morpheme and *-pdır* morpheme continued to be used in Turkmen, and the *ib(dır)* morpheme continued to be used in Azerbaijani.

In the vocabulary, the words *anda-*, *dur-* (stand up-), *dün* (night), *kanda*, *kıl-*, *öz* and *tarıl-* were detected. It is seen that these words generally become widespread in Eastern Turkish written languages and disappear in Western Turkish written languages. Only in Azerbaijani, the words *harada*, *öz / özi*, and in Turkmen, the words *tur-*, *öz / özi* and *darğa-* continued to be used.

As a result, it is seen that the glosseemes identified above have completely disappeared in Turkey Turkish and Gagauzi. Azerbaijani and Turkmen appear as dialects in which some glosseemes are widespread as in Eastern Turkish or a general tendency continues to be used. According to the results of this study, the unit that becomes widespread in any dialect of the Turkish language may also become widespread or disappear in another dialect. Therefore, any glosseemes do not emerge specifically within a dialect or dialect group. It would be more accurate to evaluate Eastern Turkish and Western Turkish dialects within this framework of thought. From now on, studies to be carried out in all or part of Old Anatolian Turkish will be important in terms of showing more clearly the situation of the language units that have become widespread in Eastern Turkish in Old Anatolian Turkish, the first written period of Western Turkish.

Kitab-ı Dedem Korkut'ta Bir İbareyi Yeniden Okumak: Kadunum, Diregüm, Döllügüm

Sadettin ÖZÇELİK*

Özet

Arap harfli tarihî metinlerinde birçok okunma sorunu ile karşılaşmak mümkündür. Okunma sorunlarından biri metinde yanlış yazılmış olan kelimeler konusudur. Bu metinlerde yazım yanlışlıklarının yanı sıra yazım eksiklikleri ve yazım fazlalıkları gibi durumlar da söz konusu olabilir. *Dede Korkut* gibi sözlü edebiyat ürünü metinler, telif eserlere göre daha karmaşık yazım sorunları içerebilmektedir. Ayrıca okunmuş bir edebî metni yeniden okuyorsak önceki araştırmacıların metinde yapmış oldukları yanlış okuma ve aktarmalar da bir başka sorun olarak karşımıza çıkabilir. Yazılı metnin bağlamı, metni doğru anlamamızı ve sorunları fark edip çözmemizi sağlayan en önemli anahtardır. Ayrıca bağlamı anlamaya çalışmak ve bunda ısrar etmek, kelimeleri doğru okuyup doğru anlamamız konusunda bizi yönlendirir. Ancak bazen metin doğru okunduğu hâlde doğru anlaşılmadığından süren sorunlar da söz konusu olabilmektedir. Hangi yöntemi izlersek izleyelim yeni okuma teklifleri sunarken unutulmaması gereken nokta yeni teklifimizle ilgili olarak bize yöneltebilecek soruları tahmin edip bu sorulara cevap hazırlamaktır. Çünkü sorulabilecek sorulara cevap verebilmek metnin sağlamasını yapmış olmak anlamına gelir. Bu makalede ele alınan konu, metinde yalnızca Dresden yazmasında geçen bir ibare ile ilgilidir. “Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu”nda geçen bu ibare yeniden ele alınarak okunmakta ve anlamı üzerinde durulmaktadır. Söz konusu ibarede daha önce farklı şekillerde okunmuş ve anlaşılmış olan kelimeler bu makalede yeniden ele alınarak okuma teklifleri sunulmaktadır.

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, ROR ID <https://ror.org/0257dtg16>, sozcelik2122@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7383-1804>.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Dresden yazması, yanlış yazımlar yanlış okumalar, kadunum, diregüm, döllügüm

Re-reading a Phrase in *Kitab-i Dedem Korkut*: *Ƙadunum, Diregüm, Döllügüm*

Abstract

It is possible to encounter many reading problems in historical texts written in Arabic letters. One of the reading problems is the issue of misspelled words in the text. In addition to spelling errors, there may also be spelling omissions and redundancies in these texts. Oral literary texts such as *Dede Korkut* may contain more complex spelling problems than copyrighted works. In addition, when we re-read a previously read literary text, misreadings and transfers made by previous researchers in the text may be another problem. The context of the written text is the most important key that allows us to understand the text correctly and recognize and solve problems. Additionally, trying to understand the context and insisting on it guides us to read and understand the words correctly. However, sometimes there may be ongoing problems because the text is not understood correctly even though it is read correctly. No matter which method we follow, the point that should not be forgotten when presenting new reading proposals is to anticipate the questions that may be asked to us about our new proposal and prepare answers to these questions. Because being able to answer the questions that may be asked means that the text has been verified. The subject discussed in this article is related to a phrase that appears only in the Dresden manuscript. This phrase, which appears in “Dirse Khan Son Boğaç Khan Tribe”, is re-read and its meaning is emphasized. The words in the phrase in question that have previously been read and understood in different ways are re-examined in this article and reading suggestions have been offered.

Keywords: Dede Korkut, Dresden manuscript, wrong spellings, wrong readings; *kadunum, diregüm, döllügüm*

“Erişür menzil-i maksûdına âhiste giden
Tez-reftar olanuñ pâyine dâmen dolaşur”

Edirmeli Hatemi

Dede Korkut metinleri üzerinde kapsamlı ilk bilimsel yayını hazırlamış olan Muharrem Ergin, Dresden ve Vatikan yazmalarını yazım özellikleri ve yazım yanlışlıkları bakımından karşılaştırmış ve bazı değerlendirmeler yapmıştır. Ergin, değerlendirmelerinde Vatikan yazmasını daha yanlış ve eksik bulunduğunu, Dresden yazmasında ise beş on kelimenin okunuşlarını güçleştiren bazı istinsah kusurları bulunduğunu savunur (Ergin, 1963, s. 362). Ancak

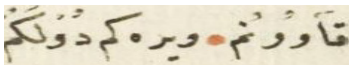
Dresden yazması üzerinde daha sonra yapılmış olan araştırmalar bu yazmadaki yazım yanlışlarının hem Ergin'in belirtmiş olduğundan çok çok fazla olduğunu hem de çeşitlilik arz ettiğini göstermiştir. S. Tezcan, Dresden yazmasında yüzlerce yazım yanlışını bulunduğuna işaret etmiş (Tezcan, 2001, s. 13) ve yazmış olduğu birçok notta yazmadaki yazım yanlışları ve yazım eksikliklerine değinmiştir (bk. Tezcan, 2001). S. Özçelik ise Dresden yazmasında binden fazla yanlış yazım örneğini ayrıntılı olarak özelliklerine göre incelemiş, dokuz ana başlık ve birçok alt başlık altında tasnif etmiştir (bk. Özçelik, 2016a, s. 106-134; 2022a, s. 100-128).

Dede Korkut yazmalarının okunma sorunlarının önemli bir kısmı doğrudan doğruya yazım yanlışları ile ilgilidir. Bu nedenle yazmalardaki yazım yanlışları konusunda araştırmacıların farklı okuma teklifleri ortaya koydukları görülmektedir. Yazma eserlerdeki bazı yazım yanlışları metin üzerinde karar vermeyi güçleştiren ve araştırmacıları tereddüde düşüren önemli bir konudur. Aynı kelimedede veya yan yana iki kelimedede birden fazla yazım yanlışlığı bulunması, kelimedede yazılmamış veya değişmiş olan seslerin bulunması gibi durumlarda çözüme ulaşmak daha da güçleşir. Böylesi konularda ancak metnin başka yerinden, başka metinlerden veya sözlüklerden hareketle bağlama uygun değerlendirmeler yaparak çözüme ulaşılabilir. İşte bu makalede Dresden yazmasında bu tür sorunların bulunduğu bir ibaredeki kelimeler üzerinde yeniden durulmakta, okuma ve anlam teklifleri sunulmaktadır.

İbarenin Okunuşu ve Anlam Teklifleri

Üzerinde durmak istediğimiz ibare, Dirse Han'ın eşine seslendiği bir *soylama* geçer. Makalede yöntem olarak öncelikle ibaredeki kelimelerin araştırmacılar tarafından okunuş şekilleri ve kelimelere verilmiş olan anlamlar sunulacak, daha sonra bunlarla ilgili sorunlar yeniden ele alınarak değerlendirilecek, yeni okuma teklifleri sunulacaktır. Söz konusu *soylama* ve üzerinde durmak istediğimiz ibarenin yazılışı şöyledir:

Berü gelgil başum bahtı, evüm tahtı,
 Evden çıkup yörriyen de selvi boylum,
 Topuğında sarmaşan da kara saçlum,
 Kurlu yaya beñzer çatma kaşlum,
 Koşa badem sıgmayan tar ağızlum,
 Güz almasına beñzer al yañaqlum!

(Özçelik, 2022b, s. D8a.8-11)

Şimdi de araştırmacıların yazım şeklini yukarıda verdiğimiz son ibareyi nasıl okuyup anladıklarını görelim: M. Ergin, kelimeleri *Kavunum viregüm*

dövlegüm okumuş ve “Kavunum yemişim dövlegim” (Ergin, 1971, s. 10) şeklinde aktarmıştır. Sözlükte ise kelimelere “**dövlek** kavun, ham kavun, kelek” (Ergin, 1963, s. 101), “**kavun** kavun” (Ergin, 1963, s. 175), “**virek** kavun?” (Ergin, 1963, s. 314) anlamlarını vermiştir.

O. Ş. Gökyay, ibareyi önce *kadunum*, *veregüm*, *dölügüm* (Gökyay, 1973, s. 5.17) okumuş, daha sonra bu okuyuşunu *kadunum*, *diregüm*, *döleğim* (Gökyay, 1973, s. 339) olarak değiştirmiş ve “kadınım, direğim, döleğim” (Gökyay, 1995, s. 32) şeklinde aktarmıştır. Gökyay, ayrıca aktarmanın dipnotunda *dölek* kelimesi için “ağırbaşlı, yumuşak başlı, sakın, itaatli, vakarlı. Çok döl veren, çok doğuran” (Gökyay, 1995, s. 173) anlamlarını vermiştir.

T. Tekin, yazdığı notta Gökyay’ın bu teklifini çürütecek açıklamalar getirir ve ibaredeki kelimeler için yeni teklifler sunar:

İlk kelimenin birinci *vav*’ı üzerinde Gökyay’ın da belirtmiş olduğu gibi, bir *dal* vardır ve kelime pekâlâ *kadunum* okunabilir. İkinci kelime de *diregüm* olmalıdır. Kadın’ın evin direği, dayağı sayılması yaygın bir düşüncedir. Dede Korkut’un giriş kısmında dört kadın türünden birincisi için *Birisi eviñ ŧayağıdur* deniliyor. Gökyay bu kelimenin *diregüm* olması gerektiğini ileri sürmesine rağmen metne *veregüm* şeklini almıştır. Üçüncü kelime için Gökyay iki ihtimal görüyor: *dölek* ‘döl veren’, *dölek* ‘sakın, itaatli’. Dirse Han bu sözleri söylediğinde çocuğu olmadığına göre birinci ihtimal, Gökyay’ın da belirttiği gibi, zayıftır. Bize göre üçüncü kelime *diregüm* sözüne koşut bir başka söz olmalıdır. Uygurcada ‘güç, kuvvet’ anlamına bir *tülük* (DTS’de *tölük*) kelimesi vardır: *yekig tülükün urup* ‘şeytanı güc ile vurup’ (DTS 579). Bu kelime Kırgızcada yaşamaktadır. Anlamı da ‘zorluk, güçlük, müşkilât’tır. Kanımızca bütün mısra şöyle düzeltilmelidir: *kadunum, diregüm, dülügüm* ‘Kadınım, direğim, gücüm kuvvetim.’ (Tekin, 1986, s. 145)

Tekin’in bu sözleri, Gökyay’ın kendi okuyuşuyla ilgili yapmış olduğu düzeltmeleri (Gökyay, 1973, s. 339) atlamış olduğunu gösteriyor. S. Tezcan, kelimeleri “*kadunum, ziregüm, dölegüm!*” şeklinde okumuş ve yazdığı notta ikinci kelime için şu açıklamaya yer vermiştir:

Yazılışı olan sözcüğün *زیرکم ziregüm* yerine yanlış yazılmış olduğunu kabul ediyorum. Fa. *zirek* ‘anlayışlı, hünerli, akıllı’ yazı dilinde olduğu gibi ağızlarda da yaygındır: DerS. 4389 *zirek* 1. ‘açıkgöz, akıllı, çalışkan...’ (Tezcan, 2001, s. 71)

Tezcan, söz konusu ibaredeki üçüncü kelime için de şu açıklamaları yapar:

Buradaki *dölek* kelimesi de ‘temkinli’ anlamındadır; TarS. 1231’de verilen öteki anlamları: ‘mutemet, dürüst, temkinli, vekarlı, sakın, itaatli, edepli’; DerS. 1577 *dölek* ‘uslu, terbiyeli, ağırbaşlı’; ‘uyanık, dikkatli’, ‘uysal’, ‘eli işe yatkın’, ‘dürüst, ciddi, mert’, 1578 ‘boyu bosu güzel olan’. (Tezcan, 2001, s. 71)

Özçelik, kelimeleri “kadunum, diregüm, dölegüm” (Özçelik, 2016a, 213-216; 2022a, 203-206) şeklinde okumuş ve “Hatunum, direğim, dölegüm!” (Özçelik, 2016b, s. 626) “Hatunum, direğim, kadınım!” (Özçelik, 2021, s. 22) şeklinde aktarmıştır. Şimdi de araştırmacıların soylamanın son ibaresini okuyuşları ile dil içi çevirilerini toplu olarak bir tablo üzerinde görelim:

Araştırmacı	Okuma Şekli	Dil İçi Çeviri
Ergin	Ƙavunum viregüm düvlegüm (1958, s. D12.11)	Kavunum yemişim düvleğim ¹ (1971, s. 11)
Gökyay	Ƙadunum, veregüm, dölügüm (1973, s. 5.17)	Kadınım, direğim, döleğim ² (1995, s. 32)
Tekin	Ƙadunum, diregüm, dülügüm (1986, s. 145)	Kadınım, direğim, gücüm kuvvetim (1986, s. 145)
Tezcan	Ƙadunum, ziregüm, dölegüm (2001, s. D8a.11)	Kadınım, direğim, vakarım ³ (2001, s. 71)
Özçelik	Ƙadunum, diregüm, dölegüm (2016a, s. D8a.11, 2022b, s. D8a.11)	Hatunum, direğim, dölegüm! (2016b, s. 626); Hatunum, direğim, kadınım! (2022c, s. 22)
Tulum ve Tulum	Ƙadunum, direğim, döleğim (2016, s. 397/ 8a.11)	Kadınım, dayanağım, iyi huylum (2016, s. 396)
Kaçalın	Ƙadınım, diregüm, devletüm (2017, s. 8a.11)	Kadınım, direğim, devletim [nasibim]! (2017, s. 313)
Kızılözen	Ƙavunum vere kim dövelegüm (2017, s. 174)	Büyük kavunum vere kim küçük kavunum (2017, s. 174)

Tabloda görüldüğü gibi ilk kelimeyi Ergin ve Kızılözen *Ƙavunum* şeklinde, diğer araştırmacılar ise *Ƙadunum/Ƙadınım* şeklinde okumuştur.

Araştırmacılar ikinci kelimeyi *diregüm*, *veregüm/viregüm*, *ziregüm* şeklinde okumuş; Kızılözen ise burada bir değil iki kelimedenden oluşan bir yapı bulunduğunu öne sürerek *vere kim* şeklinde okumayı teklif etmiştir.

Üçüncü kelimeyi araştırmacılarından Gökyay *dölügüm*, Tekin *dülügüm*, Tezcan, Özçelik, Tulum *dölegüm/döleğim*, Kaçalın *devletüm*, Ergin, *düvlegüm*, Kızılözen *dövelegüm* şeklinde okumuştur.

Ergin ve Kızılözen ilk kelimeyi *Ƙavun*, üçüncü kelimeyi *düvlek* ve *dövelek* ‘küçük kavun, şamama’ okumuş, ancak bir başka metinden bu kelimelerin eş ve çocuk için metafor olarak kullanıldığına dair bir tanık sunamamışlardır.

¹ M. Ergin, dip notta “küçük kavun, güzel kokan küçük kavun, şamama” (Ergin, 1971, s. 10) açıklamalarını vermiştir.

² O. Ş. Gökyay, dip notta “Ağırbaşlı, yumuşak başlı, sakın, itaatli, vakarlı, çok döl veren, çok doğuran” açıklamalarını vermiştir (Gökyay, 1995, s. 173).

³ S. Tezcan’ın (2001, s. 71) yazmış olduğu nottan hareketle çıkarılabilen aktarma şeklindedir.

Ergin'in ibareyi "Kavunum yemişim düvleğim" (Ergin, 1971, s. 10) şeklinde aktarması ile kelimelere verdiği anlamlar birbiriyle örtüşmüyor.

Son ibareyi "Kavunum vere kim dövelegüm" şeklinde okumayı teklif eden Kızılözen, ibare ve teklifi konusunda şu yorumları yapar:

Bu soylamada dizeler arasındaki anlam örgüsü öylesine sağlam kurulmuştur ki bir sözcüğün okunmasıyla başka bir sözcüğün okunması kendiliğinden sağlanmaktadır. Hatta bir yapının anlamı çözümlenince ötekiler öğelerin de anlamı yerine oturmaktadır. İbarenin ilk sözcüğü kavun, ikincisi vere kim (kalıp ifade), üçüncüsü küçük kavun anlamında kullanılmıştır. İbarenin birebir aktarımı, "büyük kavunum vere kim küçük kavunum" biçiminde oluyor. İbarenin geçtiği soylama çocuksuzluk olgusu ile ilgilidir. Öncelikle kavun sözcüğü gibi dövelek "küçük kavun" sözcüğünün de bir meyve olarak çocuksuzluk olgusunun işlendiği bir yaratımda kullanılabileceğini belirtelim. Dolayısıyla burada kavun metaforik anlamda kadın, küçük kavun da yine metaforik anlamda çocuk için kullanılmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi vere kim kalıbı da bir dileğin isteğin dile getirilmesidir. Bu dizenin yorumlaması başka bir ifadeyle düzyazıya aktarılması aşağıdaki biçimlerde mümkündür: Büyük kavunum bana küçük kavun versin. Eşim bana bir yavru doğursun. İnşallah kadını bana çocuk verir / doğurur (Kızılözen, 2017, s. 174).

Araştırmacının okuma teklifi şu nedenlerden dolayı geçersizdir:

1. Okuma teklifi, Türkçenin söz dizimine uygun değildir.
2. Metni bu şekilde okumak, yukarıda verilmiş olan *soylamanın* bağlamına uymaz.
3. Teklif edilen okuma şeklindeki *kavun* ile *düvelek* kelimeleri *Dede Korkut* metninde hiç geçmez.
4. Teklif edilen anlam geçersizdir. Çünkü *kavun* ve *düvelek* farklı iki kavun türüdür. İki farklı türden büyük olan kavunun küçük kavunu verme düşüncesi, hareket noktası olarak yanlışdır. Yanlış düşünce veya yanlış metafor/örnek ile bir kadının çocuk doğurması arasında ilgi kurmak doğru bir yaklaşım olamaz. Nitekim araştırmacı, 'çocuksuzluk ve çocuk sahibi olma' temasının *kavun* metaforu üzerinden işlendiğini herhangi bir metinden gösterememiştir.

Dede Korkut'ta çocuk sahibi olma konusu memelilerden *koyun*, *at*, *deve*, *aslan* metaforları üzerinden işlenmiştir. Kazılık Koca, eşi hamile iken tutsak düşer. On altı yaşına giren oğlu Yegenek, kendisini tutsaklıktan kurtardığında Kazılık Koca, oğlu Yegenek'e seslendiği aşağıdaki soylamada *koyun*, *at*, *deve* metaforlarını kullanarak doğan çocuğunun erkek mi kız mı olduğunu sorar. Yegenek de babasına aynı metaforlar üzerinden cevap verir ve en son *aslan* metaforunu kullanarak doğan çocuğun erkek olduğunu söylemiş olur:

Kaytabanum **māyesini** yüklü kodum;
ner midür, **māye** midür, anı bilsem.
 Kaza[ğucum **kısrağ**ını yüklü kodum;
Ayğır mıdur, **kısrağ** mıdur, anı bilsem.
 Ağ]aylum **koyun**u yüklü kodum;
 Koç mıdur, **koyun** mıdur, anı bilsem
 Ala gözlü görklü **helāl**üm yüklü kodum;
 erkek midür, **kız** mıdur, anı bilsem.

Mere yêg yigitler, haber maña,

Yaradanuñ 'aşkına, dedi. Yegenek burada soylamış. Görelüm hanum ne soylamış. Eydür:

Kaytabanun **māyesini** yüklü kodun, **ner** oldu.

Kaza[ğucun **kısrağ**ını yükli kodun, **ayğır** oldu.

Ağ]aylun **koyun**ı yükli kodun, **koç** oldu.

Ala gözlü görklü **helāl**ün yüklü kodun, **aşlan** oldu, dedi. (Özçelik, 2022b, s. D107b.8-108a.2)

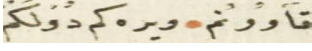
İbaredeki Kelimelerin Yeniden Okunuşu ve Anlam Teklifleri

Bir metnin bağlamından kopuk bir okuma ile doğru sonuca ulaşmak güçtür. Bir kelimeyi, ibareyi, söz kalıbını veya cümleyi doğru okuyup doğru anlamak için metindeki çevre şartlarına bakmak gerekir. Bağlam araştırılan dil yapısının okunması, anlamı konusunda yönlendirici ve belirleyicidir. Bu nedenle söz konusu ibarenin doğru anlaşılması için öncelikle bir özet yapmak gerekir. Hikâyenin başında verilen ziyafette Bayındır Han'ın talimatına göre ak, kızıl ve kara otağlar dikilir. Oğlu olan ak otağa, kızı olan kızıl otağa, oğlu kızı olmayan ise kara otağa oturtulacaktır. Bayındır Han'ın ziyafetine kırk yiğidiyle katılan Dirse Han, oğlu veya kızı olmadığından *kara otağa* oturtulur, altına *kara keçe* serilir ve kendisine *kara koyun yahnisinden* ikram edilir. Dirse Han, bu duruma içerleyip maruz kaldığı davranışın sebebini sorar ve oğlu kızı olmadığından böyle ağırlandığını öğrenir. Bunun üzerine ziyafet yerinden ayrıлып evine gelen Dirse Han eşiyile konuşur. Dirse Han'ın konuşması, üç bölümden oluşur. Konuşmanın ilk bölümü, her ibaresi bir seslenme olan ve eşinin güzelliğine övgü içeren bir soylamadır. Şimdi bu soylamanın üzerinde durduğumuz son ibaresinin yazım şeklini bağlamı içerisinde incelemek ve konuşmanın üç bölümünü görmek için aşağıda Dirse Han'ın konuşma metnini görelim:

[1. Bölüm] Berü gelgil başum bahtı, évüm tahtı,
 evden çıkup yöriyen de selvi boylum,

topuğında şarmaşan da kara saçlum,
 kurlu yaya beñzer çatma kaşlum,
 қоша badem şıgmayan тар ağızlum,
 güz almasına beñzer al yañaqlum,

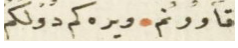

[2. Bölüm] Görür misin neler oldu? Kaşkubanı Han Bayındır yerinden tırmuş. Bir yere ağ otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ diktürmüş. Oğulluyı ağ otağa, kızılıyı kızıl otağa, oğlu kıızı olmayanı kara otağa konduruñ. Kara keçe altına döşeñ, kara koyun yañnısından öñine getirüñ. Yerse yësün, yemezse tursun gëtsün. Anuñ kim oğlu kıızı olmaya Tañrı Te'āla anı karğayupdur; biz dañı karğaruz, demiş. [Ben varıcağ] gelübeni [beni] qarşuladılar, kara otağa kondurdılar, kara keçe altuma döşediler, kara koyun yañnısından öñüme getürdiler. Oğlu kıızı olmayanı Tañrı Te'āla karğayupdur, biz dañı karğaruz, bellü bilgil, dediler.

[3. Bölüm] Senden midür benden midür; Tañrı Te'āla bize bir batman oğul vërmez, nedendür? (Özçelik, 2022b, s. D8a.8-8b.9)

Dirse Han'ın konuşma metnindeki üç bölümün konusu özetle şöyledir:

1. Dirse Han'ın eşine seslendiği cümlelerinden oluşan bir soylama,
2. Dirse Han'ın, Bayındır Han ziyafetinde başından geçenleri anlatması,
3. Dirse Han'ın eşine kendilerinin neden çocuk sahibi olamadıklarını sorması.

Yukarıdaki metnin birinci bölümünün sonunda geçen söz konusu ibaredeki kelimeler ve bunların anlamları metnin bağlam çerçevesi içerisinde değerlendirilmelidir. İlk bölüm olan *soylamada* 1. teklik iyelik ekli yapıların sık kullanıldığı dikkat çeker: *başum bahtı*, *ëvüm tahtı*; *selvi boylum*, *kara saçlum*, *çatma kaşlum*, *tar ağızlum*, *al yañaqlum*. Araştırmacıların metnindeki yazılışı şeklinde olan son ibareyi okurken bu iyelik eklerini dikkate almış olmaları doğru bir yöntemdir. Bu bakımdan üzerinde durduğumuz ibarede ilk iki kelimenin *kadunum*, *diregüm* şeklinde okunması doğrudur. Ancak ibarenin bağlama uygun ve tatmin edici bir bütünlük arz edecek şekilde aktarılamamış/ anlaşılammış olmasının iki sebebi vardır: Bunlardan birincisi ibaredeki ilk kelimenin anlamının belirlenememiş olması, diğeri ise üçüncü kelimenin doğru okunamadığı için anlaşılammış olmasıdır. Yani ibaredeki ilk kelimenin anlamının yeniden araştırılması ve üçüncü kelimenin yeniden okunması ve anlaşılması gerekir.

İbaredeki ilk iki kelimedede *dal* yerine *vav* yazılmış olduğunu düşünüyor; kelimeleri *kadunum* ve *diregüm* şeklinde; üçüncü kelimeyi ise *döllügüm* şek-

linde okuyorum. Okuma tekliflerimin gerekçelerini aşağıda üç başlık altında sunarak bir değerlendirme yapmak istiyorum:

kadunum (<katun+um ‘hatunum’): **kadun** ‘hatun, bey eşi (ünvan)’.

İbaredeki ilk kelime **تاورنم** şeklinde yazılmıştır. Bir başka deyişle kelimenin ikinci hecesinin başında *dal* yazılması gerekirken *vav* yazılmıştır. Bu düşüncenin gerekçeleri şöyledir:

Arap harfli metinlerde *dal*, *vav*, *re* harflerinin birbiri yerine yazıldığı sık görülür. Nitekim Dresden yazmasında şu kelimelerde *vav* yerine *dal* yazılmıştır: **چاغربان** çağıruban (15b.3), **دور** vër (15b.7), **دومرول** Dumrul (79a.13), **دیرمز** vërmez (75b.3), **دوداغم** duvağum (48a.3), **ادی** evümi (27b.1), **گوندوکی** gönderüni (26a.13), **کردان** kervân (4b.4), **کالک** kaluğ (90b.2).

Dresden yazmasındaki şu kelimelerde ise *vav* yerine *re* yazılmıştır: **ارغلری** oğulluyı (8b.1), **کولیب** güvleyüp (13b.3), **قپولر** kapulu (21b.6), **کوک** gök (40a.4), **قودوغلک** qoduğuş (113b.3), **شوشی** şuşayan (136b.2), **خوصالی** huşlı (142b.5).

Orhun Yazıtlarında *kaṭun* ünvan olarak ‘kağan eşi’ anlamında kullanılır (Tekin, 2014, s. 148). *Dede Korkut* yazmalarında da *kadun* kelimesinin V59a.1 ve V95a.5’te **قَاتون** *kaṭun*; V65a.12, V88b.5, V95a.12’de **قَاتون** *kaṭun*; D16a.4, D70a.12 ve D89b.6’da **قادر** *kaṭun* okunacak şekilde yazılmış ve ünvan olarak ‘bey eşi’ anlamında kullanılmıştır (bk. Özçelik, 2016a, s. 140-142; 2022a, s. 145-147). Yukarıda değinildiği gibi kelime, Dirse Han’ın eşine seslenmiş olduğu bir *soylama*da geçer. Nitekim *Dede Korkut*’ta bir başka yerde Borla Hatun, eşi Kazan Bey’e “**Han babamun güyegüsi kaṭun anamun sevgüsi**” (V95a.5 = D70a.1) şeklinde seslenir. Bu seslenmedeki *Han baba* = *Kaṭun ana* paralelliği de *kaṭun* kelimesinin bir ünvan olarak kullanıldığını gösterir.

diregüm (<direk+üm): ‘desteğim, dayanağım’

İbarenin ikinci kelimesi **دیرکم** şeklinde yazılmıştır. Yani kelimenin başında *dal* yazılması gerekirken ilk kelimedede olduğu gibi *vav* yazılmıştır.

C. Kızılözen, ikinci kelimenin şimdiye kadarki okuma şekillerinin yanlış olduğunu, burada iki kelime bulunduğunu savunarak ibareyi *kavunum vere kim döveleküm* = “Büyük kavunum vere kim küçük kavunum” şeklinde okuyup anlamayı teklif etmiş ve şunları söylemiştir:

Bu yapının ikinci parçası *kim* ile aynı yazım özelliğini paylaşan, *kim* “ki” edatıdır: Ola kim (13/9) bir ağzı du ‘alınun alkışıyla Teñri bize bir batman ‘ayāl vire, dedi. Böylece bu yapıyı *ola kim* kalıp ifadesi gibi

vire kim biçiminde okumak mümkün görünüyor. (Kızılözen, 2017, s. 172)

Ancak yazar *vire kim* şeklindeki okuma teklifi için herhangi bir metinden destekleyici bir tanık verememiştir. Yazar bunun yerine Dresden yazmasındaki şu cümlelerde geçen *ola kim* yapılarını okuma teklifine tanık gösterir:

“Gelün oğlanı babasına kovlayalım; **ola kim** öldüre.” (D11a.11)

“Oğlana қorһınç һаЬеrler vеreyim, **ola kim** getmeye, döne.” (D89b.7-8)

“Öleyim ağzuñ için oğul! **Ola kim** menüm geçmiş günümü аңdurtmayasın.” (D125a.6)

Yazarın düşüncesine kanıt olarak gösterdiği bu cümlelerde geçen *ola kim* yapısı, ‘umulur ki’, ‘belki’ anlamlarında olup söz konusu ibarenin geçtiği yukarıdaki soylamanın bağlamına uymaz. Yukarıda üç bölüm şeklinde verilmiş olan metinde de görüldüğü gibi Dirse Han, ‘çocuksuzluk ve çocuk sahibi olma’ konusu ile ilgili soruyu üçüncü bölümde sormuştur. Araştırmacıyı yanıltıp *vire kim* okumaya yöneltten kelimenin ikinci hecesindeki *e* ünlüsünün *he* ile gösterilmiş olmasıdır (ویره کم). Ancak Dresden yazmasında *a*, *e* ünlülerinin açık hecede *he* ile gösterildiği başka örnekler de vardır: دیده چك depecük (3b.6), القرى alakırı (22a.13), كجديكي geçegi (24b.6), القانى alakanını (62b.3), دردكده بي dönmesi (82a.6), سوكه نرا süjemez (89b.11), القانى alakanını (108a.8), بدرم yederem (139a.13), بيروكي Beyregi (149b.10), بیره كه Beyrege (149b.11).

Ayrıca Dede Korkut'ta *direk* kelimesi, bu ibarede olduğu gibi aşağıdaki cümlelerde de ‘destek, dayanak’ anlamında kullanılmıştır:

D10b.1: “Bir çama **direk** ururlar, ol çama çayaç olur.” = V62a.8

D57a.4, 104b.3: “Türkistānuñ **diregi**” = V79b.10, 101a.6 (Kazan Bey’e övgü)

döllügüm (<döllük+üm) = ‘eşim, hanımım’.

Söz konusu ibarenin üçüncü kelimesi metinde دولكم şeklinde yazılmıştır. Bu kelime araştırmacılar tarafından “dügügüm/dövelegüm”, “dölegüm/dölügüm/döleğüm”, “devletüm” şeklinde okunmuş ve ‘küçük kavun’, ‘ağır başlı/vakarlı’, ‘iyi huylu’, ‘nasip’ şeklinde anlaşılmıştır. Ancak bu okumaların ve anlamların hiçbiri metnin bağlamına uygun düşmüyor.

Metnin bu kısmında ‘çocuksuzluk ve çocuk sahibi olma’ teması işlenmiş olduğuna göre yukarıda yazım şekli gösterilmiş olan üçüncü kelimenin de bu tema ile ilgili olması kuvvetle muhtemeldir. Metindeki yazıma göre kelime şu şekillerde okunabilir: *dölegüm*, *dölügüm*, *dülügüm*, *dövlegüm*, *dövlügüm*,

düvlegüm, düvlügüm. Ayrıca bu kelime *lam* harfinin üzerinde *şeddenin* yazılmamış olduğu düşünülerek *döllegüm, döllügüm* şeklinde de okunabilir.

Yukarıda sıralanmış olan mümkün okuma şekillerinden ‘çocuksuzluk ve çocuk sahibi olma’ teması ile ilgili olabilecek olanları elbette *döllek* ve *döllük*-tür. Bu ikisinin kökü *döl* olduğuna göre kelimenin anlamlarını dikkate almak gerekir. Sözlüklerde *döl* kelimesinin anlamı “yavru” (Ercilasun ve Akkoyunlu, s. 895; Eren, 2020, s. 149) ve “nesil, soy” (TS, s. 711; TarS, s. 1229; DerS, s. 1575; Altaylı, 2018, s. 951) olarak tespit edilmiştir.

Tarihî metinlerde *döllek*, “Koyunların kuzuladıkları yer.” (TarS, s. 1236), *döllü döşlü* ikilemesi ise “Çoluklu çocuklu, çoluk çocuk sahibi.” (TarS, s. 1237) anlamında tespit edilmiştir.

Sözlüklerde *döllük* kelimesi için “**döllük (I)** Koyun ve keçilerin yavruladıkları yer”, “**döllük (II)** damızlık hayvan.” (DerS, s. 1579), “**döllük** damızlık” (Altaylı, 2018, s. 952) anlamları verilmiştir. “Nevşehir Folkloru 1” adlı kitabın sözlük kısmında ise “**döllük**: Kadın, eş, ev hanımı” (Güney ve Güney, 2006, s. 117) şeklinde tanımlanmıştır. Nevşehir’den derlenmiş olan bu kelime ve anlamı, söz konusu ibarenin son kelimesini doğru okuyup anlamamız için yeterlidir. Yani ibaredeki üçüncü kelime *döllügüm* (<döllük+üm) şeklinde okunmalı ve ‘eşim’ olarak anlaşılmalıdır.

Yukarıdaki yorumlara göre *soylamada* üzerinde durduğumuz son ibarenin okunuşu ve anlamı şöyle olacaktır: *Çadunum, diregüm, döllügüm!* = ‘Hatunum, direğim, eşim!’

Metinde şeklinde yazılmış üçüncü kelime *şeddenin* yazılmamış olduğunu düşündüğümüzü belirtmiştik. Burada harekesiz olarak yazılmış olmasına rağmen Dresden yazmasında *şeddenin* yazılmış olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Ancak üzerinde durduğumuz kelime olduğu gibi yazmadaki şu kelimelerde de *şedde* atlanmış / yazılmamıştır: evvel (11b.1), hakkına (23a.5), bassa (89b.2), kıllığı (92a.4), evveldür (101b.3), issüz (108a.5), ittifâki (148a.3).

Nitekim bu kelimelerden bir kısmı da başlangıçta yanlış okunmuş, yanlış anlaşılmalı ve daha sonra yapılan çalışmalarda bunlarla ilgili yeni okuma teklifleri sunulmuştur. Örnek olarak Dresden yazmasında (D23a.5) şeklinde yazılmış olan kelime, başlangıçta anlaşılammıştır. Daha sonra bu kelimenin üzerinde bir *şedde* bulunması gerektiği belirtilerek kendisinden sonraki fiil ile birlikte *hakkına* (*ko-*) ‘defnetmek’ şeklinde anlaşılması teklif edilmiştir (Tezcan, 2001, 360-363). Yine Dresden yazmasında (D11b.1) şeklinde yazılmış olan kelime, başlangıçta araştırmalarda hep *ol* şeklinde okunmuştur. Daha sonra bu kelimenin üzerinde bir *şedde* bulunması gerektiği gösterilerek *evvel*

şeklinde okunması teklif edilmiştir (bk. Özçelik, 2016a, s. 238-239; 2022a, s. 224). Ayrıca Dresden yazmasında طار تلني (D92a.4) şeklinde yazılmış olan ibare -ikinci kelimenin üzerinde *şedde* yazılmamış olması nedeniyle- kendisinden önceki *tar* ‘dar’ kelimesiyle birleştirilerek *taraklığı* vb. yanlış şekillerde okunmuş ve anlaşılammıştır (Ergin, 1963, s. 285; Gökyay, 1973, s. 87; Sertkaya, 2007, s. 1857; Yıldırım, 2007, s. 180-181). Bir başka çalışmada metnin bu kısmında bir eksiklik olduğu var sayılarak bunun *tar [ağzından] kıllığı boşaldı (?)* şeklinde okunması, tereddütle teklif edilmiştir (Tezcan 2001, s. 247). Daha sonraki bir araştırmada bu ibarede iki kelimenin bulunduğu, ancak kelimelerin birleştirilerek okunmuş olduğu belirtilmiş ve bunların bir tamlama olarak طار tar تلني kıllığı (<kıl+lığ+ı) şeklinde okunması ve ‘dar yarığı, dar cinsel organı’ şeklinde anlaşılması teklif edilmiştir (bk. Özçelik, 2013; 2016a, s. 630-634; 2022a, s. 570-574).

Metne ve bağlama dönecek olursak; Bayındır Han’ın ziyafetinde Dirse Han’ın gördüğü muamele, Dirse Han’ın eşinin yukarıdaki metnin devamında kullandığı şu iki cümlede geçen ‘*ayal* ‘erkek çocuk’ kelimesi, hikâyedeki ‘çocuksuzluk ve çocuk sahibi olma’ temasının bir erkek çocuk beklentisi veya özlemi ile ilgili olduğunu gösteriyor:

“Ola kim bir ağzı du‘ālınuñ alkışıyla Tañrı bize bir batman ‘*ayāl* vere.” (D9a.9-10)

“Bir ağzı du‘ālınuñ alkışıyla Allāh Te‘āla bir ‘*ayāl* vèrdi.” (D9b.3-4)

Ayrıca Oğuzlarda erkek çocuğun soyu devam ettiren kişi olarak kabul edildiğini biliyoruz. *Dede Korkut Oğuznameleri*’nde -bir yerde- burada incelediğimiz konu açısından önemli olan *döl almak* ve *oğlı toğ-* deyimleri ‘erkek çocuk sahibi olmak’ anlamında geçer. Kazan Bey, yağmalanmış olan evini kurtarmak üzere Karacuk Çoban ile birlikte düşman üzerine gider ve onlardan esir aldıkları annesini ister. Bunun üzerine düşmanları Kazan Bey’e şöyle hakaret eder:

“Karıcuk anañı getürmişüz, bizümdür; saña vèrmezüz,

Yayhān keşiş oğlına vèrürüz.

Yayhān keşiş oğlından **oğlı toğar**; biz anı saña ğarım koruz” (D31a.10-12)

Karacuk Çoban, beyine yönelik bu hakaretlere dayanamayıp şöyle karşılık verir:

“**Dölin** almakdan safāñ varısa, sögli melik, kara gözlü kızuñ varısa getür, Kazana vèr. Mere kâfir, senüñ kızuñdan **oğlı toğsun**, siz anı Kazan Bege karım koyasız” (D31b.6-8)

Sonuç

Sonuç olarak Dirse Han'a ait söz konusu soylamanın son ibaresi için teklif ettiğimiz “*kadunum, diregüm döllüğüm*” = ‘*Hatunum, direğim, eşim!*’ şeklindeki okuma ve anlam teklifinin bağlama uygunluğunu denetlemek gerekir.

İbareyi okumamız konusunda en önemli itiraz ilk kelimenin *kadunum* şeklinde okunmasına yönelik olabilir. Çünkü *kadun* kelimesi ile *döllük* ‘eş, hanım’ anlamındaki kelimenin aynı ibarede kullanılmış olması anlamsız gibi görünebilir. Ancak yukarıda da gösterildiği gibi *kadun* kelimesinin ‘ünvan’ olarak kullanılmış olması böyle bir çelişki olmadığını gösterir. Bu okumaya göre Dirse Han, son ibarede eşine onun sahip olduğu üç sıfatla seslenmiştir: hatun (= ünvan), direk (= destek), döllük (= eş). Dirse Han’ın eşine söz konusu sıfatlarla seslenmiş olduğu ibareyi böyle anladığımızda bunun ile devamındaki “Görürür misin neler oldu...” şeklinde başlayan sözlerin bağlamı arasında gayet uygun bir bütünlük sağlanmış olmaktadır.

Ayrıca ibareyi bu şekilde okuyup anlamak, ‘çocuksuzluk ve çocuk sahibi olma’ teması ile de örtüşüyor. Çünkü ibarenin son kelimesi olan *döllük*’ün ‘eş’ anlamı, bu tema ile ilgilidir. Son olarak soylamadaki aliterasyon konusu üzerinde duralım:

Berü gelgil başum bahtı, évüm tahtı,
 Evden çıkup yöriyen de selvi boylum,
 Topuğında sarmaşan da kara saçlum,
 Kurlu yaya beñzer çatma kaşlum,
 Koşa badem sığmayan tar ağızlum,
 Güz almasına beñzer al yañaqlum,
 Kadunum, diregüm, döllüğüm!

Soylamadaki 1. teklik kişi iyelik ekli yapılar (*selvi boylum, kara saçlum, çatma kaşlum, tar ağızlum, al yañaqlum, kadunum, diregüm, döllüğüm*) ile *m* aliterasyonu seslenmeyi güçlendirmiş ve sözün gücünü pekiştirmiştir. Ayrıca teklif ettiğimiz okuma şekline göre son ibarede ortaya çıkan *d* aliterasyonu (*kadunum, diregüm, döllüğüm*) da okuma teklifini destekler.

Soylamanın son ibaresi Ankara, Bursa ve Vatikan yazmalarında geçmez. Bu konuda sebep olarak iki ihtimalden söz edilebilir: Birinci ihtimal üç yazmanın ortak olan dip yazmalarında son ibarenin geçmemiş olmasıdır. İkinci ihtimal ise yazıcılar, ortak dip yazmada yanlış yazılmış olan anlamlandıramadıkları bu son ibareyi yazmamayı tercih etmiş olabilir. Bu durumun metinlerin sözlü gelenekten gelmiş olması veya ozanların, yazıcıların tutumu ile ilgili

olduğu düşünülebilir.⁴ Dede Korkut metinlerini veya başka bir metni yazıldığı gibi okuyup okumamak bağlam, söz dizimi, kültür tarihi vb. açıdan yeterli kanıtlarla desteklendiğinde eş değerdedir. Önemli olan okuma teklifi konusunda aydınlatıcı ve tatmin edici kanıtların sunulabilmiş olmasıdır.

Etik Komite Onayı: Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek: Araştırma için herhangi bir mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval: Ethical committee approval is not required for this research.

Funding: This research received no external funding.

Conflicts of Interest: The author declare no conflicts of interest in this study.

Kısaltmalar

DerS	<i>Derleme Sözlüğü</i> (1963-1982)
TarS	<i>Tarama Sözlüğü</i> (1963-1977)
TS	<i>Türkçe Sözlük</i> (2011)

Kaynaklar

- Altaylı, S. (2018). *Azerbaycan Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Bursa Büyükşehir Belediyesi (2022). *Dede Korkut kitabı Bursa yazması tıpkıbasım*.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti 't-Türk: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Eren, H. (2020). *Eren Türk dilinin etimolojik sözlüğü (ETDES)* (Ş. H. Akalın, Haz.; 2. bs.). Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (1958). *Dede Korkut kitabı: I Giriş-metin-faksimile*. Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (1963). *Dede Korkut kitabı: II İndeks-gramer*. Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (1969). *Dede Korkut kitabı*. Millî Eğitim Bakanlığı.
- Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkudun kitabı*. Milli Eğitim Bakanlığı.
- Gökyay, O. Ş. (1982). *Destursuz bağa girenler*. Dergâh.
- Gökyay, O. Ş. (1995). *Dede Korkut hikâyeleri*. Dergâh.
- Güney, E. ve Güney, H. (2006). *Nevşehir folkloru I Deyimler - atasözleri - sözcükler*. Nevşehir Belediyesi.

⁴ Konu için bk. Özçelik, 2017, s. 91-104; 2022a, s. 40-128.

- Kaçalin, M. S. (2017). *Oğuzların diliyle Dedem Korkudun kitabı*. Türk Dil Kurumu.
- Kızıllözen, C. (2017). Dedem Korkut Kitabı'nda bir yapı çözümlemesi II: vire kim. *Journal of Turkish Language and Literature*, 3(1), 167-176.
- Özçelik, S. (2013). Dede Korkut eydür: 'Oğul, ol nesne, tarıklık degül tar kılık'dur; ol fi'l boşalmak degül yoşulmak'dur. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (TEKE)*, 2(3), 47-52.
- Özçelik, S. (2016a). *Dede Korkut -Dresden nüshası-: 1. C Giriş, notlar*. Türk Dil Kurumu.
- Özçelik, S. (2016b). *Dede Korkut -Dresden nüshası-: 2. C Metin, dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Özçelik, S. (2022a). *Dede Korkut -Dresden nüshası-: 1. C Giriş, notlar*. (Gözden geçirilmiş 2. bs.). Türk Dil Kurumu.
- Özçelik, S. (2022b). *Dede Korkut -Dresden nüshası-: 2. C Metin, dizin*. (Gözden geçirilmiş 2. bs.). Türk Dil Kurumu.
- Özçelik, S. (2022c). *Dede Korkut Oğuz beylerinin destanlaşmış hikâyeleri*. Ötüken.
- Sertkaya, O. F. (2007). Dede Korkut'ta geçen *tarıklığı boşalmak* ibaresi üzerine, *1. Uluslararası Türk dünyası kültür kurultayı -bildiriler-* (9-15 Nisan 2006, Çeşme/ İzmir) içinde (C IV, s. 1853-1859).
- Tekin, T. (2014). *Orhon yazıtları*. Türk Dil Kurumu.
- Tezcan, S. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri üzerine notlar*. Yapı Kredi.
- Tezcan, S. ve Boeschoten, H. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. Yapı Kredi.
- Tulum, M. ve Tulum M. M. (2016). *Dede Korkut, Oğuznameleri, Oğuz beylerinin hikâyeleri*. Atatürk Kültür Merkezi.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe sözlük*.
- Türk Dil Kurumu. (1963-1982). *Derleme sözlüğü* (C I-XI).
- Türk Dil Kurumu. (1963-1977). *Tarama sözlüğü*.
- Yıldırım, D. (2007). Kitâb-ı Dedem Qorqud metinleri ve bir problem sözcük: Taraqlıq. *Türkbilig, Türkoloji Araştırmaları*, 13, 168-181.

Extented Summary

More than two hundred years have passed since the *Dede Korkut* texts were discovered. The Dresden (D) manuscript appeared in 1815, and the Vatican (V) manuscript appeared in 1950. The first comprehensive scientific studies on *Dede Korkut* texts belong to Muharrem Ergin (1958, 1963) and Orhan Şaik Gökyay (1973). After these publications, studies on the texts at the level of articles and papers continued until 2000. However, *Dede Korkut* texts were re-examined and published by Semih Tezcan (2001), S. Özçelik (2005, 2016, 2022) and Mustafa S. Kaçalın (2006, 2017), starting from 2001.

Until 2017, studies on the *Dede Korkut* texts continued on these two known manuscripts. Starting from 2017, three more *Dede Korkut* manuscripts were found in five years. With the discovery of the Ankara (A) manuscript in 2017, the Günbed (G) manuscript in 2019, and the Bursa (B) manuscript in 2022, the number of known *Dede Korkut* manuscripts increased to five. There are many reading and understanding problems in *Dede Korkut* manuscripts, arising from both the frequent occurrence of archaic elements and the problems of copying. For this reason, the newly found manuscripts have accelerated the work on the *Dede Korkut* texts again. Because in the newly discovered manuscripts, the Dresden and Vatikan manuscripts, there are writing styles and language structures that shed light on the structures in question, the pronunciation and spelling of which are controversial, and help explain the issues that are not understood. Additionally, in some cases, Dresden and Vatikan manuscripts may shed light on some confusion or inaccuracies in newly discovered manuscripts. The notes written by Nasser Khaze Shahgoli and S. Özçelik based on manuscript G (Shahgoli, 2019, p. 162-164; Özçelik, 2021a, p. 73-105, 2021b, 2022c) can be cited as an example in this regard.

There are many reading problems in historical texts written in Arabic letters. One of the reading problems is the issue of the misspelled words in the text. Another problem is the pronunciation of the same word with different spellings. The misread parts and false connections that the previous researchers have made may be another problem while re-reading a text, as well. Whatever the situation or the problem is, the context of the written text is the most important key that allows us to understand the text correctly and recognize and solve problems. Additionally, trying to understand the context and insisting on it guides us to read and understand the words correctly. However, sometimes there may be ongoing problems because the text is not understood correctly even though it is read correctly. No matter which method we follow, the point that should not be forgotten when offering new reading offers is to anticipate the questions that may be asked to us about our new offer and prepare answers to these questions.

A three-word string in the Dresden copy “Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu” topics discussed in this article, and that string is related to the re-reading and understanding. The words in the verse in question, which were previously read and understood in different ways, were re-read and evaluated again in the article.

This phrase, which is mentioned in “Boğaç Han Boy, Son of Dirse Han”, is re-read and its meaning is emphasized. The words in the verse in question that have previously been read and understood in different ways are re-examined in this article and reading suggestions are presented.

In this article by revisiting the string of problems with the previous reading and understanding manner are evaluated, criticized, new disclosures are presented on the topic bid. The last phrase of the saying we are focusing on does not appear in the Ankara, Bursa and Vatican manuscripts. There are two possibilities of in this regard: The first possibility is that the last phrase was not mentioned in the bottom manuscripts of the three manuscripts. The second possibility is that the printers may have chosen not to write this because they could not understand the last phrase that was written incorrectly in the bottom writing. This is because the texts came from oral tradition; It may be related to the attitude of poets and scribes. Whether to read *Dede Korkut* texts or any other text as it is written depends on context, syntax, cultural history, etc. and it becomes equivalent when supported by sufficient evidence. The important thing is to provide enlightening and satisfactory evidence about the reading proposal.

Meynard'ın *Lehce-i Osmani*'yi Tanıtımından Hareketle *Dictionnaire Turc-Français*'deki Sözlüksel Tercihlerin Kaynağı

İrem Işıl ALTUN*

Özet

Sözlüklerin tipik özellikleri, muhtemel kullanıcıları belirleyen ve kullanıcıların beklentilerinin ne derece karşılanacağını anlaşılan unsurlardır. Meynard'ın Türk dili araştırmaları bakımından bilinen en önemli eseri *Dictionnaire Turc-Français*, bugüne kadar böyle bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Dolayısıyla bugün için tarihi bir sözlük özelliği sergileyen *Dictionnaire Turc-Français*'nin hangi araştırmalara kaynaklık edebileceği tam olarak bilinmemektedir. Bu türden bir çalışma yapmak istenildiğinde ise eldeki bilgilerin, sözlük bilimsel ölçütlere göre eksik kaldığı görülmüştür: Meynard sözlüğü hazırlarken izlediği yolu anlatmamış; yalnızca yararlandığı kaynaklardan, ulaşmayı hedeflediği kullanıcı kitlesinden ve genel amacından bahsettiği bir giriş yazmıştır. Sözlüğün kullanımına ilişkin herhangi bir bilgi vermemiştir. Bundan ötürü daha önce üzerinde ayrıntılı bir çalışma yapılmayan *Dictionnaire Turc-Français*'nin sözlük bilimsel yöntemlerle incelenmesi ve sözlüğünün tutumunun anlaşılabilmesi için dış verilere başvurulması gerekli görülmüştür. Bu amaçla, Meynard'ın sözlüğünün kaynakları arasında saydığı *Lehce-i Osmani* hakkında 1876'da *Journal Asiatique*'te yayımlanan tanıtım yazısı incelenerek veri toplanmıştır. *Dictionnaire Turc-Français* gibi, araştırma konusu edilen tanıtım yazısı da daha önce incelenmemiştir. Bu araştırma kapsamında Meynard'ın *Lehce-i Osmani* ile ilgili görüşleri tercüme edilmiş, olumlu ve olumsuz eleştirileri karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiştir. Karşılaştırma sırasında hem dönemin kaynaklarından hem de modern kay-

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Bilim Dalı doktora öğrencisi, ROR ID <https://ror.org/05mskc574>, iremisilaltun@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0655-260X>.

naklardan yararlanılmıştır. Görüş ve eleştirilerde yer alan söz varlığı seçimi, köken bilgisi, ünlülendirme sistemi gibi konuların *Dictionnaire Turc-Français*'deki durumları araştırılmıştır. Araştırma sonucunda *Dictionnaire Turc-Français*'nin madde düzeni ve söz varlığı seçimine *Lehce-i Osmani*'nin yön verdiği, köken bilgisi ve sesletim kategorilerindeki düzensizlik konusunda *Lehce-i Osmani*'nin ana kontrol noktası olması gerektiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Barbier de Meynard, Ahmet Vefik, *Lehce-i Osmani*, *Dictionnaire Turc-Français*, sözlük bilimsel inceleme

The Source of Lexicographical Choices in the *Dictionnaire Turc-Français* Through Meynard's Review of the *Lehce-i Osmani*

Abstract

Typical features of dictionaries are the elements that identify potential users and indicate the extent to which users' expectations will be covered. Meynard's work titled as the *Dictionnaire Turc-Français*, the most important work of him for Turcology, hasn't been subjected to such an analysis to date. Therefore, it is not exactly known in which studies the *Dictionnaire Turc-Français* can serve as a source. When such a study is planned, it becomes clear that the available information is insufficient according to lexicographical criterias: Meynard did not describe his own dictionary-making process; only wrote an introduction in which he mentioned his sources, the users he aimed to reach, and his general purpose. He did not even provide a user guide. Therefore, in order to analyze the *Dictionnaire Turc-Français*, which has not been studied in detail before, with lexicographical methods and to understand the attitude of him, it was deemed necessary to consult external data. For this purpose, data was collected by analyzing the review published in the *Journal Asiatique* in 1876 about the *Lehce-i Osmani*, which Meynard listed among the sources of his dictionary. This review has not been analyzed before, either. Within the scope of this study, Meynard's review was translated and his criticisms were evaluated in a comparative approach. The issues addressed in the review, such as vocabulary selection, etymology, and vocalization system, were examined in the *Dictionnaire Turc-Français*. As a result of the research, it was determined that the *Lehce-i Osmani* guides the entry plan and vocabulary selection of the *Dictionnaire Turc-Français*, and the *Lehce-i Osmani* should be the main checkpoint for the irregularities about etymology and vocalization.

Keywords: Barbier de Meynard, Ahmet Vefik, *Lehce-i Osmani*, *Dictionnaire Turc-Français*, meta-lexicographical study

Sözlüklerin, bilimsel araştırma konusu edilmesi 20. yüzyılda Rus dil bilimcilerin kuramsal çalışmaları ile başlar. Şerba, 1940 yılında yayımlanan sözlük bilimsel çalışması¹ ile sözlüklerin tipik özelliklerini ortaya koyar. Ardından Malkiel, Zgusta, Kasimi, Svensén, Jackson, Berkov, Yong ve Peng, Atkins ve Rundell gibi araştırmacılar sözlüklerin ayrıntılı tipolojik tasniflerini geliştirirler²; sözlüklerin iç ve dış yapısını nesnel ölçütlerle inceleyebilmenin yollarını sunarlar. Jackson'a (2016, s. 256-257) göre sözlüklerin değerlendirilmesi için iki ana ölçüt bulunmaktadır. Bunlardan ilki sözlükçü tarafından ön söz, giriş, kullanım kılavuzu gibi bölümlerde sunulan veya sözlüğün tanıtıldığı yazılarda sözlük hakkında verilen bilgilerdir. İkincisi ise sözlüğün ana gövdesindeki genel ve özel tercihlerin incelenmesini sağlayan, yapı ve içeriği ilgilendiren ölçütlerdir.

Sözlüklerin iç ve dış yapısına göre belirlenen tipik özellikleri, kullanıcıları ve kullanıcı beklentilerini doğrudan etkiler. Örneğin, iki dilli bir sözlüğün kaynak dilin kullanıcıları için mi yoksa hedef dilin kullanıcıları için mi hazırlandığı, içerdiği söz varlığından kullandığı tanım yöntemine kadar her unsurunu ve dolayısıyla hedef kitlesini değiştirir. Bundan ötürü, her sözlüğün tipolojik sınıfının belirlenmesi oldukça önemlidir. Art zamanlı dil çalışmalarına kaynaklık eden tarihî sözlükler de bu tasniflerin ışığında değerlendirilmesi gereken eserlerdir³.

¹ Şerba, L. V. (1940). Opiť obščey teorii leksikografii. *Izvestiya Akademii Nauk SSSR, Otdeleniya literatury i yazıka*, 3, 89-117.

² Çalışmalar hakkında daha fazla bilgi için bk. Podhajecka, M. (2009). Historical development of lexicographical genres: some methodological issues. R. W. McConchie, A. Honkapohja, J. Tyrkkö (Ed.), *Selected Proceedings of the 2008 Symposium on New Approaches in English Historical Lexis (HEL-LEX 2)* içinde (s. 153-170). Cascadilla Proceedings Project.

³ Türk dili araştırmalarına kaynaklık eden bu tür eserlerden *Eş-şüzürü'z-zehebiyye ve'l-kutai'l-Ahmediyye fi'l-lugati't-Türkiyye* 2012 yılında Sami Baskın tarafından doktora tezi olarak, *Ahter-i Kebîr* 2013 yılında Mustafa Kartal tarafından yüksek lisans tezi olarak, *Eser-i Şevket* 2017 yılında Ezgi Aslan tarafından doktora tezi olarak, *Lûgat-ı Musâhabet* 2018 yılında Esmâ Günel tarafından yüksek lisans tezi olarak, *Lûgat-ı Remzi* Halim Bilgin tarafından ve *Tercümânü'l-lûgat* Eyyüp Acar tarafından 2019 yılında doktora tezi olarak, *Lehce-i Osmani* Tuğba Meral Türkmenoğlu tarafından 2019 yılında yüksek lisans tezi olarak sözlük bilimsel yöntemlerle incelenmiştir. Aynı şekilde Türkçenin tek dilli ve iki dilli tarihî sözlükleri üzerine yapılan makale çalışmaları da bulunmaktadır. Bunlardan bazıları: Küçük, M. (2019). Kâmûs-ı Osmânî'nin sözlükbilimsel yapısı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16(2), 390-438; Şaş, A. K. (2019). 17. yüzyıla ait çok dilli bir sözlük: Terceme-i Lûgat-ı Hindî. *Turkish Studies*, 14(2), 891-903; Demirel, E. (2020). Metaleksikografinin değerlendirme ölçütleri temelinde Divânu Lugâti't-türk'un el yazma nüshası ve belli başlı Divânu Lugâti't-türk yayımları üzerine betimsel bir çalışma. *Türkbilgi / Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 20(40), 63-94; Eraslan, E. (2020). İki dilli Küçük Kamus-ı Fransevî'nin sözlük bilimi açısından incelenmesi. *Asya Studies*, 4(12), 32-45; Gençer Baloğlu, Z. (2021). İlk Türkçe-Japonca sözlük Mecmua-ı Lûgat üzerine sözlükbilimsel bir inceleme. *Gazi Türkiyat*, 28, 21-44; Şişman, R. Ş. (2023). Sözlük bilimi

19. yüzyıldan itibaren hem matbaanın yaygınlaşması hem de toplumlar arası iletişimin çoğalmasının bir sonucu olarak sözlük sayısında önemli ölçüde artış görülür. Bu durum Türk dili sözlükleri için de geçerlidir. Yalnızca Osmanlı sahasındaki sözlüklerde değil Batılılar tarafından hazırlanan, bir yönü Türkçe olan iki dilli ve çok dilli sözlüklerde de artış olur⁴. Bu sözlüklerden biri de Barbier de Meynard'ın, ilk kısmı 1881 yılında Paris'te yayımlanan Türkçe-Fransızca sözlüğüdür.

Meynard'ın *Dictionnaire Turc-Français* adlı eseri, Türkçe sözlükler ile ilgili bibliyografik çalışmalarda adı geçmesine rağmen bugüne kadar ayrıntılı bir şekilde ele alınmamıştır. Sözlüğün yapısının anlaşılması ve tipik özelliklerinin ortaya konulabilmesi için sözlük bilimsel bir değerlendirme yapılmak istendiğinde ise birtakım eksikliklerle karşılaşılır: Sözlüğün kullanımına dair bir kılavuz bulunmamaktadır, “Uyarı” başlıklı girişinde ise yöntemine dair açık bir bilgi verilmez. Yalnızca sözlüğün amacı ve hedef kitlesi ile söz varlığına kaynaklık eden eserlerden bahsedilir. Sözlüğün iç kapağında yer alan ve kapsamını gösteren listede, ele alınan söz varlığının genel sınıflaması belirtilir. Bunlar dışında kullanıcıyı bilgilendirmek üzere herhangi bir teknik açıklama yapılmaz: Söz varlığının nasıl seçildiği, nasıl ele alındığı; sözlüksel bilgi kategorileri, bu kategorilerin kullanımı hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. *Dictionnaire Turc-Français* ile ilgili, döneminde yayımlanmış tanıtım yazılarına bakıldığında ise bu bilgilerin tekrarından başka bir şeyle karşılaşılmaz (Huart, 1893; Goldziher, 1909). Meynard'ın eserinin hangi kullanıcıya ne tür bilgiler sağlayacağını anlamak için ya sözlüğün tamamını incelemek ya da ikincil kaynaklara başvurmak gerekir. İki ciltlik ve 1.689 sayfalık ana gövdesi ile geniş hacimli bu sözlüğün tamamını incelemeyen önce ikincil kaynaklara başvurmak ve yazarın sözlükçülük veya Türk dili ile ilgili görüşlerini anlamak uygun bir araştırma zemini hazırlar. Barbier de Meynard'ın tanıtım, rapor ve araştırma makalelerinden oluşan 160 yazısına bakıldığında Türk dili ve sözlükçülüğünü doğrudan ilgilendiren yalnızca 10 yazısı olduğu görülür; bunlardan 9'u kitap tanıtım yazısıdır. Bu yazılardan birisi ise *Dictionnaire Turc-Français*'nin giriş kısmında doğrudan yararlanıldığı belirtilen sözlüklerden *Lehce-i Osmani* üzerinedir.

Dictionnaire Turc-Français'nin özellikle iç ölçütler çerçevesinde sözlük bilimsel değerlendirilmesini sağlayacak kaynaklar hem sayı hem içerik bakımından kısıtlı olduğu için Meynard'ın kendi görüşlerine ulaşılacak ikincil

çerçevesinde bir lugât örneği: Külliyyât-ı Mükâleme-i El sine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 34, 222-239.

⁴ Yalnızca Fransız Millî Kütüphanesinin (Bibliothèque Nationale de France) dijital koleksiyonu (gallica.bnf.fr) üzerinden 06.02.2024 tarihinde yapılan, 19. yüzyıl ve basılı kitaplarla sınırlandırılan bir taramada, bir yönü Türkçe olan 17 farklı sözlük bulunmuştur.

kaynaklara yönelmek ve ikincil kaynaklarda değerlendirmeye yardımcı olabilecek bilgileri aramak bu araştırmanın çıkış noktasıdır. Buradan hareketle *Dictionnaire Turc-Français*'nin sözlüksel yapısının tespitinde Meynard'ın Türk dili ve sözlükleri ile ilgili görüşlerini incelemek hedeflenmiştir⁵ ve ilk adım olarak *Lehce-i Osmani*'yi tanıttığı yazısı ele alınmıştır. Bu tanıtım yazısı üzerinden Meynard'ın *Lehce-i Osmani*'ye bakış açısı yani sözlüğünün temel kaynaklarından birisini nasıl değerlendirdiğinin görüleceği; böylece *Dictionnaire Turc-Français*'de uyguladığı sözlüksel tercihlere ilişkin ipuçları edini- leceği varsayılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Barbier de Meynard'ın *Lehce-i Osmani*'ye ilişkin görüşlerinin yer aldığı iki kaynak vardır: Bunlardan ilki araştırmanın ana konusu olan tanıtım yazısı, diğeri *Dictionnaire Turc-Français*'nin giriş kısmıdır. Her iki kaynak da Fransızca olup bugüne kadar tercüme edilmemiştir. Araştırma kapsamında söz konusu tanıtım yazısı ve sözlük girişinin ilgili kısımları tercüme edilmiş, tercüme edilen metindeki bilgiler ise öncelikle *Lehce-i Osmani* ile ve ardından diğer ilgili kaynaklarla karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Meynard'ın tanıtım yazısı ile bu tanıtımın konusu olan sözlük 1876'da, *Dictionnaire Turc-Français*'nin ilk kısmı ise 1881'de yayımlanmıştır. 19. yüzyılda Türk sözlükçülüğünün geçirdiği değişim, gelişim ve ortaya koyduğu ürün sayısındaki artış dikkate alınarak araştırmanın çerçevesini daraltmak için karşılaştırmalı incelemenin ana unsurları olarak yalnızca bu eserler belirlenmiştir.

Meynard'ın tanıtım yazısında, iki sözlüksel bilgi kategorisinin daha yoğun ele alındığı görülür: köken bilgisi ve ünlülendirme⁶ sistemi. Köken bilgisel tespitlerin isabetli olup olmadığının anlaşılması amacıyla 1876'dan bugüne doğru karşılaştırmalı bir değerlendirme için ana kaynak olarak *Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*'nden (Eren, 2020) yararlanılmıştır. Meynard'ın kelimelerin kökenlerine ilişkin olumlu ve olumsuz eleştirileri, bugünün bilgileri ışığında değerlendirilmiş; bu değerlendirmenin ardından Meynard'ın sözlüğüne yansımaları incelenmiştir. Ünlülendirme sistemi ve bu sistemin tarihî sürecini takip için ise Meynard'ın örnek olarak gösterdiği *Kavaid-i Osmaniyye*'nin (1267) farklı basımları (özeti, gözden geçirilmiş ve güncellenmiş

⁵ Yavuzarslan (2004) makalesinde, *Kamus-ı Türki*'nin leksikografik özelliklerini incelemeye önce yazarı Şemseddin Sami'nin dil bilimi ve Türk dili konusundaki görüşlerini, sözlüğünü "anlama ve değerlendirme açısından faydalı olacağı" (2004, s. 195) düşüncesiyle ele almıştır. Alan yazınında doğrudan sözlük bilimsel bir incelemeye kaynak olması amacıyla sözlükçünün diğer eserlerine yönelen ilk ve tek çalışma budur. Meynard'ın sözlüğünü incelemeye kullanılabilecek sözlük bilimsel veriler için kendi yazısına başvurulması, Yavuzarslan (2004) ile temelde aynı amaca hizmet etmektedir.

⁶ Bu terim, "vokalizasyon" sözüne karşılık olarak kullanılmıştır.

şekilleri) olan *Medhal-i Kavaid* (Ahmed Cevdet, 1268 ve 1291), *Kavaid-i Türkiyye* (Ahmed Cevdet Paşa, 1299 ve 1318) ve *Tertib-i Cedid Kavaid-i Osmaniyye*'ye (Ahmed Cevdet Paşa, 1303) başvurulmuştur. *Lehce-i Osmani*'de kullanılan ünlülendirme sistemi ile *Dictionnaire Turc-Français*'de kullanılan çeviri yazı sistemi seçilen örnek maddeler üzerinden karşılaştırılmıştır.

Lehce-i Osmani ile ilgili ihtiyaç duyulan istatistiki veri için Tuğba Meral Türkmenoğlu'nun (2019) sözlük bilimsel incelemesinden yararlanılmıştır.

Araştırmanın Bulguları

Meynard ve *Lehce-i Osmani*

Fransız Şarkiyatçı Barbier de Meynard, 62 yıllık kariyerine 1846'da École des Jeunes de Langues yani Paris'teki Dil Oğlanları Okulunda verdiği derslerle başlar. Kendisi de tahsil hayatında buradaki dersleri takip etmiş; Doğu dillerine, özellikle Arapça ve Farsçaya ilgisi burada başlamıştır. Tercüman olarak eğitilen Meynard, 1850'de Kudüs ve 1854'te Tahran'da görevlendirilmiş; bu görevleri sırasında dil, edebiyat ve coğrafya araştırmalarına merak salmıştır. Yalnızca yayınlarına bakıldığında 1860'a kadar Türkçe üzerinde yoğunlaşmadığı düşünülür. İlgi alanının daha çok Arap ve Fars edebiyatı yönünde olduğu bellidir. Arap ve Fars edebiyatından Fransızcaya yaptığı tercümelemlerin yanında 1856'dan sonra Louis Dubeux'dan aldığı Türkçe dersleri ile çalışma alanlarına Türkçeyi de ekler, öyle ki 1863'te École de Langues Orientales Vivantes yani Yaşayan Doğu Dilleri Okulunda Louis Dubeux'dan boşalan profesörlük kadrosuna atanır. Société Asiatique ile yayın organı *Journal Asiatique*'teki ve École de Langues Orientales Vivantes'deki idari, Collège de France'daki akademik görevlerine bakıldığında Avrupa'da dönemin en önemli Şarkiyat merkezlerinde yer aldığı görülür. Bu etkin görevler Meynard'ın kariyeri boyunca Türkçe ile bağ kurmasını sağlamıştır. Bu bağın Türk dili araştırmaları açısından en önemli ürünü ise iki ciltlik eseri *Dictionnaire Turc-Français*'dir (Babelon, 1908, s. 339-340; Goldziher, 1909, s. 174; Girard, 1999, s. 688-693; Hitzel, 2008, s. 47b-48a; Levasseur, 1908, s. 344).

Dictionnaire Turc-Français'de o güne kadar kimsenin yararlanmadığı iki sözlükten geniş ölçüde yararlanması ve böylece sunduğu söz varlığındaki çeşitlilik bakımından Meynard, çağdaşı Avrupalı sözlükçülerden ayrılır. Bu sözlüklerden birisi Père Antoine Arcère'in 1600'lerin sonuna tarihlendirilen Fransızca-Türkçe, 2 cilt ve 2.020 sayfalık, el yazması ve tek nüsha sözlüğüdür. Meynard, bu kaynaktan yararlandığını sözlüğünün başında açıkça dile getirir (Barbier de Meynard, 1881, s. vii-viii). Yararlandığı ve onu çağdaşlarından ayıran diğer sözlük ise *Lehce-i Osmani*'dir (Barbier de Meynard, 1881, s. v).

Lehce-i Osmani, Meynard'la pek çok ortak yönü bulunan bir aydının eseri olarak ilk defa 1293'te (M 1876) Cemiyet-i Tedrisiyye-yi Osmaniyye namı-

na İstanbul’da Tabhâne-i Âmire’de basılmıştır. Bu ilk baskıda Ahmet Vefik’in adı geçerse de 1306 yılında yapılan geliştirilmiş ve yeniden düzenlenmiş ikinci baskıda⁷ adı kayıtlıdır. Ahmet Vefik, tıpkı Meynard gibi, en iyi öğretim kurumlarında tahsil görmüştür; hatta lise öğreniminin bir kısmı Paris’te Saint Louis Lisesinde geçer. Meynard’ın Doğu dillerine olan merakını, Ahmet Vefik’te Batı dillerine doğru bulmak mümkündür: Fransızca, Latince ve Yunanca öğrenmiştir. 1837 yılında Tercüme Odasındaki görevi ile başlayan 54 yıllık kariyerine üst düzey bürokratikler ve diplomatik görevlerin yanı sıra Encümen-i Daniş üyeliğini, Fransızcadan tercümeleri, tarih ve dil araştırmalarını da sığdırmıştır. Ahmet Vefik’in Türk dili araştırmalarına en önemli katkısı, o güne kadar benzeri olmayan sözlüğü *Lehce-i Osmani*’dir (Vural ve Böler, 2011). *Lehce-i Osmani*’nin hazırlanış amacı ön sözünde şu şekilde özetlenir: “Lisân-ı ‘Osmânîde müsta’mel bulunan ‘Arabî ve Fârisîyyü’l-asl lügatler büsbütün istisnâ olundukta yalnız ortada mütedâvil asılları Türkî ve ecnebî olan elfâz-ı ‘Osmâniyyenin ve ‘Arabî ve Fârisîden nakl ve ba’zen kılığı tebdil olunarak diğer ma’nâda sarf olmuş ta’birâtın bi’l-cümle tertîb ve tahdîdi niyetiyle tedvîn kılınan işbu ‘ucâle ashâb-ı himmetin nazar-ı lutfuna ‘arz olunur” (1293, Mukaddime). Sözlüğün en önemli özelliği söz varlığındaki bu seçimidir.

Meynard, 1876’da Cemiyet-i Tedrisiyye tarafından yazar ismi belirtilmeden yayımlanan *Lehce-i Osmani*’yi görmüş ve ondan geniş ölçüde yararlanmıştı. Hatta sözlüğünün pek çok yerinde doğrudan *Lehce-i Osmani*’ye atıfta bulunmuştur (1881, s. 10a, 17b, 22a, 155a, 157b, 162a, 169b, 172a vd.). Üstelik sözlüğün “anonimlik perdesi” (Barbier de Meynard, 1876, s. 276) ardına gizlenmiş yazarını şahsen de tanımaktadır, Ahmet Vefik’in Paris Sefirliği sırasında onunla tanışmış ve dostluk kurmuştur (Akün, 1989, s. 150c). Âdetâ sözlük matbaadan çıkar çıkmaz yayımladığı tanıtım yazısında⁸ da sözlüğün yazarını övgü dolu sözlerle ilan eder. Ahmet Vefik’i “entelektüel ilerlemeye içtenlikle en bağlı ve en aydın adam” olarak takdim eder (Barbier de Meynard, 1876, s. 276).

Meynard, *Lehce-i Osmani*’yi 1876’da *Journal Asiatique*’te (7. seri, VIII. cilt, s. 275-280) tanıtır. Önce Türklerin, kendi dillerine karşı ilgisizliklerinden dem vurur: “Türkiye çok uzun bir süredir ulusal diline karşı, filoloji camiasının kendisini kınamakta haklı olduğu bir ilgisizlik sergilemektedir. Vankulu ve Esad Efendi’nin ilk sözlük bilimsel girişimlerinin nispeten yararlılığı göz ardı edilmeden, Türk dilinin Arapça-Farsça deyimlerden arındırılmış, yöntemli ve

⁷ Prof. Dr. Recep TOPARLI, bu baskısını esas alarak *Lehce-i Osmani*’yi Latin harflerine aktarmıştır. Eser, Türk Dil Kurumunca yayımlanmıştır (Ahmet Vefik Paşa, 2000).

⁸ Meynard’ın tanıtım yazısı *Journal Asiatique*’in Ağustos-Eylül 1876’da yayımlanan *Nouvelles et Mélanges* bölümünde yer alır. *Lehce-i Osmani*’nin son sayfasında ise Recep 1293 tarihi kayıtlıdır yani 1876 yılının Temmuz-Ağustos aylarında yayımlanmıştır.

eksiksiz bir sözlüğünün yerel okullarda ve sonuç olarak Avrupa'daki Şarkiyat çalışmalarında eksik olduğu söylenebilir” (Barbier de Meynard, 1876, s. 275). Aynı düşünceleri, daha sonra ve daha ayrıntılı ama benzer şekilde *Dictionnaire Turc-Français*'nin başında da dile getirmiştir (Barbier de Meynard, 1881, s. iii-v). Meynard, Türk dilinin zengin ve canlı taraflarının farkında olarak büyük bir kısmı Arapça ve Farsça söz varlığına ayrılan ve edebî dili temel alan sözlükleri eksik sayar. Bununla birlikte 19. yüzyılda yani Osmanlı'nın “en uzun” çağında entelektüel kabullerin basitçe değiştirilemeyeceğinin de farkındadır. İlköğretimde ihtiyaç duyulan Türkçe bir sözlüğün yayımlanışındaki zorluktan “... gündeminde o kadar çok reform ve yeniliğin olduğu bir ülkede işler o kadar da kolay yürümüyor.” (Barbier de Meynard, 1876, s. 275) diyerek kısaca bahseder.

Meynard'a göre *Lehce-i Osmani*, Türkçenin sözlüklerini “şairlerin divanları ve kâtiplerin idari kalıpları” ile doldurma alışkanlığını kırmıştır (Barbier de Meynard, 1881, s. v). *Lehce-i Osmani*'nin genel özelliklerini şu sözleri ile anlatır: “Yazar, biraz özlü bir ön sözde yalnızca ve yalnızca Türkçe kökenli kelimeleri alfabetik sıraya koymak ve kısaca açıklamak için yola çıktığını belirtir. Günlük dilin Arapça ve Farsçadan ödünç aldığı kelimeler için bir istisna yapılmıştır; ancak bu ödünç sözcükler çoğu zaman ya telaffuz ya da halkın onlara verdiği özel anlam nedeniyle tanınmaz hâle geldiğinden bunlara haklı olarak özel bir yer verilmiştir. Öte yandan, genellikle gösteriş için kullanılan tüm terimler, Arapçanın masterları ve kırık çoğulları, Farsçanın debdebeli sıfatları ve birleşik sözleri -özetle edebî dilin tüm süsleri- kasıtlı olarak dışarıda bırakılmıştır” (Barbier de Meynard, 1876, s. 276). Barbier de Meynard'ın *Dictionnaire Turc-Français*'ye verdiği *Supplément aux Dictionnaires Publiés jusqu'à ce Jour* (= bugüne kadar yayımlanan sözlüklere ek) alt başlığının temeli bu bakış açısı ile inşa edilmiş olmalıdır. Zira *Dictionnaire Turc-Français*'nin kapsamı iç kapağındaki listede şöyle sıralanmıştır: 1. Türkçe kökenli kelimeler, 2. Arapça ve Farsça olup Türkçede özel kullanımları olan kelimeler, 3. halk deyişleri, atasözleri, deyimler, 4. coğrafi adlar (Barbier de Meynard, 1881). *Lehce-i Osmani*'nin coğrafi adlar ve halk dilinin söz varlığını derleyen yapısı (Meral Türkmenoğlu, 2019, s. 93) ile mukaddimesinde belirtilen kelime listesi tercihi, Barbier de Meynard'ın sözlüğüne doğrudan yansımış görünmektedir.

Sözlükte madde başı olarak yer alan İtalyanca, Rumca, Macarca, Slavca ve Fransızca gibi kelimelerden de özel olarak bahseden Meynard, bunların “Doğulu kılıkları içinde her zaman iyi görünmediğini” söyler (1876, s. 276). Do-

⁹ Prof. Dr. İlber ORTAYLI, 19. yüzyılda Osmanlı'nın askerî, idari ve sosyokültürel değişimlerini anlattığı kitabına *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* adını vermiştir (2018, Kronik Kitap).

ğulu kılık derken takındığı ırkçı bir tavır değildir; işaret ettiği özelliğin önemli bir kısmının Arap harfleri olması muhtemeldir zira *Dictionnaire Turc-Français*'nin başında Arap harfleriyle yazılan Türkçe için “Sami dili görünümlü gülünç kılığın içinde o denli rahatsız olan dil” (Barbier de Meynard, 1881, s. ix) diye bahsetmektedir.

Meynard'a göre *Lehce-i Osmani*'nin belirgin özelliklerinden bir başkası da içerdiği coğrafi adlardır: “Her bir yer, hatta en önemsizi bile, bağlı olduğu eyalet, sancak ve kaza belirtilerek verilmiştir. Coğrafi sözlük ve haritalarımız her türden eksiklik ve hatalı adlar ile gölgelenmiş olduğu için öğrenilecek ve alınacak çok şey var” (1876, s. 277). *Lehce-i Osmani*'yi inceleyen Meral Türkmenoğlu'nun elde ettiği verilere göre (2019, s. 97) Meynard bu konuda oldukça haklıdır: “Hazırlayıcı, yalnızca Osmanlı Devleti sınırlarında bulunan yer adlarını değil; diğer ülkelerin (ör. Amerika) ve şehirlerin (ör. Bilbao) adlarını da sözlüğüne madde başı olarak almıştır. Küçük aşiret adlarından büyük devletleri oluşturan topluluk adlarına kadar birçok madde başı, LO'nun [*Lehce-i Osmani*'nin] söz varlığını zenginleştirmiştir.”

Meynard'a göre *Lehce-i Osmani*'nin En Önemli Özelliği: Köken Bilgisi

Meynard'ın *Lehce-i Osmani*'yi tanıtımı, onun beğenisine en çok mazhar olan özelliğini açıklaması ile devam eder: “... kitabın büyük ve mükemmel, önceki denemelere karşı tartışmasız bir üstünlük sağlayan yeniliği, kelimelerin türetilişlerine göre gruplandırılmasıdır” (1876, s. 277). *Lehce-i Osmani*'nin 1876 yılında yayımlanan ilk baskısı Arap harfli Türk alfabesini esas alan alfabetik bir düzen temelinde bap ve fasılları olan bir sistematığe sahiptir. Bu sistematikle çizilen genel çerçeve içerisinde maddeler, bugünkü genel sözlükçülük anlayışına aykırı olarak tümüyle alfabetik sıralanmaz, bir gruplama yöntemi kullanılmıştır: Madde başları, kendisinden türediği düşünülerek buna göre gruplandırılan diğer maddelerin en başında yer alır; “ana madde başı” gibi verilir. Bu köklerden türediği kabul edilen diğer bağlantılı maddeler ise esas madde başının altında alfabetik dizilir; “iç madde” gibidir ancak madde başı görünümü sergiler. Meynard'ın büyük ve mükemmel olarak adlandırdığı yenilik budur. Meynard, École de Langues Orientales Vivantes'de ders verirken Türkçe öğrencilerinin karşılaştığı güçlükleri gözlemeleme imkânı bulmuş; sözlüklerdeki eksiklikleri, öğretim malzemesindeki bir yetersizlik olarak tespit etmiştir (1881, s. vi). *Lehce-i Osmani*'ye bu gözle de baktığı anlaşılan Meynard, öğretim sürecinde de hazırlayacağı sözlüğün iç madde düzeninde de faydalanabileceği bu köklere göre gruplandırma yöntemini beğenmiştir: “Şimdiye kadar *çabuk* ve *çapkın* gibi tek başına ele alınan kelimelerin *çapmak* köküne nasıl bağlandığını ve bu kökten *çapulun* nasıl türediğini açıklıyor” (1876, s. 277).

Lehce-i Osmani'deki gruplandırma yönteminin sözlükçü açısından büyük bir zorluğa yol açtığı muhakkaktır, zira bu yöntem dolaylı yoldan köken bilgisel çözümleme iddiası taşır. Meynard'ın itiraz etmediği ve örnek gösterdiği için köken bağlantılarını benimsediği düşünülen *çapmak*, *çabuk*, *çapkın*, *çapul* sözlerinden bilhassa *çabuk* ile *çap-* arasındaki ilişki bugün dahi tartışmalıdır (Eren, 2020, s. 93a). *Lehce-i Osmani*'de bu sözlerin *çap-* fiilinden türetildikleri düşünülererek *çabuk* sözü Türkçe kabul edilmiş ve Farsça *çâpük*'ün bu sözden geldiği belirtilmiştir: “çabuk: seri, acil, acele koşucu, yörük, ayağına çabuk, cüst, Fâriside tahrîfle çâpük müsta'meldir - kılıçla vurulup küt kalmış, çapılmış şey” (Lehce-i Osmani, 1293, s. 450-451). Zaten *çap-* fiilinin de Farsçaya *çâpiden* fiili olarak geçtiği öne sürülmüştür: “çapmak: f. m. çarpmak, vurup koşturmak, atı sürmek, tesrî, Fârisiye nakl ile çâpiden derler, f. l. koşmak, sür'atle ilgar, akın etmek, atla koşmak, hervele, tekütâz” (Lehce-i Osmani, 1293, s. 450). *Dictionnaire Turc-Français*'de *çabuk* maddesinin en sonunda “Farsçada aynı kelime چابک şeklindedir.” notu düşülmüş (1881, s. 553a); *çapmak* maddesinde de Farsça *çâpiden* ile bağlantı, karşılaştırma gönderimi yoluyla ihtiyatlı bir şekilde kurulmuştur (1881, s. 552b).

Meynard'ın ele aldığı bir başka köken bağlantısı *gön* ile *gömlek* sözleri arasındadır. Bu sırada Meynard *gön* sözünün yazı çevirimini *gun* (gün), *gönlük* sözünü ise *gunluk* (günlük) şeklinde hatalı yapar¹⁰: “Örneğin, *gömlek* kelimesi *gün* maddesinin altında aranmalıdır; çünkü yazara göre, ki biz de onunla hemfikiriz, Türklerin eski iç giysisi olan *günlük* ‘tabaklanmış ve hazırlanmış deri’ sözünden türemiştir” (1876, s. 277). *Lehce-i Osmani*'de *gömlek* (*gönlek*) maddesi, Meynard'ın ifade ettiği gibi, *gön* maddesinin altında yer almaktadır (1293, s. 1075): “gön: is. yayılmış, dibağat olmuş hayvân derisi, sıırım deri. (...) gönlek: zebânzedi gömlek, deri üstüne giyilen kamîs, pîrâhen, gışâ ma'nâsına bağırırsak.” Meynard, *Dictionnaire Turc-Français*'de *gön* maddesinde *gömlek* sözüne herhangi bir atıfta bulunmaz (1886, s. 679b). *Gömlek* içinse “m”li imlayı madde başı olarak alır ve “Lehce'ye göre öncül şekli *gönlek* ‘deri veya cilt üzerine giyilen şey’ ” (Barbier de Meynard, 1886, s. 678a) açıklamasını yaparak bilginin kaynağını gösterir. Meynard, Ahmed Vefik ile hemfikir olduğunu açıkça belirtmiş, hatta *gömlek-gönlük* bağlantısını kurarak köken bilgisel açıklama yapmıştır; kendi sözlüğünde ise bağlantıyı tam olarak göstermeden *Lehce-i Osmani*'ye atıfla bilgi aktarması ihtiyatlı bir tavidir. Bütün bunların yanı sıra günümüzde yaygın kabul *gömlek* < *göñlek* < *köñlek* < *köñül+ek* gelişimidir (Eren, 2020, s. 197a).

¹⁰ Tanıtım yazısının ilerleyen bölümlerinde *ö* sesi için *eu* kullanılmıştır (Barbier de Meynard, 1876, s. 279).

***Dictionnaire Turc-Français*'ye Lehce-i Osmani'nin Kaynak Olarak Seçilmesi**

Genel kullanıcılar için büyük zorluklara sebep olacak, üstelik rüştüye mektepleri için hazırlandığı düşünüldüğünde kullanıcıların yani öğrencilerin, köken bilgisine hem de sözlükçünün benimsediği köken bilgisine hâlihazırda vâkıf olmalarını gerektiren bu yöntemin sorununu Meynard “Bu yöntem ne kadar ustalıklı ve mantıklı olsa da bir zorluk barındırıyor: Alfabetik sıra, köke göre sınıflandırmayı sağlayabilmek için bozulmuştur ve başka türlü de olamazdı.” (1876, s. 277) sözleriyle dile getiriyor. Modern sözlükçülük bakımından Meynard'ın bu tespiti, kullanım zorluğu ve erişilebilirliği kısıtlayıcı olarak anlaşılmalıdır. Alfabetik sıralamadaki zaruri düzensizlikleri dezavantaj olarak nitelendiren Meynard “Ahmed Vefik Efendi'nin çalışması, gerçek bir Türkçe-Fransızca sözlük kaleme almak için kullanıldığında kolayca bertaraf edilebilir. Bu, zor ve bir bakıma emsalsiz bir görevdir; çünkü ne Meninski ne Bianchi hatta ne de Levanten Mallouf yaşayan dilin zenginliğini, tüm halk dilleri gibi imgelerle dolu, resimsel, değişken bir dil olduğunu akla getirmemişlerdir. En büyük dileğim, güçlendirilmesinde katkı olmadan vazgeçmekte zorlanacağım öğretimdeki bu boşluğu en kısa sürede doldurmaktır.” (1876, s. 278) derken *Lehce-i Osmani*'yi, ilk kısmı 5 yıl sonra 1881'de yayımlanacak *Dictionnaire Turc-Français* adlı sözlüğü için kaynak olarak seçtiğini bir bakıma ilan eder.

Meynard'a göre *Lehce-i Osmani*'deki Eksiklikler

Meynard'ın tanıtımı, “bir ikinci baskıda, yani pek yakında, düzeltilmesi kolay olacak ufak eksiklikleri” sıralamasıyla devam eder (1876, s. 278): “Her şeyi Türkçe kökenden getirme isteği bir tuzak olabilir, yeni tabirlerde payı olan Avrupa dillerini tanımak bazen tehlikeli bir rehber olabilir. Örneğin, neden *sitri* ‘redingot’ kelimesinin kökeni olarak Fransızca ‘surtout’ gösteriliyor? Bu, ne değişim kurallarının ne de giyim tarihinin izin verdiği bir varsayımdır.” *Lehce-i Osmani*'de *setri* maddesi “Fransızca sürtü tahrîfi, üst libâsı ma'nâsına ma'rûf çuha libâs - sürtüku dahi denmiştir” (*Lehce-i Osmani*, 1293, s. 627) şeklinde açıklanır.

“Sürtü” sözü Fransızca *surtout* sözünün okunuşundan ibarettir. Avrupa'dan ithal bir giysinin Avrupa dili ile açıklanması belki de akla gelecek ilk ihtimal olması bakımından bu kadar şaşılacak bir durum değildir. Ancak Meynard, kelimenin Fransızcadan alınmadığı konusunda haklı görünmektedir. Nitekim ilerleyen yıllarda Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*'de “Ar. setr'den. - Vefik Paşa merhûmun Fr. surtout'den zannı ne lafzen ne ma'nen uyar.” (Şemseddin Sami, 1317, s. 708c) diyerek Meynard'ı bir yönden doğrular. Benzer şekilde *Kamus-ı Osmani*'de de kelimenin Fransızcadan geçmediği açıkça beyan edi-

lir: “İşbu (sütire) ve (sitr, setr) elfâz-ı ‘Arabiyyesi mevcûd ve ma’nâca dahi mukâreneti âşikâr iken (setre) lafzının Fransızca (sürtü)den muharref olduğuna dâir Lehce-i Osmânî’de serdedilmiş olan mütâla’a şâyân-ı kabûl görülemez” (Mehmed Salâhi, 1322, IV, s. 46). Günümüz sözlükleri de kelimenin Türkçeye giriş yolunu Arapça üzerinden tayin etmektedir (Türk Dil Kurumu, t.y.; Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, t.y.a, t.y.b).

Meynard, “Yenileşmenin daracık giysisini benimseyen Osmanlının, Avrupa giysisinin bu kısmına hâlihazırda bilinen ve Cezayir Türklerince giyilen *sedrinin* ‘büyük yelek’ ismini verdiklerine inanmak daha gerçekçi değil mi?” der (1876, s. 278). Ne Ahmet Vefik’in bakış açısı ne de onun iddiasını eleştirenlerin bakış açısı tutarsızdır. İki taraf da mantık zemini üzerinde hareket eder. Bununla birlikte köken bilgisini Meynard’ın işaret ettiği aktarıma dayandırmak daha makul bir iddia gibi görünmektedir.

Dictionnaire Turc-Français’ye (1886, s. 69a) bakıldığında ise köken bilgisinin yine açıkça belirtilmediği; *setri* sözünün “Fransız tarzı çuha giysi” tanımı ve “Lehce *setri* sözünü Fransızca *surtout*nün metatezi olarak kabul eder; *sürtuku* da aynı anlamda kullanılır.” açıklaması ile verildiği görülür. Meynard’ın tanıtım yazısında *sitri* olarak yazı çevirimi yapılan kelime, sözlüğünde *setri* şeklinde yer almıştır. Öte yandan *Dictionnaire Turc-Français*’de (1886, s. 75b) *sürtü* maddesi de vardır; “surtout, vêtoment (= üstlük, giysi)” eş değerleri ile açıklanmış olan maddenin köken bilgisi yoktur ve madde *setriye* gönderme yoluyla bağlanmıştır. *Dictionnaire Turc-Français*’deki tercihlerden yola çıkılırsa *sürtü* sözünün Türkçede kullanıldığı ve bu sözün *setri* ile anlamsal açıdan ilgili olduğu anlaşılır. Hâl böyle olunca Ahmet Vefik’in yaklaşımını kesin bir şekilde reddetmek zorlaşır.

Meynard, eleştirdiği *setri-sürtü* ilişkisini “Avrupa dillerini tanıma” tuzağına bağlarken diğer soruna sebep olarak “her şeyi Türkçe kökenden getirme isteği”ni görür (1876, s. 278): “Başka bir yerde, *çadır* kelimesi keyfi olarak *çatmak* kelimesi ile yakınlaştırılır ve Farsça *çetr* Türk *çadır*nın bozulmuş bir şekli olarak değerlendirilir. Kelimenin gerçek kökeninin Sanskritçe *çatradâ* araştırılması gerektiğini hatırlatmaya gerek bile yok.” *Lehce-i Osmani*’de *çat*-sözünün (1293, s. 453) altında yer alan *çadır* maddesi şöyledir (1293, s. 454): “çadır is. çatılmış, kurulmuş örtü, Türkîde câr, izâr ve şemsiye gibi zıllıye dahi derler, Fârisîde tahrîfle çetr okurlar, envâ’ı çoktur.” Bugün *çadır* sözünün yaygın kabul gören köken bilgisi, Meynard’ı doğrular şekilde, Farsçadan (ve Farsçaya da Sanskritçeden) geldiği yönündedir fakat bu köken bilgisi kesin değildir ve tıpkı Ahmet Vefik gibi kelimeyi *çat*- fiiline bağlayan araştırmacılar da vardır (Eren, 2020, s. 93b). Meynard kendi sözlüğünde de *çadır* maddesinin köken bilgisini karşılaştırma gönderimi üzerinden Farsça olarak verir (1881, s. 557a). Meynard’ın *Lehce-i Osmani*’deki *çadır* maddesini eleştirir-

ken kullandığı ifade son derece nettir fakat yine, Ahmet Vefik'in afaki bir tahminde bulunduğunu söylemek mümkün değildir.

Meynard'ın *Lehce-i Osmani*'ye etimoloji yönünden son eleştirisi *sürrâk* maddesi üzerindedir: “Sözlük, sanki *şarkiyen* ‘Doğulu’ ile akrabalığı sağlamca ispat edilmemiş gibi *sarrazin* kelimeimizin Arapça *sürrâktan* geldiğine inanmakta ısrar ediyor” (1876, s. 278). Ahmet Vefik, Meynard'ın bahsettiği açıklamayı şöyle yapar (*Lehce-i Osmani*, 1293, s. 629): “sürrâk is. kuttâ-i tarîk, Şâm çölünde şehir halkının bedevîlere tesmiyesi, Rumlar bütün bedevîlere sürrâkîn, sürrâzîn derler.” Meynard, yine, çok kesin bir ifade ile bu etimoloji denemesini reddeder. *Dictionnaire Turc-Français*'de ise *sürrâk* maddesi yer almaz. Bugünkü Fransızca etimoloji sözlüklerinde ise Meynard'ın kabul ettiği bağlantı reddedilmiş durumdadır, kelimenin kökenine farklı yaklaşımlar söz konusu olup en muteberi Arapça *Saraka* yer adından geldiğidir (Centre National de la Recherche Scientifique, t.y.; Tomar, 2009, s. 116b).

Meynard'ın tek tartışmasız eleştirisi *Lehce-i Osmani*'deki *Mısır* maddesi (1293, s. 1136) ile ilgilidir: “Mısır is. belde gibi büyük şehir, bilâd ve emsâr, Mısır-ı Kâhîre - Mısır-ı ‘Atîk, Festât şehri.” Meynard, maddenin sonunda yer alan ve *Fustat* (فسطاط) olması gerekirken *Festat* (فستات) şeklinde yazılan kelimeyi “yazım yanlış” olarak ele alır (1876, s. 278-279). Bu hatanın, *Lehce-i Osmani*'nin sonraki baskılarında da giderilmediği *فستات* yazımından anlaşılmaktadır (Ahmet Vefik Paşa, 1306, s. 773a). *Dictionnaire Turc-Français*'de ise *Fustat* adı yoktur.

***Lehce-i Osmani*'de Uygulanan Ünlülendirme Sistemi**

Tanıtımda ele alınan son ama en uzun mesele, sözlükte kullanılan ünlülendirme sistemidir. Meynard'a göre Arap harfli Türk yazısı ile ilgili bu mesele “henüz tam olarak tatmin edici bir şekilde çözülmemiş ve hassas bir problemidir” (1876, s. 279). Meynard, Türk dilinin ünlü zenginliğinin Arap harfleri ile yazıya yansıtılmadığını; bunun için fetha, zamme ve kesre ile *elif-vav* ve *elif-ye* birleşimlerinin kullanıldığını; bunlardan fetha, zamme ve kesrenin nadiren kullanıldığını, *elif-vav* ve *elif-ye* birleşimlerinin de farklı şekillerde sesletilmesi sorununun olduğunu anlatır (1876, s. 279). “Bu güçlükten kurtulmak için Kavaid-i Osmaniyye'nin yazarları (ve de Cevdet Efendi, Tarih-i Cevdet'in III. cildinde¹¹) *ö, ü, o, u* seslilerini göstermek için *vav*ın üstüne veya altına yerleştirdikleri *v* ve *Λ* işaretlerini kullandılar” (1876, s. 279) derken Meynard, Ahmet Cevdet ile Mehmet Fuat'ın *Kavaid-i Osmaniyye*'sini işaret ediyor gibi görünse de bu sistem ilk olarak *Medhal-i Kavaid*'de (Ahmed Cevdet, 1268,

¹¹ Fihristin hemen sonrasında yer alan 8. sayfada Meynard'ın da bahsettiği bu işaretler okurlar için izah edilmiştir (Ahmet Cevdet, 1273).

s. 4) görülür¹². *Medhal-i Kavaid*'in ilk baskısındaki “mu'allimîne lâzım olan ma'lûmât” başlıklı giriş kısmında Meynard'ın aktardığı gibi *vav*ın üstünü ve altını işaretleyerek *o*, *ö*, *u*, *ü* seslerini ayırt eden sistem açıklanır (Ahmed Cevdet, 1268, s. 4)¹³. Sonra da “İşte bu sûretle harekâtın birbirinden tefrîk olunmasını Encümen-i Dâniş dahi tasdîk ve imzâ etmiştir” (Ahmed Cevdet, 1268, s. 4-5) denir. Buradan anlaşılıyor ki kullanılan sistem Encümen-i Daniş tarafından da uygun bulunan sistemdir. Buna karşın *Medhal-i Kavaid*'de bu sistem düzenli ve hatasız olarak uygulanamamıştır; nitekim 1291'de yapılan baskıda sistem değişir (Ahmed Cevdet, 1291, s. 5-6)¹⁴. Ardından *Kavaid-i Türkiyye*'de (Ahmed Cevdet Paşa, 1299, s. 3) denemelerin devam ettiği görülür¹⁵. *Kavaid-i Türkiyye*'nin sonraki baskılarında bile değişiklikler vardır (Ahmed Cevdet Paşa, 1318, s. 5)¹⁶. Bu değişikliklerin esas sebebinin Encümen-i Daniş bünyesindeki ilgili kurullar olması muhtemeldir. Zaten *Kavaid-i Osmaniyye*'nin *Tertib-i Cedid* olarak sunulan sonraki baskılarında duruma açıklık getirilir (Ahmed Cevdet, 1303, s. 7): Zammelerin *v* ve *Λ* şeklindeki dört türlü kullanımının Encümen-i Daniş tarafından kabul görmesinden ötürü *Medhal-i Kavaid*'de de bu sistemin uygulandığı; sonra ilgili kurulun başka bir karara vardığı ve dolayısıyla *Kavaid-i Türkiyye*'de de o karara göre işaretlemelerin yapıldığı anlatılır. Burada bahsi geçen yeni işaret sistemi *Medhal-i Kavaid*'in 1291 baskısındakinin aynısıdır. *Lehce-i Osmani*'de uygulanan ve Meynard'ın yetersiz bulduğu ünlülendirme yöntemi, Ahmed Cevdet'in bahsettiği yeni sistemin eksik bir versiyonudur: hem *u* hem de *ü* için *ۛ* (altı noktalı *vav*) kullanılmıştır (Lehce-i Osmani, 1293, Rumuzat Cetveli).

Meynard *v* ve *Λ* işaretlerinin *vav* harfinin altına ve üstüne konulmasından ibaret olan sistemi daha basit bulurken *Lehce-i Osmani*'deki sistemin karışıklıklara sebep olduğunu söyler ve çözüm önerir (1876, s. 280): “Yukarıdaki tablo, tek ve aynı işaretin yani altı noktalı *vav*ın, *u* ve *ü* olarak iki farklı sesi belirtmek için kullanıldığını gösteriyor. Bu, sesli harfe özel bir işaret, örneğin üstü noktalı *vav* ile ortadan kaldırılabilir bir karışıklık sebebidir: Böylece okumadaki her türlü tereddüdü ortadan kaldırmış olur.” Meynard eleştirisinde haklıdır, zaten gelişim süreci özetlenen bu sistemin daha düzgün şekli *Medhal-i Kavaid*'de de yer almaktadır (Ahmed Cevdet, 1291, s. 5-6).

Meynard'ın eleştirdiği ünlülendirme sistemi konusunda karar verici kişinin tek başına Ahmet Vefik olmadığı muhakkaktır. Ahmet Vefik ve Ahmet

¹² *Kavaid-i Osmaniyye*'nin 1876'ya kadar yapılan 8 baskısına bakıldığında Meynard'ın bahsettiği işaret sistemi görülmez.

¹³ “Zammeler dahi \hat{v} $\overset{\wedge}{\Lambda}$ şu iki işâretle birbirinden tefrîk olunur.”

¹⁴ *Ö* için *ۛ*, *o* için *ۛ*, *u* için *ۛ*, *ü* için *ۛ* (noktasız kaf) kullanılır.

¹⁵ *Ö* için *ۛ*, *o* için *ۛ*, *u* için *ۛ*, *ü* için *ۛ* (noktasız kaf) kullanılmıştır.

¹⁶ *O* için yalnızca *ۛ* (*vav*) kullanılmıştır.

Cevdet gibi Encümen-i Daniş üyeleri, elbette ilgili kurulların kararlarını uygulamışlardır. “Lisan-ı Türki’nin ilerlemesine hizmet etmek” (Arslan, 2009, s. 428) amacıyla dil öğrenimini kolaylaştırmak ve yaygınlaştırmak için birtakım girişimleri olan Encümen-i Daniş’in en önemli hizmetleri de bu iki aydının eserleri yani *Lehce-i Osmani* ile yukarıda bahsi geçen dil bilgisi kitaplarıdır. Söz konusu kitaplara yansıyan denemeler, bu işaretlerin hiç kullanılmadığı durumlara göre ilerleme göstergesi sayılmalıdır. Ancak birçok denemenin yapıldığı ve hatta daha doğru sistemlerin bulunduğu bir zamanda, *Lehce-i Osmani*’nin 1306’da yapılan ikinci baskısında, eksik sistemi kullanmaya devam etmek konusundaki ısrar anlaşılmalıdır.

Meynard’ın bu konu ile bağlantılı diğer eleştirisi, tanıtım yazısının ele aldığı son meseledir (1876, s. 280): “Her şeyden önce önemli olan, hangi yöntemi benimserseniz benimseyin, onu başından sonuna kadar ihmal etmeden takip etmektir.” Meynard’ın bu eleştirisi de yerindedir. Açıklanan ünlülendirme sistemleri baştan sona istikrarlı bir şekilde ne 1268’de yayımlanan *Medhal-i Kavaid*’de ne 1293’te yayımlanan *Lehce-i Osmani*’de ne de benzer yöntemlerle hazırlanan diğer eserlerde uygulanmıştır. Örneğin *Lehce-i Osmani*’de (1293) *vav* harfi için Rumuzat Cetveli’nde belirtilen işaretler, eserin ilk 160 sayfalık kısmında hiç kullanılmaz. Kullanıldığı yerlerde de pek çok hata söz konusudur: “Sayfa 647’de ise *vav* harfinin çeşitleri için kullanılan işaretler, sözcüklerin okunuşlarını zorlaştıracak biçimde hatalı kullanılmıştır. Bu tür kullanımların, baskı hatasından kaynaklandığı düşünülebilir (Meral Türkmenoğlu, 2019, s. 128).” Meynard da sorunu “Osmanlı matbaacılarının özensizliğine” bağlar (1876, s. 280).

Dictionnaire Turc-Français’de Meynard’ın kullandığı çeviri yazı sistemi de zaman zaman karışık bir görünüm sergiler: Örneğin ön damak *k*’sinden sonra gelen *ü* için bazen *ui* bazen *iu* kullanılır veya bir kelimenin madde başındaki çeviri yazısı ile madde içindeki hâli zaman zaman farklılaşır. Bir kısmı matbaa hatası bile olabilecek bu tür kullanımlardan bazıları ise dikkat çekicidir, zira karşılaştırma yapıldığında *Lehce-i Osmani*’nin ünlülendirme sisteminden kaynaklandığı anlaşılır. *Lehce-i Osmani*’nin ilk 160 sayfalık kısmında kullanılmayan işaretler *Dictionnaire Turc-Français*’ye hata olarak yansır:

Tablo 1: *Dictionnaire Turc-Français* (1881, 1886) ve *Lehce-i Osmani*’de (1293) *acı*, *marul* ve *acı marul* maddeleri.

	Dictionnaire Turc-Français	Lehce-i Osmani
acı	آجی âdje : amer; douloureux, pénible (= acı; acı verici, üzücü) (1881, s. 18a)	آجی (= acı) tatlı zıddı, mürr, telh, telhnâk, cânsûz, merâretli, şedîd, fecî’, nâ-matbû’, sert, müzî (1293, s. 12)

acı marul	أجى مارول âdje marol : chicorée (= hindiba) (1881, s. 18a)	اجى مارول (= acı marul) hindibâ nev'i (1293, s. 12)
marul	مارول maroul : laitue (= marul) (1886, s. 715b)	مارول (= marul) is. Rumcadan, kâhû, hass (1293, s. 1105)
acı marul¹⁷	أجى م âdji maroul : chicorée sauvage (= yabani hindiba) (1886, s. 715b)	أجى مارول (= acı marul) yabanî hindibâ (1293, s. 1105)

Tablodaki durum değerlendirildiğinde *Dictionnaire Turc-Français*'de *marul* sözünün iki farklı çeviri yazısının olduğu görülür: *marol* ve *maroul*. *Dictionnaire Turc-Français*'nin genelinde *u* sesi için -bulunduğu yer ve etkilendiği diğer seslere göre değişmekle birlikte- *u*, *ou* ve *ueu* kullanılır. *Marul* sözünün, *acı* maddesinin altındaki *acı marul*da *o* ile yazılmasının sebebi *Lehce-i Osmani*'de aynı madde yazılırken ünlülendirme sisteminin kullanılmaması olmalıdır. Herhangi bir işaret olmaksızın yalnızca *vav* ile yazıldığı için Meynard bu sözün çeviri yazısını hatalı olarak *marol* şeklinde yapmış görünmektedir. Tabloda yer alan maddelerin *Lehce-i Osmani*'den alınmış olduğu tanımlardan bellidir. *Acı marul* ilk geçtiği yerde tıpkı *Lehce-i Osmani*'de olduğu gibi “hindiba” olarak, ikinci geçtiği yerde yine *Lehce-i Osmani*'deki gibi “yabani hindiba” olarak tanımlanmıştır. Çeviri yazının *âdji maroul* şeklinde düzeltilmesine sebep de *Lehce-i Osmani*'de kullanılan altı noktalı *vav* olmuştur.

Meynard'a Göre Bir Sözlükçü Olarak Ahmet Vefik'in Başarısı

Lehce-i Osmani'nin tanıtımını Meynard şu sözleri ile tamamlar: “Ekselansları Ahmed Vefik Efendi bu ayrıntılı gözlemlerimizi bağışlayacaktır. Bunlar, onun emeğine duyduğumuz saygıyı hiçbir şekilde azaltmaz. Bunu başarmak mevcut şartlarda büyük bir inanç ve cesaret gerektiriyordu. Yazar, tüm beklentilerin ötesinde bir başarı elde etti: Hem gerçekten millî bir eser kazandırdığı ülkesinden, [hem de] ister uygulamalı öğretimi genişletmek ister Orta Asya dillerinin karşılaştırmalı incelemesine daha sağlam bir temel oluşturmak için olsun kitabından bol bol yararlanacak olan Avrupalı bilginlerden saygıyı hak etmiştir” (1876, s. 280).

Değerlendirme

Meynard, *Lehce-i Osmani*'yi görmüş ve genel yapısını kavramış; bu çalışmanın ana konusu olan tanıtım yazısında, bazı maddelerini özel olarak de-

¹⁷ *Dictionnaire Turc-Français*'deki Arap harfli metinde *marul* sözü kısaltılarak yalnızca *mim* harfi yazılmıştır.

ğerlendirmiştir. Ele aldığı az sayıda madde ile ilgili yorumlarına bakıldığında daha çok sözlükteki köken bilgisi üzerinde durduğu görülür, zira sözlüğün yeniliklerinden birisi maddeleri köklere göre gruplandırmasıdır. *Çap-* ile *çabuk*, *çapkın*, *çapul* gibi kelimeler arasındaki bağlantıyı göstermesi bakımından Meynard, sözlüğü kullanışlı bulmuştur. Bunlardan bilhassa *çap-* ile *çabuk* arasındaki bağlantı bugün bile tartışmalıdır. Bunun gibi *gön* ve *gömlek* sözlerinin ilişkisinden bahsetmiştir ki bugünkü bilgiler ışığında böyle bir ilişki-den söz etmek çok zordur. Meynard’ın olumsuz eleştirdiği maddelerle ilgili olarak Ahmet Vefik’in *setri* ile Fransızca *surtout* arasında kurduğu bağ hem döneminde hem sonrasında uygun görülmemiş fakat *çat-* ile *çadır* ilişkisi ise bugün bile kesin olarak çürütülememiştir. Ahmet Vefik’in *sürrâk* maddesinde verdiği ve Fransızca *sarrazin* sözü ile Arapça *sürrâk* arasında bağlantı kuran bilgi, Meynard’ın en iyi olduğu iki alanı yani Fransızca ve Arapçayı ilgilendirir. Burada bile Meynard’ın *sarrazin* ile *şarkiyen* sözü arasında şüphesiz kurduğu ilişki için bugünün kabulleri farklıdır. Köken bilgisi meselesinin tabiatı itibarıyla her zaman kesin sonuçlar vermeyeceği ortadadır. Bu noktada Meynard’ın olumlu ve olumsuz eleştirileri belki de dolaylı yoldan köken bilgisine hem sözlükçü hem sözlük kullanıcısı olarak daha ihtiyatlı bakılması gerektiğini gösterir. Zaten *Dictionnaire Turc-Français*’yi hazırlarken Meynard’ın, tanıtım yazısındaki net ifadelerden kaçındığı, karşılaştırma gönderimleri ve atıflar kullanarak ihtiyatlı davrandığı görülmektedir.

Meynard’ın diğer eleştirileri ünlülendirme sistemi ve bunun istikrarlı bir şekilde kullanılmaması üzerinde yoğunlaşır. Bu eleştirilerinde oldukça haklıdır. Zira bir sistem belirlenmiş ama eser boyunca uygulanmamıştır ve belirlenen sistem, mevcut sorunu tam olarak ortadan kaldırmamaktadır. Bunun pek çok sebebi olabilir veya işaret edilen eksiklik Türk kullanıcılar için karışıklığa yol açmayabilir. Fakat ana dili Türkçe olmayan bir kullanıcı için tereddüt kaynağı olduğu muhakkaktır. Meynard, kendi açısından çok haklıdır ancak *Lehce-i Osmani*’nin rüştiye mektepleri için hazırlandığı, yabancı kullanıcılara yönelik olmadığı, dolayısıyla hâlihazırda geleneksel yazımla yetişmiş muallimlerin gözetiminde kullanılacağı da unutulmamalıdır. Zira *Lehce-i Osmani*’de kullanılan ünlülendirme sistemi, geleneksel yazımın değiştirilmiş bir şekli değil, harflere eklenen işaretlerle iyileştirilmeye çalışılmış bir hâlidir. Öğretim malzemesi olacak bir eserde elbette daha az hata olması beklenir, bu konuda *Lehce-i Osmani*’deki hataları açıklayabilmek mümkün değildir. Bütün bunlarla birlikte *marul* sözü örneğinde görüldüğü gibi *Lehce-i Osmani*’deki sorun *Dictionnaire Turc-Français*’ye de yansımıştır.

Barbier de Meynard, *Lehce-i Osmani*’nin söz varlığını analiz etmiştir. Zira *Lehce-i Osmani*’nin ön sözü, Meynard’ın da dile getirdiği gibi “biraz özlü”dür (Barbier de Meynard, 1876, s. 276). Bu özlü anlatımda yalnızca en önemli

görülen yeniliklerden (önceliğin Türkçe kelimelere verilmesi, Batı kaynaklı sözlere ve ayrıca Arapça ile Farsça kelimelerden özel anlamları ve farklı kullanımları olanlara yer verilmesi, kelimelerin köklerine göre gruplandırılarak sıralanması ve sesletimi kolaylaştırmak üzere kullanılan ünlülendirme sisteminden) bahsedildiği görülür (*Lehce-i Osmânî*, 1293, Mukaddime). *Lehce-i Osmani*'nin içerdiği halk tabirleri, tanıtım yazısında özel olarak ele alınmamış ama gözden de kaçmamıştır: *Lehce-i Osmani*'nin hazırlanacak bir Türkçe-Fransızca sözlüğe kaynaklık edebileceğini, bunun zor bir görev olduğunu belirtirken Meynard, önceki sözlükçülerin yaşayan dilin zenginliğini göremediklerini belirtir (1876, s. 278). Nitekim *Dictionnaire Turc-Français*'nin iç kapağında belirtilen kapsam, *Lehce-i Osmani*'nin söz varlığı tercihi ile halk tabirleri de dâhil olmak üzere paralel şekilde oluşturulmuştur (Barbier de Meynard, 1881). *Dictionnaire Turc-Français*'nin alt başlığında “bugüne kadar yayımlanan sözlüklere ek” ifadesinin yer alması ile *Lehce-i Osmani*'nin çağdaşı sözlüklerden farklılaşan söz varlığı seçiminin ve bu seçimin Meynard tarafından benimsenmiş olmasının doğrudan ilişkisi bulunduğu değerlendirilmektedir.

Redhouse'un eseri olduğu iddia edilmiş, Namık Kemal gibi Tanzimat düşünürleri tarafından “Buhara veyahut Divrik halkı için” yazıldığı söylenerek “sözlük”ten sayılmamış, coğrafyası ve devrinde ancak Ahmed Midhat gibi az sayıda aydın tarafından değeri anlaşılmış olan *Lehce-i Osmani*'yi (Tansel, 1964, s. 253-255) Batı dünyasına tanıtmak, tanıtırken hakkını teslim etmek ve sözlükçülük açısından nazikçe eleştirmek Meynard'ı Türkoloji alanındaki çağdaşlarından ayrı bir yere yerleştirir. *Lehce-i Osmani*'nin halkın konuştuğu dili, bu dilin renklerini, kısacası yaşayan Türkçeyi önceleyen sözlüksel amacı ve yapısı, Meynard'ın da dikkat çektiği üzere dönemi için büyük bir yeniliktir. Meynard da bu yeniliğin peşinden gider ve *Lehce-i Osmani*'yi temel kaynaklarından birisi olarak kullanıp Fransa'daki Türkçe öğrencilerinin ihtiyaç duyduğu bir öğretim malzemesi olarak *Dictionnaire Turc-Français*'yi hazırlar. Süreci başlatan kuşkusuz Meynard'ın bu çalışmada ele alınan tanıtım yazısıdır. Tanıtım yazısının başında *Vankulu Lugati, Lehcetü'l-lugat ve Kavaid-i Osmaniyye*'yi de andığı için (Barbier de Meynard, 1876, s. 275) dönemin kaynaklarını sıkı bir şekilde takip ettiği anlaşılan Meynard'ı *Lehce-i Osmani* kadar etkileyen bir eser olmamıştır. Türk sözlükçülüğü için bir dönüm noktası teşkil eden *Lehce-i Osmani*'nin Batı dünyasınca tanınmasını sağlayan da bundan dolayıdır ki Meynard olmuştur.

Araştırmanın Sınırlılıkları ve Sonraki Çalışmalar

Araştırmanın temel amacı *Dictionnaire Turc-Français*'nin sözlük bilimsel açıdan incelenmesinde yararlı olabilecek veriler toplamak olduğundan Meynard'ın, sözlüğünün birincil kaynaklarından *Lehce-i Osmani*'yi tanıtım ya-

zısı ve bu yazıdaki bilgilere odaklanılmıştır. Elde edilen bulguların ışığında Meynard'ın diğer tanıtım yazılarından da veri toplanılabileceği varsayılmaktadır. Bu varsayımdan hareketle bahsi geçen tanıtım yazıları tercüme edilerek değerlendirilmeli, *Dictionnaire Turc-Français*'nin sözlük bilimsel incelemesi için dış veriler tamamlanmalıdır. Bu araştırma, bir yazıdan hareketle yapıldığı için sınırlı sayıda bulgu içermektedir; *Dictionnaire Turc-Français*'nin genel yapısına yönelik çıkarımlarda bulunmamakta, değerlendirme ölçütleri için veri sağlamakta, sözlüksel inceleme için karşılaştırma ve kontrol noktası tespit etmektedir.

Sonuç

Elde edilen bulgulara göre Meynard'ın tanıtım yazısı, *Dictionnaire Turc-Français*'nin sözlük bilimsel incelemesi için şu verileri sağlamaktadır:

1. *Lehce-i Osmani*'deki (1293) madde düzeni köklere göre gruplandırma üzerine kuruludur. Meynard'a göre *Lehce-i Osmani*'deki düzen, Türkçe-Fransızca bir sözlük kaleme almak istendiğinde kullanışlı olacaktır (1876, s. 278). Bu hem ilk kısmı beş yıl sonra yayımlanacak *Dictionnaire Turc-Français*'nin birincil kaynağını gösterir hem de Meynard'ın madde düzenine ilişkin sorunlarda *Lehce-i Osmani*'ye başvurulabileceğine işaret eder.

2. *Dictionnaire Turc-Français*'deki söz varlığı seçimi, *Lehce-i Osmani*'deki ile paralellik sergiler. Bu durum, *Dictionnaire Turc-Français*'nin iç kapağında verilen kapsam listesine ve sözlüğün alt başlığına doğrudan yansımıştır. Eldeki bilgiler oldukça sınırlı olduğundan, *Lehce-i Osmani*'deki söz varlığı seçimini beğenen ve beğenmesini gerekçelendiren Meynard'ın görüşleri *Dictionnaire Turc-Français*'nin hazırlanış amaçları değerlendirilirken dikkate alınmalıdır.

3. *Dictionnaire Turc-Français*'de köken bilgisi, düzensiz kullanılmış bir sözlüksel bilgi kategorisi görünümündedir. Tanıtım yazısında değerlendirilen maddeler de göz önünde bulundurularak sözlüksel tercihlerin sebeplerini tespit, göndermeler aracılığıyla bilgi aktarılan maddeler için *Lehce-i Osmani*'deki köken bilgisine ve yardımcı kaynaklarda yer alması muhtemel tartışmalara başvurulması gerekmektedir.

4. Meynard, *Dictionnaire Turc-Français*'de kullandığı çeviri yazı sistemini açıklamamıştır; tanıtım yazısında uzunca değindiği ünlülendirme sistemi meselesi, doğrudan bu konuyla ilgilidir. Değerlendirme sırasında ele alınan maddeden hareketle *Lehce-i Osmani*'deki eksiklik ve hataların *Dictionnaire Turc-Français*'ye yansımış olması muhtemeldir. *Dictionnaire Turc-Français* incelenirken sesletim bilgisi, bu bilgi ışığında karşılaştırmalı bir incelemeye tabi tutulmalıdır.

Etik Komite Onayı: Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek: Araştırma için herhangi bir mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval: Ethical committee approval is not required for this research.

Funding: This research received no external funding.

Conflicts of Interest: The author declare no conflicts of interest in this study.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet. (1268). *Medhal-i kavâ'id*. Matbaa-i Âmire.
- Ahmed Cevdet. (1273). *Târih-i Cevdet* (cild-i salis). Takvimhâne-i Âmire.
- Ahmed Cevdet. (1291). *Medhal-i kavâ'id*. Matbaa-i Âmire.
- Ahmed Cevdet. (1303). *Tertib-i cedit kavaid-i Osmaniyye*. Dikran Karabetyan Matbaası.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1299). *Kavâ'id-i Türkiyye*. Mahmud Bey Matbaası.
- Ahmed Cevdet Paşa. (1318). *Kavâ'id-i Türkiyye*. Karabet Matbaası.
- Ahmed Vefik Paşa. (1306). *Lehce-i Osmânî*. Mahmud Bey Matbaası.
- Ahmet Vefik Paşa. (2000). *Lehce-i Osmânî* (R. Toparlı, Haz.). Türk Dil Kurumu. (Asıl çalışma 1890 yılında yayımlanmıştır.)
- Akün, Ö. F. (1989). Ahmed Vefik Paşa. *TDV İslâm ansiklopedisi* içinde (C 2, s. 143-157). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Arslan, F. (2009). Encümen-i dâniş ve Osmanlı aydınlanması. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(11), 422-441.
- Babelon. (1908). Nécrologie – Barbier de Meynard (discours de M. Babelon). *Journal Asiatique*, XII(10), 338-344.
- Barbier de Meynard. (1876). Lehdjè-i-Osmani, Dictionnaire ottoman, Constantinople, imprimerie impériale, 2 vol. in-8° compactes. *Journal Asiatique*, VIII(7), 275-280.
- Barbier de Meynard, A. C. (1881). *Dictionnaire Turc-Français, supplément aux dictionnaires publiés jusqu'à ce jour* (Volume Premier). Publications de l'École des langues orientales vivantes.
- Centre National de la Recherche Scientifique. (t.y.) Sarrazin. *Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales* içinde. 06.02.2024 tarihinde <https://www.cnrtl.fr/etymologie/sarrazin> adresinden edinilmiştir.
- Eren, H. (2020). *Eren Türk dilinin etimolojik sözlüğü (ETDES)*. Türk Dil Kurumu.

- Girard, P. (1909). Notice sur la vie et les travaux de M. Barbier de Meynard; lue dans la séance du 15 octobre 1909. *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 53(10), 686-719.
- Goldziher, I. (1909). *Adrien C. Barbier de Meynard és Michael Jan de Goeje - külső tagok emlékezete*. Magyar Tudomány Akadémia.
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). Setre. *Güncel Türkçe Sözlük* içinde. 02.02.2024 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden edinilmiştir.
- Hitzel, F. (2008). Barbier de Meynard. F. Pouillon (Ed.), *Dictionnaire des Orientalistes de langue Française* içinde (s. 47-48). IISMM-Karthala.
- Huart, M. Cl. (1893). *Sommaire des études turques, pendant la période 1886-1891*. Oriental University Institute.
- Jackson, H. (2016). *Sözlükbilime giriş* (M. Gürlek ve E. Patat, Çev.). Kesit. (Asıl çalışma 2002 yılında yayımlanmıştır.)
- Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı. (t.y.a). Setre. *Kubbealtı Lugatı* içinde. 02.02.2024 tarihinde <http://lugatim.com/s/setre> adresinden edinilmiştir.
- Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı. (t.y.b). Setri. *Kubbealtı Lugatı* içinde. 02.02.2024 tarihinde <http://lugatim.com/s/setri> adresinden edinilmiştir.
- Lehce-i Osmânî*. (1293). Tabhâne-i Âmire.
- Levasseur. (1908). Nécrologie – Barbier de Meynard (discours de M. Levasseur). *Journal Asiatique*, XII(10), 344-349.
- Mehmed Salâhi. (1322). *Kamus-ı Osmani* (kısm-ı rabi). Mahmud Bey Matbaası.
- Meral Türkmenoğlu, T. (2019). *Ahmed Vefik Paşa'nın Lehce-i Osmânî adlı sözlüğünün 1876 ve 1889 tarihli baskıları üzerine sözlük bilimsel bir değerlendirme* (Tez No. 537175) [Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Şemseddin Sami. (1317). *Kâmûs-ı Türkî*. İkdam Matbaası.
- Tansel, F. A. (1964). Ahmed Vefik Paşa'nın eserleri. *TTK Belleten*, 28(110), 249-284.
- Tomar, C. (2009). Sarasinler. *TDV İslâm ansiklopedisi* içinde (C 36, s. 116-117). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Vural, H. ve Böler, T. (2011). Ahmet Vefik Paşa ve Türk diline katkıları. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 46, 1-24.
- Yavuzarslan, P. (2004). Türk sözlükçülük geleneği açısından Osmanlı Dönemi sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44, 185-202.

Extended Summary

Typical features of dictionaries are the elements that identify potential users and provide an understanding of the extent to which users' expectations will be covered. Meynard's work titled as the *Dictionnaire Turc-Français*, the most important work of Meynard in terms of Turkish language studies, has not been subjected to such an analysis to date. Therefore, it is not known exactly in which studies the *Dictionnaire Turc-Français*, which is a historical dictionary today, can serve as a source. When it is desired to carry out such a study, it has been observed that the available information was insufficient according to lexicographical criteria: Meynard did not describe the process he followed in preparing the dictionary; he only wrote an introduction in which he mentioned the sources he used, the users he aimed to reach, and his general purpose. He did not even provide information on the use of the dictionary. Therefore, in order to analyze the *Dictionnaire Turc-Français*, which has not been studied in detail before, with lexicographic methods and to understand the attitude of the lexicographer, it was deemed necessary to consult external data. For this purpose, data was collected by analyzing the review article published in the *Journal Asiatique* in 1876 about the *Lehce-i Osmani*, which Meynard listed among the sources of his dictionary. Like the *Dictionnaire Turc-Français*, this review article that is the subject of this research has not been analyzed before.

Method

Within the scope of this study, Meynard's reviews on the *Lehce-i Osmani* were translated and his criticisms on positive and negative aspects of the dictionary were evaluated in a comparative approach. During the comparison, both the sources of its era and modern sources were utilized. The issues addressed in the review, such as vocabulary selection, etymology, and vocalization system, were examined in the *Dictionnaire Turc-Français*.

Findings

While preparing the *Dictionnaire Turc-Français*, Meynard made extensive use of two dictionaries that no one had made use of until then, and thus the vocabulary he covered is quite diverse. In this respect, Meynard is different from the European lexicographers of his contemporaries. One of the dictionaries Meynard referred to was *Lehce-i Osmani*. The *Lehce-i Osmani*'s most important feature is the lexical choices applied. When the review is analyzed, it is seen that Meynard was very impressed by this feature of the *Lehce-i Osmani*. Likewise, he also liked the grouping system of the entries in the *Lehce-i Osmani* according to their roots, and the toponymies as lemmas in the dictionary.

According to Meynard, the Most Important Feature of the Lehce-i Osmani: Etymological Informations. As a result of grouping system of the entries, the *Lehce-i Osmani* provides a large amount of etymological information. According to Meynard, some of them, like the connection between *çap-* and *çabuk*, *gön* and *gömlek*, are very useful. But some of them, the connection between *setri* and *surtout*, *çat-* and *çadır*, *sürrâk* and *sarrazin*, are unacceptable. When all etymological information cited by Meynard is examined, it is seen that all of them -both Meynard's and the *Lehce-i*

Osmani's claims- are controversial today. A look at the *Dictionnaire Turc-Français* shows that these etymological connections are not confidently established, they are established through references.

The Vocalization System Applied in the *Lehce-i Osmani*. Explaining that the vowels of Turkish could not be represented adequately with Arabic letters, Meynard discusses the vocalization system applied in the *Lehce-i Osmani*. According to him, the system applied by the authors of *Kavaid-i Osmaniyye* is simpler. When this system is researched, it is seen that it was first used in the *Medhal-i Kavaid* and then changed several times because of different decisions taken by *Encümen-i Daniş*. Meynard, criticizes the system in the *Lehce-i Osmani* for using one sign (*vav* with dot below) for the two different vowels (*u* and *ü*). Because of this usage, there are doubts about pronunciation, he says. Moreover, the system in the *Lehce-i Osmani* was used incompletely and incorrectly in many pages of the dictionary. A look at the *Dictionnaire Turc-Français* reveals that Meynard was misled by errors in this system. For example, in the *Dictionnaire Turc-Français*, the transcription of the entry *marul* under the headword of *acı* is “marol” as an incorrect way. This transcription has been corrected in the headword *marul*. A comparison between the *Dictionnaire Turc-Français* and the *Lehce-i Osmani* shows that this error is due to the vocalization system applied in the *Lehce-i Osmani*.

According to Meynard, Ahmet Vefik's Success as a Lexicographer. Meynard finds what Ahmet Vefik has done through the *Lehce-i Osmani* very brave and ends his review with words of praise.

Discussion

When Meynard's criticisms are evaluated, it is seen that the *Lehce-i Osmani* has a direct impact on the *Dictionnaire Turc-Français*'s lexical content. This impact is reflected in the title and list of contents too. Based on the comments in the review, it is clear that the etymological informations in the *Dictionnaire Turc-Français* is given in a cautious way. And based on the comparison between the comments about vocalization system and the two dictionaries, the incomplete and problematic vocalization system in the *Lehce-i Osmani* led to some errors in the *Dictionnaire Turc-Français*.

Limitations and Next Steps. A limited number of findings have been obtained since this research is based on one review article. It does not make inferences about the general structure of the *Dictionnaire Turc-Français*, it provides data for evaluation criteria, a comparison and checkpoint for lexicographical analysis. It is assumed that some data can also be collected from Meynard's other review articles. Based on this assumption, the mentioned articles should be translated and evaluated.

Results

It was determined that the *Lehce-i Osmani* guides the entry plan and vocabulary selection of the *Dictionnaire Turc-Français*, and that the *Lehce-i Osmani* should be the main checkpoint for the irregularities in the lexical information categories of etymology and vocalization.

Eski Türkçe “Yala”, Çağdaş Türkçe “Yalan” Sözcükleri Üzerine

Serkan ŞEN*

Özet

Eski Türkçedeki *yala* “iftira, itham, söylenti, töhmet altında bırakma” ile Çağdaş Türkiye Türkçesindeki *yalan* “doğru olmayan, gerçek dışı” sözcüklerinin semantik yakınlıkları, ortak bir köke dayandıklarını düşündürmektedir. Nitekim araştırmacılar *yala* sözcüğünü ve eski biçimi *yalgan* olan *yalan*'ı izah ederken yaygın bir benimseyişle onları saymaca tabanlara bağlamışlardır. Sözcüklerin mevcut anlamlarından yola çıkılarak, türedikleri düşünülen tabanlara varsayımlar üzerinden mana verilmesi baskın bir eğilimdir. Soyut anlamlar taşıyan *yala* ve *yalgan* ~ *yalan* sözcüklerinin somuttan soyuta doğru sergilemeleri gereken anlam dönüşümleri üzerinde yeterince durulduğu söylenemez. *Yala* “iftira” ve *yalgan* ~ *yalan* arasında kurulacak ilişkinin önündeki bir başka sorun ise *Divânu Lugâti t-Türk*'te tanımlanan *yala*- “suçlamak, iftira etmek” fiilidir. Zira aynı kavram alanından doğan *yala* “iftira” sözcüğünü ve *yala*- fiilini ortak kökene indirgemek Eski Türkçenin ek yapısı uyarınca güçlükler barındırmaktadır. Makalede öncelikle *yala* ve *yalgan* ~ *yalan*'ın Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarındaki görünüşleri ortaya konularak araştırmacıların türeme süreçleri hakkındaki görüşleri aktarılacaktır. Ardından sınıflandırılan görüşlere dair eleştiri ve itirazlar dile getirilecektir. Her iki sözcüğün kişiler arası iletişimde konuşmanın tesirini artırmak üzere sözün vurgusunu, tonlamasını, ezgisini ve seriliğini artırmak için damak ile dudakların yalanması eylemiyle olan ilgili tartışılacaktır. Bu tartışmaya istikamet vermek üzere Türkçenin dil bilgisi imkânlarından yararlanılacaktır. Konu, sözcüklerin dayandıkları

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, serkansen@omu.edu.tr, ROR ID <https://ror.org/028k5qw24>, <https://orcid.org/0009-0004-5986-0483>.

çekirdek kökü kapsayacak biçimde ele alınıp etimolojik değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: etimoloji, yalan, yala, Eski Türkçe

On the Words “Yala” in Old Turkish and “Yalan” in Modern Turkish

Abstract

The semantic similarities of the words *yala* “to slander, accusation, rumor, incrimination” in old Turkish and *yalan* “untrue, unreal” in modern Turkish suggest that they are based on a common origin. In fact, researchers, while explaining the words, have largely based the words on nominal etymological origins. Actually, it is a common tendency to give meaning to the bases from which words are thought to be derived, based on their existing meanings, through assumptions. It cannot be said that sufficient attention has been paid to the meaning transition processes from concrete to abstract, which the words with abstract meaning must exhibit. Another obstacle to the semantic relationship to be established between *yala* and *yalgan*~*yalan* is the verb *yala*- “to blame” witnessed in *Divanu Lugati’l-Türk*. Because although these words belong to the same conceptual field, considering the morphology of old Turkish, it is difficult to connect them to the same origin. In this article, firstly, the forms of *yala* “to slander” and *yalgan*~*yalan* in the development and spread areas of Turkish will be revealed. Then, the opinions of the researchers regarding the derivation processes of these words will be conveyed and criticisms and objections will be mentioned. In order to increase the effect of speech in communication and to direct the emphasis, intonation, melody and speed of the word, it will be discussed whether both words are associated with lip and palate licking actions. Grammar of the Turkish will be used as guide in order to give direction to this discussion. The subject will cover the root of the words and etymological evaluations will be made.

Keywords: etymology, *yalan*, *yala*, Old Turkish

Eski Türkçede “iftira, itham, söylenti, töhmet altında bırakma” gibi anlamlar taşıyan *yala* sözünün (Clauson, 1972, s. 918; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 944; Wilkens, 2021, s. 856) gerçek dışılığa işaret eden içeriği, Çağdaş Türkçedeki *yalan* sözüyle örtüşür. Sözcüklerin anlamlarındaki bu yakınlık, Türkçenin gelişim çizgisi içinde eş değer kullanımları beraberinde getirmiştir. Harezmi Türkçesi metinlerinden *Mukaddimetü’l-Edeb*’de art arda geçen *çattı aning üze yalgannı* “onun hakkında yalan uydurdu” ile *yalaydı anga* “ona iftira etti” örneklerinde (Yüce, 1993, s. 62) *yalgan çat-* “yalan uydurmak” ve *yala* “iftira” isminden türetilen (*yala*+(y)ı-) > *yalayı-* “iftira etmek” (Yüce, 1993, s. 201) ifadeleri yakın anlamlarda karşımıza çıkar. Benzer bir durum

Arapça ibarelerin farklı Türk lehçelerindeki karşılıklarına yer veren Harezmi sahası satır altı *Kur'an* tercümelerinden Meşhed [293] başlıklı nüshada kayıt altına alınmıştır. Eserin Türkçe tercümesinde geçen *bühtan* “kara çalma, iftira” sözcüğünün dönemin söz varlığındaki diğer denklemleri olan *yala* ve *yalgan* ifadeleri peş peşe sıralanmıştır (Şimşek, 2019, s. 274, s. 615). Aynı yaklaşım, Çağdaş Türk lehçelerinden Başkurt Türkçesinde “iftira” için *yala* ve *yalğan*’ın birlikte kullanımında da gözlenir (Ercilasun vd., 1991, s. 370). Türkçenin yayılma alanlarında tespit edilen ses ve anlam benzerlikleri, bu sözcüklerin ortak kökene dayanabilecekleri ihtimalini akla getirir. Ancak etimoloji, salt çağrışımları esas alan bir uğraş olmayıp dilin işleyişiyle yol alırken toplumların dünya görüşleriyle yol bulan bir yaklaşım gerektirir. Bu doğrultuda öncelikle sözcüklerin gelişim süreçlerini izlemek, oluşumlarına dair bakış açılarını bilmek gerekir.

Yala

İlk kez Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tanıklanan *yala* “iftira” sözü (Clouston, 1972, s. 918-919; Nadelyaev vd., 1969, s. 227; Wilkens, 2021, s. 856), Karahanlı çağında da varlığını sürdürerek *Dîvânu Lugâti't Türk*'te (DLT) (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 944) ve *Kur'an* tercümelerinden TİEM 73 numaralı nüshada tanıklanmıştır (Kök, 2004, s. 56, 67, 652). Eski Türkçede *kurug yala* “boş iftira -asılsız iftira-”, *yala açıl-* “iftira açılmak -iftira ortaya çıkmak-”, *yala kel-* ~ *yala yangku kel-* “iftira gelmek -iftiraya maruz kalmak-”, *yala kod-* “iftira koymak -iftira atmak-”, *yala ur-* ~ *yala yangku ur-* “iftira koymak -iftira atmak-” gibi deyimler yanında (Şen, 2017, s. 150, 198) *yala yangku* ikilemesinde de görülür (Karaman, 2022, s. 383; Wilkens, 2021, s. 856). *Eski Uygurca Altun Yaruk*'un yedinci kitabında Çince *zāi* “felaket, kötülük” sözüne karşılık kullanılan *yala* “iftira”, Çince metni Uygur Türkçesine aktarmadaki özgünlüğü göstermesi bakımından dikkate değerdir (Çetin, 2012, s. 194).

Harezmi Türkçesinde varlığını sürdüren sözcük, yukarıda değinildiği üzere *Mukaddimetü'l Edeb*'de (Yüce, 1993, s. 61, 201) ve Harezmi Türkçesi *Kur'an* tercümelerinden Meşhed [293] başlıklı nüshada görülmüştür (Şimşek, 2019, s. 274, s. 615). Kıpçak sahası metinlerinden *Codex Cumanicus*'ta söz başı *y > c* değişimine maruz kalmadan geçen *yala* “iftira” (Toparlı vd., 2003, s. 307), Çağatay dönemi eserlerinde tanıklanamamıştır. Orta Türkçenin doğu sahasında gözlemlenen sözcüğe (Boeschoten, 2022, s. 389) Eski Türkçe sonrası Batı Türkçesinde rastlanılmaz. Bu durum onun Oğuz grubu lehçelerine ait olmadığını düşündürmektedir.

Çağdaş Türk Lehçelerinde “iftira” karşılığında Bşk. T. *yala* (Özşahin, 2017, s. 687), Kzk. T. *jala* (Koç vd., 2003, s. 155), Kır. T. *cala* (Yudahin, 1998, s.

165), Tat. T. *yala* (Öner, 2009, s. 326) şekilleriyle karşılaşılan sözcük (Ercilasun vd., 1991, s. 370-371); YUyg. T.’nde *yala çaplamak* “iftira etmek (Necip, 1995, s. 455), Kum. T.’nde *yala yapmak* “iftira atmak” (Bammatova, 1969, s. 389) deyimlerinde geçerken Tuv. T.’nde *yala* “kabahat, suç; ceza” gibi bir görünüm kazanmıştır (Arıkoğlu ve Kuular, 2003, s. 117; Koçoğlu Gündoğdu 2012, s.1138). Eski Türkçe söz başı y sesinin Tuv.T’nde ç’ye dönüşmesi kurallının *yala* üzerinde gözlenememesi, sözcüğün bazı kaynaklarda *arkaik* olarak değerlendirilmesine yol açmıştır (Harrison ve Anderson, 2002, s.217). Ancak söz başında beklenen y > ç değişiminin Tuvacada gerçekleşmemesi, *yala*’nın bu lehçede Moğolcadan yeniden ödünçlenmesiyle açıklanmalıdır. Ayrıca Hak. T.’ndeki (çala+hay) > *çalahay* “yağcı, dalkavuk”, (çala+haylan-) > *çalahaylan-* “dalkavukluk, yaltaklık etmek” (Arıkoğlu, 2005, s. 75), Alt. T.’ndeki (cala+kay) > *calakay* “dalkavuk, yalancı” (Naskali Gürsoy ve Duranlı, 1999, s. 50) türevlerini de Eski Türkçedeki *yala* ile ilişkilendirmek mümkündür. *Yala* “yanlış, hata, suç, cinayet, ağır suç; kötü davranış, kabahat; tazminat, bedel, ceza, para cezası” gibi anlamlarla Moğolcada da görülmektedir (Les-sing, 2003, s. 680). Sözcük *yalá* “suç, suçlama, hayvan hırsızına verilen ceza” şeklinde Rusça; *gyalázni* “suçlamak, iftira etmek”, *gyalázat* “kötü söylemek, sövmek, suçlamak” şekillerinde ise Macarca metinlerde tanıklanır (Karaağaç, 2008, s. 900). Bu doğrultuda sözcük “kanunsuz, yasal olmayan yollarla yapılan hayvan kaçakçılığına verilen ceza, suç, suçluluk” gibi kullanımlarıyla Rusçanın etimolojik sözlüğünde Türkçeden alıntı olarak kaydedilmiştir (Fasmer, 1987, s.554).

Yaklaşımlar

Yala, Eski Türkçe sonrası Oğuz sahasında görülmediğinden Türkiye Türkçesi tabanlı etimolojik sözlüklere konu edilmemiştir.

M. Räsänen’in *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen* [Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü Üzerine Bir Deneme] başlıklı sözlüğünde *yala*’nın “şüphesiz, iftira” karşılığıyla tarihî ve çağdaş lehçelerdeki varlığına işaret edilerek Moğolcaya geçtiği kaydedilse de oluşumuna ilişkin bir görüş paylaşılmamıştır (Räsänen, 1969, s. 181).

G. Clauson (1972, s. 913) tarafından hazırlanan *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* [On Üçüncü Yüzyıldan Önceki Türkçenin Etimolojik Sözlüğü] adlı eserde, “şüphesiz, suçlamak, yanlış suçlama” gibi iftira ile ilgili manalar verilen *yala*’ya köken açıklaması yapılmamış, tanıklandığı tarihî ve çağdaş lehçeler belirtilmiştir. Clauson (1972, s. 919), *yala* isminin, DLT’de tek örnek (hapaks) olarak tanıklanan ve “iftira etmek” karşılığında bulunan *yala-* fiili ile eş sesliliğine işaret etse de bu fiilin oluşumuna dair herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

Şinasi Tekin (2001, s. 69), “Yazı Yazmak Nereden Geliyor?” başlıklı makalesinde “yanlış bir şey yapmak” manasını verdiği saymaca bir **ya-* köküne değinir. Ona göre *yala*, bu kökten *-l-* ekiyle türediğini varsaydığı **yal-* tabanına getirilen *-a* fiilden isim yapma ekiyle genişlemiştir. Şinasi Tekin’in yaklaşımının temelinde, *yala* “iftira” ile *yalgan* ~ *yalan* arasında kurduğu semantik ilgi yatmaktadır.

András Róna-Tas ve Árpád Berta (2011, s. 363)’nın birlikte hazırladıkları Macarcadaki Eski Batı Türkçesine ait sözcükleri içeren *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part 1.* başlıklı çalışmada, *gyaláz* [d’âlāz] “suistimal etmek, iftira atmak” sözcüğü açıklanırken DLT’deki *yala-* “asılsız yere suçlamak” fiiline gönderme yapılır. Saymaca bir **yal* “yalan” isminden *+a-* ekiyle türediği belirtilen *yala-* fiili ile *yala* “(asılsız) şüphe” ismi arasında ekleşme yönünden açık ilgi görülmesi de bu sözcüklerin aynı kaynaktan gelme olasılıkları vurgulanır.

Çağdaş Türk lehçelerinin etimolojik sözlüklerinde “iftira” karşılığındaki *yala*’ya dair bir açıklama, tarafımızdan tespit edilememiştir.

Sınıflandırma

Yala “iftira” ve *yalgan* ~ *yalan* arasındaki semantik ilgi, etimolojik değerlendirmelerde çoğunlukla saymaca olarak nitelendirilmiş, bunların ortak köke dayandıkları savı sık sık gündeme getirilmiştir. Bununla beraber sözcüklerin türeme süreçlerine dair yaklaşımlar farklılık arz edebilmektedir.

Şinasi Tekin *yala*’yı, “yalan söylemek” anlamını verdiği saymaca bir **ya-* kökünden gelen yine saymaca olarak nitelendirdiği **yal-* fiiline dayandırır.

András Róna-Tas ve Árpád Berta ise saymaca bir **yal* “yalan” isim tabanına gönderme yaparlar.

Değerlendirme

Şinasi Tekin’in **yal-* fiilini saymaca bir **ya-* “yalan söylemek” köküne dayandırmasına Talat Tekin itiraz eder. Şinasi Tekin’in kökteş saydığı *yalgan* “yalan”, *yangıl-* “günah işlemek” ve bundan türemiş *yangluk* “günah” ile *yanglış* “yanlış” kelimelerinin Eski Türkçedeki *yaz-* “hata etmek” ile ilgili olmadığını dile getirir. Zira Eski Türkçede “hata etmek” anlamındaki *yaz-* uzun ünlülü iken sıralanan Eski Türkçe kelimelerin Türkmencedeki şekilleri olan *yalan*, *yangıl-* ve bundan türeyen *yanglış* kelimeleri kısa *a* iledir (Tekin, 1997, s. 71-72). Eski Türkçedeki birincil uzun ünlüler penceresinden bakıldığında, “hata etmek” anlamındaki *yaz-* fiilinde saklanan **ya:-* ile **yal-* ve *yala*’da saklanan **ya-* iki farklı fiil olmalıdır. Dolayısıyla Şinasi Tekin’in öngördüğü **ya-* “yalan söylemek”, *yaz-* “hata etmek” fiilini açıklayabilecekken *yala* sözünü açıklamada seslik açıdan tereddütler barındırır. Ayrıca, etimolojik ince-

lemelerde sözcüklerin anlamlarında meydana gelen somuttan soyuta gelişim dikkate alınmalıdır. **ya-*’ı ya da ondan türediği var sayılan **yal-*’ı doğrudan “iftira” gibi soyut bir düzlemde takdim eden açıklamalarda bu ilke göz ardı edilmiştir.

Róna-Tas ve Berta’ya göre sözcüğün temelini oluşturan saymaca **yal* ismini “yalan” manasında konumlandırılacak veri, Eski Türkçede bulunmamaktadır. Ayrıca **yal* tabanından türediğini öne sürdükleri (*yal+a*) > *yala* “iftira” sözünü kurgulayabilmek için gereken *+a* isimden isim yapma eki, Eski Türkçede son derece dar bir kullanım alanına sahiptir.

Yalan

Sözcük ilk defa “doğru olmayan, gerçeğe uymayan söz” karşılığında Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *yalgan* biçiminde tanıklanmıştır (Clauson, 1972, s. 926; Nadelyaev vd., 1969, s. 228; Wilkens, 2021, s. 856). Doğu Türkçesinin tarihî gelişim çizgisinde Karahanlı (Ünlü, 2012a, s. 1130), Harezmi (Ünlü, 2012b, s. 656) ve Çağatay (Ünlü, 2013, s. 1224) sahalarında *yalgan* seslendirilişleriyle varlığını sürdürürken Batı Türkçesinde ek başındaki /g/ sesinin düşmesiyle Eski Oğuz ve Osmanlı çağlarında *yalan* (Türk Dil Kurumu, 1996, s. 4227) şeklinde karşımıza çıkmıştır (Clauson, 1972, s. 926). Çağdaş Türk lehçelerinden TT *yalan*, Azb. T. *yalan*, Bşk. T. *yalgan*, Kaz. T. *jalgan*, Kır. T. *calgan*, Özb.T. *yalgan*, Tat. T. *yalgan*, Trkm. T. *yalan*, YUyg. T. *yalgan* biçimlerinde varlığını sürdürmüş (Ercilasun vd., 1991, s. 958-959); lehçelerin seslik özellikleri uyarınca büründüğü görünümle yaygınlık kazanmıştır. Sözcüğün ya da türevlerinin Farsça, Rusça, Bulgarca, Sırpça, Arnavutça, Makedonca ve Yunanca sözlüklerde Türkçeden alıntı kaydıyla geçtiği belirtilmektedir (Karaağaç, 2008, s. 900).

Yaklaşımlar

A. Vámbéry tarafından hazırlanan Türk dilinin karşılaştırmalı ilk etimolojik sözlüğü durumundaki *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen* başlıklı çalışmada, *yalkan* ~ *yalgan* > *yalan* sözü *yalank* ~ *yalang* > *yalın* “yalın, çıplak” sözcüğüyle ilişkilendirmiştir. Bu yaklaşımın arkasında, *yalın* olanın etrafındaki somut boşluk ile *yalan*’ın içeriğindeki soyut boşluk arasında kurulan ilgi yatmaktadır (Vámbéry, 1878, s. 115-116).

C. Brockelmann, İslami çevrede Doğu Türkçesiyle yazılmış erken dönem metinlerin dil bilgisini ele aldığı *Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens* adlı çalışmasında *yalgan*’a değinir. Eski Türkçede *yalgan* biçiminde görülen sözcüğün dayandığı tabanı çözümlemese de fiilden sıfat yapan *-gan* ekiyle türetildiğini kaydeder (Brockelmann, 1954, s.105).

M. Räsänen, KTat. T.'nde *yalga-*, Kaz. T.'nde *jalga-*, Yak. T.'nde *salga-* biçimlerinde geçen “bağlamak, eklemek” manasındaki fiil ile *yalgan ~ yalan* arasında bağ kurar. “Bağlamak, eklemek” karşılığındaki bu fiilleri Eski Türkçe-deki *yalga-* “yalamak” sözüyle ilişkilendirir ve Fincedeki *sitoa* “bağlamak” ile Fincenin diyalektlerinde görülen *side-le* “yalan söylemek” türevleri arasındaki semantik ilginin Türkçede de olabileceğini aktarır (Räsänen, 1969, s. 183).

G. Clauson (1972, s. 926), Eski Türkçede *yalgan*'la semantik yönden ilişkilendirilebilecek *yala* “iftira” ve *yala-* “iftira atmak” dışında bir veri bulunmadığını belirtmiş, sözcüğü saymaca bir **yal-* fiiline dayandırmıştır. Clauson (1972, s. 918), *yalgan ~ yalan* ile ilişkilendirildiği **yal-* maddesinde herhangi bir açıklamada bulunmazken **yal-*'tan türediğini düşündüğü *yalt*, *yalım*, *yalma*, *yalıng*, *yalın-* sözcüklerine gönderme yapmıştır. *yalt* “yalçın, sert”, (Clauson, 1972, s. 922), *yalım* “sarp, yalçın” (Clauson, 1972, s. 928), *yalma* “kalın kaftan, zırh” (Clauson, 1972, s. 929), *yalıng* “yalın, çıplak” (Clauson, 1972, s. 929), *yalın-* “soyunmak” (Clauson, 1972, s. 931) sözcüklerini dayandırdığı **yal-* fiilini ise zikredilen madde başlarında da izah etmemiştir.

G. Doerfer'in *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen* başlıklı çalışmasının 1975 yılında yayımlanan dördüncü cildinde, *yalgançı* maddesi vesilesiyle *yalgan ~ yalan*'a değinilse de sözcüğe dair etimolojik bir değerlendirmeye gidilmemiştir (Doerfer, 1975, s. 310-311).

Türkçenin köken bilimi alanında Sovyet filolojisinin en önemli ürünü olan ve Türkoloji çevrelerinde Sevortyan sözlüğü olarak tanınan *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov'un* dördüncü cildinde *yalgan ~ yalan* sözcüğü ele alınmıştır. Sevortyan'ın ölümünden sonra sözlüğün yayımını üstlenen E. V. Levitskaya'nın aktarımına göre Sevortyan *yalgan*'ı, izah edilemeyen bir fiil tabanından *-gan* ekiyle genişlemiş türevler arasında görmektedir. Kelimeye ilişkin Clauson, Räsänen ve Brockelmann gibi araştırmacıların yaklaşımlarını aktardıktan sonra, Clauson'un görüşlerini akla yatkın bulduğunu belirtir (Levitskaya, 1989, s. 92).

Şinasi Tekin, yukarıda zikredilen “Yazı Yazmak Nereden Geliyor?” adlı makalesinde Eski Türkçede görülen (**ya-z-*) > *yaz-* “hata etmek” fiilinin iş-tikaklarından olmak üzere (**ya-l+a-*) > *yala-* “itham etmek”, (**ya-l-a*) > *yala* “itham etme”, (**ya-ng-ku*) > *yangku* “dedi-kodu, iftira”, (**ya-ng-ıl-*) > *yangıl-* “günah işlemek, yanılmak”, (**ya-ng-ıl-uk*) > *yangluk* “günah” sözcükleriyle birlikte *yalgan* sözünü de ele alır. Buna göre sözcük “yanlış bir şey yapmak” anlamındaki saymaca bir **ya-* fiilinden *-l-* ekiyle türetilmiş saymaca **yal-* tabanı esas alınarak **yal-gan* veya **yal-ıg+a-n* biçiminde oluşturulmuştur (Tekin, 2001, s. 68-69).

Sevan Nişanyan, ilk kez 2002 yılında yayımlanan *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*’nde, Eski Türkçede “iftira etmek” anlamındaki *yala-* fiilini “dil uzatma” içeriğinden bahisle saymaca **yalıg* “dil?” tabanı ile ilişkilendirerek (yal(1)g+a-) > *yalga-* > *yala-* “yalamak” şeklinde izah etmiş; aynı tabandan *yalgan* > *yalan* sözünün doğduğunu belirtmiştir (Nişanyan, 2009, s. 668).

Tuncer Gülensoy *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* adlı çalışmasında, “yanlış bir şey yapmak” karşılığını verdiği saymaca bir **ya-* köküne fiilden fiil yapan *-l-* ve fiilden isim yapan *-gan* ekleri getirilerek türetilen *yalgan* sözünün *yalan*’a dönüştüğünü belirtir. Ardından başka bir ihtimal olarak Şinasi Tekin’e gönderme yaparak **yal-ıg+a-n* türetimini gündeme getirir (Gülensoy, 2007, s. 1041).

András Róna-Tas ve Árpád Berta (2011, s. 363), saymaca bir **yal* “yalan” ismine getirilen *+a-* ekiyle türediğini öne sürdükleri *yala-* “asılsız yere suçlamak” fiili ve *yalan* arasında ilgi kurarlar. Buna göre *yala-* “iftira etmek” tabanına *-gan* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilen *yalagan*’ın söz ortası *a* sesi düşmüş, böylelikle *yalan* ismi ortaya çıkmıştır.

Andreas Tietze *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati* ve Marek Stachowski *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache* adlı çalışmalarında Clauson’un görüşünü benimseyerek *yalan*’ı, manası kestirilemeyen saymaca bir **yal-* fiiline dayandırmışlardır (Stachowski, 2019, s. 349; Tietze, 2021, s. 337).

Sınıflandırma

Vámbéry, *yalan*’ın *yalıng*’dan dönüştüğünü ileri sürer.

Räsänen, Çağdaş lehçelerdeki verilerden hareketle “bağlamak, eklemek” manası verdiği *yalga-* fiiline gönderme yapar.

András Róna-Tas ve Árpád Berta “yalan” karşılığı verdikleri saymaca bir **yal* ismine gönderme yaparlar.

Nişanyan, saymaca bir **yalıg* “dil?” tabanına dayandırdığı (yal(1)g+a-) > *yalga-* > *yala-* sözünü, “dil uzatma, iftira etme” içeriğinden bahisle *yalan*’ın türetimine esas kabul etmiştir.

András Róna-Tas ve Árpád Berta, *yala-* “asılsız yere suçlamak” fiilinden yola çıkmışlardır. Saymaca bir **yal* “yalan” isminden *+a-* ekiyle türediği belirtilen *yala-* “iftira etmek” tabanına *-gan* eki getirilerek türetilen *yalagan*’ın söz ortası *a* sesi düşmüş, böylelikle *yalan* ismi ortaya çıkmıştır.

Brockelmann, Clauson, Levitskaya, Ş. Tekin, Gülensoy, Tietze ve Stachowski *yalgan* ~ *yalan* sözünü, “aldatmak” karşılığını verdikleri saymaca bir

**yal-* tabanına dayandırırken Şinasi Tekin bu tabanı saymaca bir **ya-* “yalan söylemek” köküne dek götürmüştür.

Değerlendirme

Sınıflandırılan bu görüşler hakkında şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür:

Vámbery'nin kurduğu *yalıng* “yalın” > *yalan* ilgisi Türkçenin seslik gelişimi açısından mümkün değildir. Zira sözcük, Eski Türkçede *yalgan* biçiminde olup söz ortasındaki /g/ sesi çok sonra yalnızca Oğuz sahasında düşmüştür. Üstelik Eski Türkçede hem *yalıng* hem de *yalgan* birlikte görülebilmektedir (Clauson, 1972, s. 926, 929). Ayrıca son ses *yalgan* ~ *yalan*'da genizsil olmayıp normal *n* sesidir.

Räsänen'in gündeme getirdiği “bağlamak” anlamındaki *yalga-* fiili ile *yalgan* ~ *yalan* arasındaki ilişki Türkçenin söz varlığındaki anlam çeşitlenmesine dönemsel açıdan aykırıdır. Zira Eski Türkçede sıklıkla tanıklanabilen ve tarihî lehçelerin hiçbirinde “bağlamak” manasında geçmeyen *yalgan* ~ *yalan*'ı, çağdaş lehçelere has anlam barındıran *yalga-* ile ilişkilendirmek sakıncalıdır. Ayrıca sözcüğün türemesine dair izahlarda öncelikle başvurulması gereken, başka dillerin değil Türkçenin dil içi dünya görüşü olmalıdır.

Nişanyan'ın işaret ettiği **yalıg* “dil?” tabanına gönderme yapabileceğimiz bir bulguya Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarında rastlanmamaktadır. Üstelik dilin yalama işlevine bağladığı **yalıg*(?) “dil” sözcüğünü dayandırdığı *yala-*, Eski Türkçede *yalga-* “yalamak” biçiminde olup (Clauson, 1972, s. 926) o dönemde **yalıg*'ı türetebilecek seslik yapı taşımamaktadır.

András Róna-Tas ve Árpád Berta'nın *yalgan* ~ *yalan*'ı getirdikleri saymaca **yal* ismini, “yalan” manasında konumlandırarak bir veri -yukarıda da değinildiği üzere- Eski Türkçede bulunmamaktadır. Türkçenin erken dönem metinlerinde *yal* ismi “at yelesi” anlamındadır (Clauson, 1972, s. 916). Ayrıca (**yal*+*a-gan*) > *yalgan* dönüşümünde söz içindeki *a* sesinin düşmesi için bir neden bulunmamaktadır.

Haddizatında *-gan* ekinin sıfat nitelikli sözcükler türetmesinden yola çıkarak Eski Türkçedeki *yalgan* “yalan” sözünü saymaca bir **yal-* fiiline dayandırıp bütünden (*yalgan*'dan) bahisle parçaya (**yal-*'a) anlam vermek ilk bakışta cazip görünmektedir. Nitekim pek çok araştırmacının yaklaşımı bu yödedir. Ancak bu tutumun dayanakları, varsayım üzerine kurgulanmaktan öteye geçemeyip ispata muhtaçtırlar. Üstelik *yala* “iftira” ile *yalgan* ~ *yalan* arasındaki ilişkiye dâhil etmemiz gereken Eski Türkçedeki *yala-* “iftira atmak, suçlamak” (Clauson, 1972, s. 919) fiilini **yal-* tabanı üzerinden açıklamak

mümkün değildir. Zira Eski Türkçede *-A-* şeklinde bir fiilden fiil yapım eki bulunmamaktadır.

yala çerçevesinde değinildiği üzere, Şinasi Tekin’in (**ya-l-gan*) > *yalgan* ~ *yalan*’ı açıklarken başvurduğu saymaca **yal-* fiilini yine saymaca bir **ya-* “yalan söylemek” köküne bağlaması, Eski Türkçedeki birincil uzun ünlüler açısından sorunludur. Talat Tekin’in işaret ettiği gibi “hata etmek” anlamındaki *yaz-* fiilinde saklanan **ya:-* ile **yal-* ve *yalgan*’da saklanan **ya-* iki farklı fiil olmalıdır (Tekin, 1997, s. 71-72).

Etimolojik yaklaşımlarda, sözcüklerin anlamlarındaki somuttan soyuta dönüşüm dikkate alınmalıdır. **ya-*’ı ya da ondan türediği düşünülen **yal-*’ı doğrudan “yalan söylemek” gibi soyut bir yapıda yorumlayan açıklamalar, bu ilkeyi göz ardı etmektedir.

Öneri

Sıralanan gerekçeler uyarınca *yala* ve *yalgan* sözlerine dair somut verilere dayalı yeni bir yaklaşım ortaya konulabilir. Bu doğrultuda elimizdeki en önemli veri, her iki sözcüğün de oluşumuna ışık tutabilecek *yalgantur-* ~ *yalgandur-* fiilidir. Clauson fiilin, *yalga-* “yalamak” sözcüğünün ettirgen çatısı olması gerektiğini ifade ederken Eski Türkçedeki “pohpohlamak, yaltaklık etmek” anlamına dikkat çeker. Fiil ile *yalgan* “yalan” arasında kurulacak ilişkinin cazip hale geldiğini, bu durumun Karahanlı çağında kazandığı “yalanlamak” anlamına yansıdığını belirtir (Clauson, 1972, s. 927). İlk defa Eski Uygur Türkçesinde “iltifat etmek, gönlünü okşamak, kandırmak; (gerçek niyetini) göstermemek; yalattmak” gibi anlamlarla karşımıza çıkan *yalgantur-* ~ *yalgandur-*’a (Wilkens, 2021, s. 857) DLT’de “yalanlamak” manası verilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 394). Bu anlam, hiç şüphesiz eserde karşılık geldiği Arapça *kezzebe* fiiliyle ilgilidir. Fiilin Arap dilindeki ilk anlamı “yalanlamak, tekzip etmek” iken ikinci anlamının “çok yalan söyledi” (Kanar, 2012, s. 1398) oluşu manidardır. Harezmi sahası metinlerinde de “yalanlamak” anlamını sürdüren *yalgantur-* (Boeschoten, 2022, s. 390; Ünlü, 2012b, s. 656), daha sonraki tarihî lehçelerde tanımlanamaz. Bu durumun nedeni ilerleyen dönemlerde fiilin yerini *yalganla-* (Toparlı vd., 2003, s. 308) ~ *yalanla-*’ın (Türk Dil Kurumu, 1996, s. 4228- 4229) alması olabilir.

Gelinen noktada, *yalgantur-* fiilinin ilk kez görüldüğü Eski Uygur Türkçesi metinlerinde “yala(t)mak” ve “kandırmak” manaları arasında semantik bir ilişkinin yakalanıp yakalanamayacağı önemli bir sorudur. Soruya olumlu yanıt verildiğinde, köken ortaklığından hareketle *yalgan* ve *yala* sözcüklerini de açıklamak mümkün olabilecektir. Bu doğrultuda *yalgantur-*’ın kullanım

alanını yansıtan Eski Uygurca *Daśakarmapathāvadānamālā* metnindeki şu alıntılar önemlidir¹:

*mening [kō]ng[ü]l[ümdeki] kü[sü]şüm eymençsiz köngülün sanga sözle-
dim s(e)n yme amtı köngülünün idmiş k(e)rgek edgü erenler kuñç[uy]laring
yalganturu sözlemiş savın [yér]mez[le]r küsüşlerin kantururlar m(e)n kuñ-
çuylar törüsün küzedmetin ka[rnımtaki] savımın tükel sanga sözledim* (Elmalı, 2016, s. 94-95; Wilkens, 2016, s. 340). “Benim gönlümdeki arzumu çekince-
siz gönülle sana söyledim. Şimdi sen de gönlünü zorlamalısın. İyi erkekler,
hanımların (onların) akıllarını çelmek için söyledikleri sözleri ayıplamazlar.
Arzularını yerine getirirler. Ben hanımlara has edebi gözetmeden içimdeki
geçen sözleri eksiksiz sana söyledim.” (Elmalı, 2016, s. 239; Wilkens, 2016,
s. 341).

ne atlıg er ol kuñçuylarning yalganturu sözlemiş savın taplamadın yerdeçi
(Elmalı, 2016, s. 96; Wilkens, 2016, s. 344) “Hanımların (erkekleri) ayartmak
için söyledikleri sözlerini uygun görmeden ayıplayan adam kimdir?” (Elmalı,
2016, s. 240; Wilkens, 2016, s. 345).

*kuñçuylarning ésiz yavız [sakin]çin uzun turkaru begi br(a)hmadatē [éli-
gke] yalganturur erdi birök özinge [kılmağ]u teg ne negü iş işlegeli ugrasar
[ol ugu]rda bo muntag tül tüşeyük m(e)n tēp [sözleyür] erdi* (Elmalı, 2016,
s. 100; Wilkens, 2016, s. 356). “Hanımlara has kötü düşünceyle sürekli beyi
Brahmadatē hükümdarı kandırır idi. Üzerine vazife olmayan işleri yapmaya
kalktığı zaman ‘Ben buna dair rüya gördüm’ diye konuşur idi” (Elmalı, 2016,
s. 240; Wilkens, 2016, s. 357).

*bir tişi bars amranmakl(ı)g er[igin] barığın tüü törlüg yalganturup élig
begke utru yoriyu k(e)lti* (Elmalı, 2016, s. 106-108; Wilkens, 2016 s. 408).
“Bir dişi pars, işveli tavırlarla türlü türlü yaltaklanmalarla hükümdara doğru
yürüyerek geldi” (Elmalı, 2016, s. 243; Wilkens, 2016, s. 409).

*bodi[s(a)t(a)v] uguşlug tavışgan katıg köngülün isig özin titgeli katıg kı-
nıg köngül örit[di] yumşak savın yalganturu olarka inçe t[ép] tēdi* (Wilkens,
2016, s. 714). “Bodisatva asıllı tavşan çekincesiz gönülle canını feda etmek
için kararlı bir niyet besledi. Yumuşak sözlerle kandırmak üzere onlara (arka-
daşlarına) şöyle dedi” (Wilkens, 2016, s. 715).

savı çın kër[tü] mü tēp yalganturu sözleyür[ler] (Elmalı, 2016, s. 222;
Wilkens, 2016, s. 622). “‘Sözü doğru mudur?’ deyip akıl çelerek konuşurlar”
(Elmalı, 2016, s. 283; Wilkens, 2016, s. 623).

¹ Alıntıların transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı zikredilen metin yayımlarına dayalı olarak karşılaştırmalı yaklaşım ile tarafımızdan yapılmıştır.

Aktarılan bağlamlarda iki husus dikkati çeker. Birincisi, *yalgantur-*’ın *sözle-* “söylemek” fiilinin zarfı olarak seslenme ve konuşma tarzını yansıtmasıdır. İkincisi ise “aklını çelmek, kandırmak” anlamıyla bağlama dâhil edilmesidir. Bu iki husustan hareketle üçüncü bir çıkarımda bulunmak mümkündür. Yukarıda yer verilen dişi parsın hükümdarla kurduğu iletişimde *yalgantur-*’ın karşıladığı “ayartma” eylemi, söz boyutunda bir iletişim olamayacağına göre sese yüklenen çekicilikle gerçekleşmiştir. Sözün vurgusunu, tonlamasını, ezgisini ve seriliğini sağlamak üzere damak ile dudakların yalanması, biyolojik bir ihtiyaç olmasının yanı sıra kişiler arası iletişimde konuşmanın tesirini de artırmaktadır. Nitekim *Kutadgu Bilig*’de Ögdülmiş, hükümdarın Odgurmuş’a duyduğu muhabbeti abartılı bir biçimde aktarırken *seni sözleyi şük kurutmaz tilig* (Arat, 1991, s. 349) “Hükümdar daima senden bahseder, bir an bile seni dilinden düşürmez (Arat, 2003, s. 254) dizesinde durmaksızın bir şeyi anlatmak *tilin kurutma-* “dilini kurutmamak” ifadesiyle deyimleştirilmiştir (Şen, 2017, s. 183). Aynı doğrultuda DLT’de fitne zamanı az konuşmayı tavsiye eden *bulgak üküş bolsa kaçan bilging yiter / yangşak telim sayrap anı(n) tamgak katar* “Halk arasında fitne çoğalırsa aklın şaşar; düzelemez. Hezeyan şeklinde konuşma artarsa ağzın kurummasından damak sertleşir” beytinde (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 204) konuşmanın azlığı *tamgak katar* “damak katılaştır” şeklinde ifade edilmiştir. *yalgantur-* “yalanmak”, ses yolunu rahatlatıp konuşmayı kolaylaştırarak sözün çoğaltılıp abartılmasına, dolayısıyla gerçeğin dışına çıkılmasına zemin hazırlamaktadır. Kâşgarlı Mahmud’un *kabart-* “kabartmak” fiilinin sözle ilişkisini *ol sözüg kabarttı* “O sözü abarttı” bağlamıyla tanımlaması bu vaziyetin sonucudur (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 525). Aynı vaziyet, eserde fasih konuşan kimse için yapılan *anınğ erni yakışmas* “Onun dudakları birbirine yaklaşmaz; süratinden ve konuşmaya devam etmesinden dolayı” tasvirinde de (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 380) kendini gösterir. Zira dudaklar kapalı olduğunda yalanma eylemi gerçekleşemeyeceğinden, konuşmanın biyolojik nedenlerle sekteye uğraması kaçınılmazdır.

Sıralanan veriler, Türklerin söz üzerinden muhabbetinin aklını çelme tutumu ile sözün vurgusunu, tonlamasını, ezgisini ve hızını tesis eden “yala(n) ma” hareketi arasında kavramsal bir ilgi kurduklarını düşündürmektedir. Aynı mantık Eski Türkçede, temelde “yalamak” anlamı taşıyan *yalga-* fiilinin (Clayson, 1972, s. 926-927) Harezmi dönemi metinlerinden *Kıtaşü’l-Enbiyâ*’da “kandırmak, yalan söylemek” (Ata, 1997b, s. 699) karşılığındaki kullanımında açıkça kendini gösterir. Eserde Hz. Yusuf’un kötü niyetli kardeşlerinin onu gezintiye çıkarmak için babalarını ikna etmeleri *yalgan til birle ataların yalgap* (Ata, 1997a, s. 95) “Yalan söz ile babalarını kandırıp” şeklinde anlatılır. *yalga-* “yalamak” fiilini seslik açıdan *yala-*’a dönüştüren Batı Türkçesinde de benzer bir durum söz konusudur. Eski Oğuz Türkçesiyle kaleme alınmış ilk

Kur'an tercümelerinden Bursa nüshasında *yala-*'tan türetilmiş (*yala-n-dur-*) > *yalandur-* fiili, “yalan söylemek, uydurmak” manasında tanıklanır (Küçük, 2001, s. 765).

Gelinen noktada, Eski Türkçedeki *yalgan* “yalan” sözünün, *yalga-* “yalamak” fiil tabanına fiilden isim yapan *-n* ekinin getirilmesi suretiyle “kandırıcı söz” anlam ekseninde ortaya çıktığı görülmektedir. Durumun izlerini Çağdaş Türkçede de sürmek mümkündür. Örneğin Alt. T.’nde *cala-* “yalamak” sözünün isim-fiil eki almış şekli olan *calaş*, “yalanma” yanında “yaltaklık” için de kullanılır. Bu lehçede, Eski Türkçede *yalgantur-* ile karşılanan “ayartmak” eylemi *calgançı-* “kuyruk sallamak” fiilinde semantik devamlılığını sürdürmektedir (Naskali Gürsoy ve Duranlı, 1999, s. 50). Hak. T.’nde *çalga-* “yalamak” fiilinden doğan *çalagaaçı* “dalkavuk” (Arıkoğlu, 2005, s. 76), Kır. T.’nde *calgama* “düzme, sahte” (Yudahin, 1998, s. 168), Kaz. T.’nde *jalga-* “(3) konuşmayı sürdürme” (Koç vd., 2003, s. 156), Bşk. T.’nde (*yala-n-*) > *yalin-* “rica etmek, yalvarmak” (Özşahin, 2017, s. 689), Trkm. T.’nde (*yala-n-*) > *yalin-* “dalkavukluk etmek, pohpohlamak” (Tekin vd., 1995, s. 673) türevleri Eski Türkçedeki *yalga-* “yalamak” ile ilişkilendirilebilir. TT ağızlarındaki (*yala-n-dır-*) > *yalandırmak* “aldatmak, kandırmak” (Türk Dil Kurumu, 1993, s. 4139) sözcüğü de aynı mantığı yansıtan bir başka çarpıcı örnektir. TT’nde halk ağzında kullanılan (*yala-p+ı-k*) > *yalabık* sözcüğünün “alevlerin oynayarak parıldaması, parlama, parıltı” yanında taşıdığı “iki yüzlü, kaypak” manası da (Türk Dil Kurumu, 2005, s. 2114) ortaya çıkan tabloda dikkate değerdir.

Eski Türkçedeki *yalgan* “yalan” ile *yalga-* “yalamak” sözcüklerinin biçim ve anlam ilişkisini böylelikle ortaya koyduktan sonra, aynı bakış açısıyla *yala* sözcüğüne yönelebiliriz. Bunun için öncelikle şu husus gözden kaçırılmamalıdır: *yalgan* “yalan” ve *yala* “iftira”, gerçeklikten koparılmış söz demektir. Türkçenin dil içi dünya görüşüne göre, sözün gerçeklikten uzaklaştırılması *-yalgan* çerçevesinde değinildiği üzere- vurgusuna, tonuna, ezgisine ve hızına yön vermek için damakların ve dudakların yalanmasından geçer. Dolayısıyla *yalgan*’ı üreten mantıkla *yala*’yı üreten mantık aynı olmalıdır. O takdirde *yalgan* ve *yala*’yı “yalamak” anlam ekseninde buluşturacak ortak bir türetme zemini aranmalıdır. Kanaatimizce bu zemini oluşturan unsur, Eski Uygur çağından itibaren temelde “yanmak” anlamındayken (Clauson, 1972, s. 918; Wilkens, 2021, s. 956; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 944) DLT’deki *kün yüzüg yaldı* “güneş yüzü yaladı ve onu kararttı” örneğinde “yalamak” manasıyla karşımıza çıkan *yal-* fiilidir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 377). *Türkçe Sözlük*’te *yala-* filine “dilini sürüp geçmek” yanında verilen “sıyırarak, dokunarak geçmek” karşılığı “Bir güneş parçası binanın yüzünü yalayarak açık kapılardan içeri giriyor” örneği bağlamında sunulur (Türk Dil Kurumu, 2005, s. 2114). Bu sunum, yakıcılıkla yalamak arasında kurulan ilginin günü-

müzde de sürdüğünü göstermesi açısından dikkate değerdir. Ateşin dokunduğu yüzeyi aşındırması, sıyırmak “Hızla sürtünerek veya dokunarak geçen bir şey geçtiği yüzeyden küçük bir parça koparmak, soymak veya o yüzeyin üzerini hafifçe çizmek, yırtmak” (Türk Dil Kurumu, 2005, s. 1762) mahiyetine bürünüp akabinde sözcüğün “yalamak” anlamını kazanmasına yol açmıştır. Aynı yaklaşım KTat. T.’nde *yala-*’ın “yalamak, dil değdirmek” manası yanında taşıdığı “güneş yakmak, eritmek” anlamında da kendini gösterir (Öner, 2009, s. 326). Nitekim Eski Türkçedeki (*yal-ım*) > *yalım*, (*yal-t*) > *yalt* (Clauson, 1972, s. 328) sözcükleri güneş ışınlarıyla aşınıp pürüzlerinden sıyrılarak dik ve düz hâle gelen sarp, yalçın kaya için kullanılır (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 945-946; Wilkens, 2021, s. 857). Eski Türkçede, *yal-* fiilinde “sıyırmak” anlamının en açık gözlemlendiği türevler ise (*yal-ın-*) > *yalın-* “-fazlalıklardan sıyrılıp- soyunmak” (Clauson, 1972, s. 931) ve (*yal-ıng*) > *yalıng* “-üzerindekiler sıyrılmış, çıplak, yalın” (Clauson, 1972, s. 929) sözcükleridir. Sonuç olarak, başlangıçta “yanmak” anlamındayken yanan nesnelerin yüzeyindeki aşınmadan ötürü “sıyrılmak/sıyırmak” gibi manalar kazanan *yal-* fiilinin, buradan “yalamak” anlamına geçiş yaptığını ifade edebiliriz. TT’nde üzeri düzleşmiş, dişleri aşınmış (*vida*, *cıvata* vb.) için (*yala-ma*) > *yalama* denilmesi (Türk Dil Kurumu, 2005, s. 2114) bu geçişin çarpıcı göstergelerindedir. Zira *vida* türü nesnelerin gireceği yuvayı sıyırap tutunamamaları, *yalama* olmalarına yol açar.

Etimolojik değerlendirmelerde “ateş ve ışık saçmak” anlamındaki saymaca bir **ya-* kökünden (Clauson, 1972, s. 918; Erdal, 1991, s. 690; Özkan, 2003, s. 159; Stachowski, 1984, s. 155; Tekin, 1976, s. 318) geldiği üzerinde uzlaşı bulunan (**ya-l-*) > *yal-* “sıyırmak, yalamak”, *yalga-* “yalamak” ile aynı semantik arka plana sahiptir. *yal-*’ın “sıyırmak, yalamak”, konuşmayı ikna edici kılmak amacıyla sözün vurgusuna, tonuna, ezgisine ve hızına yön vermek üzere gerçekleştirilen damaklar ile dudakları *yalama* eylemini karşılaması, *yala* “çarpıtılmış söz, iftira” sözcüğünün türetilmesini sağlamıştır. Bu türetimde, *yal-* “sıyırmak, yalamak” fiiline zarf-fiil kökenli olduğu anlaşılan fiilden isim yapan *-A* eki (Tekin, 2000, s. 90; Gabain, 2000, s. 51; Erdal, 1991, s. 40) getirilmiştir. Öne sürülen türetimin yolundaki en büyük engel ise Eski Türkçede yalnızca DLT’de tanıklanan *yala-* “suçlamak, itham etmek, iftira atmak” fiilidir (Clauson, 1972, s. 919; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 385). Clauson’un tek örnek (hapaks) olduğunu belirttiği *yala-*’ın, DLT’de *yalal-* “suçlanmak” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 383) ve *yalaş-* “karşılıklı suçlamak” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 381) gibi türevleri bulunur. Ancak “iftira atmak, suçlamak” anlamındaki bu fiil, Uygur çağında *yalala-* biçimindedir (Wilkens, 2021, s. 856). Fiil, *yalala-* şeklinde Türkçeden Moğolcaya da geçmiş, bu dilde “suçlamak, suç yüklemek, dava açmak” gibi anlamlarda kullanılmıştır (Lessing, 2003, s. 680). Bunların yanında Eski Türkçenin pek

çok özelliğini yansıtan Tuv. T.’ndeki *yalalakçı* “itham eden suçlayan” sözü de (Arikoğlu ve Kuular, 2003, s. 117) *yalala-*’tan gelir. Necmettin Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesindeki ses olaylarını açıklarken hece yutumunu (haploloji) “Genellikle benzer sesli hecelerden birinin telaffuz veya değişik sebeplerle düşmesi, yutulması” (Hacıeminoğlu, 2008, s. 10) şeklinde tanımlar. Dolayısıyla DLT’de nakledilen *yala-* “suçlamak, iftira etmek” fiilini, Eski Türkçede aynı anlamda kullanılan *yalala-*’ın hece yutumuna uğramış hali olarak kabul etmek gerekir.

Buraya kadar öne sürülen görüşleri maddeler hâlinde şöyle sıralayabiliriz:

a. Eski Türkçede *yala* “iftira” ve *yalgan* ~ *yalan* aynı kökten gelen sözcüklerdir.

b. *Yala(n)mak*, konuşmayı etkileyici kılmak için başvurulmuş fizyolojik bir davranışken konuşarak muhatabının aklını çelmeye karşılık genel *yala* ve *yalgan* ~ *yalan* sözcüklerinin türetimine kaynaklık etmiştir.

c. Her iki sözcük de “ateş saçmak” anlamındaki saymaca bir **ya-* köküne dayanır.

ç. **ya-* “ateş saçmak” fiili, ateşin nesnelerin yüzeylerinde meydana getirdiği aşınmadan ötürü önce “sıyrmak” sonra “yalamak” anlamı kazanan (*ya-l-*) > *yal-* fiilini doğurmuştur.

d. *yala* sözcüğü, *yal-* “yalamak” tabanına *-A* fiilden isim yapma eki getirilerek türetilmiştir.

e. Batı Türkçesinde *yalan* biçiminde görülen *yalgan* sözcüğü ise Eski Türkçede “yalamak” anlamında bulunan *yalga-* fiiline *-n* fiilden isim yapma eki getirilerek oluşturulmuştur.

f. *yalgan* ~ *yalan*’a kaynaklık eden *yalga-* “yalamak” fiili de *yal-*’tan “*yalan*(n)mak” gelir.

g. (**ya-l-ga-*) > *yalga-*, *yal-*’a Eski Türkçede pekiştirme ve ettirgenlik işleviyle fiiller yapan *-GA-* eki getirilerek üretilmiş olmalıdır (Taş, 2009, s. 175; Tekin, 2003, s. 338)². Benzer bir süreci *tat-* “tatmak” ve *tatga-* arasında gözlemek mümkündür.

² *-GA-* eki, Eski Türkçede fiilden isim yapan *-(X)g* ve isimden fiil yapan *+A-* eklerinin birleşip kalıplaşmasından doğmuş olmalıdır. Bu birleşim, kalıplaşma derecesinde görülmediğinde *yalga-* ile ilgili şöyle bir açıklama yapmak mümkündür: *yal-*’a önce Eski Türkçede fiilden isim yapan *-(t)g* eki getirilerek *yalg* üretilmiş, ardından bu tabana isimden fiil yapan *+a-* eki getirilerek erişilen (*yal-(t)g+a-*) > *yalga-*, vurgusuz orta hece dar ünlüsünün düşmesi sonucu *yalga-*’a evrilmiştir.

Sonuç

Türkçedeki *yala* “iftira” ve *yalgan* ~ *yalan* sözcükleri, dili ve damağı ıslatmak suretiyle konuşmayı akıcılaştırıp söze çekicilik kazandırmak için başvurulan “yalamak” eylemine dayanır. Her iki sözcük de saymaca **ya-* “ateş saçmak” kökünden türeyerek “yalamak” anlamını kazanan *yal-* fiiline dayanmaktadır.

Etik Komite Onayı: Araştırmada etik kurul iznine gerek yoktur.

Mali Destek: Araştırma için herhangi bir mali destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Ethical Committee Approval: Ethical committee approval is not required for this research.

Funding: This research received no external funding.

Conflicts of Interest: The author declare no conflicts of interest in this study.

Kısaltmalar

Alt. T.	Altay Türkçesi
Azb. T.	Azerbaycan Türkçesi
Bşk. T.	Başkurt Türkçesi
C	Cilt
çev.	Çeviren
DLT	<i>Dîvânu Lugâti't Türk</i>
Hak. T.	Hakas Türkçesi
haz.	Hazırlayan
Kaz. T.	Kazak Türkçesi
Kır. T.	Kırgız Türkçesi
KTat. T.	Kazan Tatar Türkçesi
Kum. T.	Kumuk Türkçesi
OT.	Old Turkish
Özb. T.	Özbek Türkçesi
s.	Sayfa
Tat. T.	Tatar Türkçesi
TİEM	Türk İslam Eserleri Müzesi

Trkm. T.	Türkmen Türkçesi
TT	Türkiye Türkçesi
Tuv. T.	Tuva Türkçesi
vd.	Ve diğerleri
vb.	Ve benzeri
Yak. T.	Yakut Türkçesi
YUyg. T.	Yeni Uygur Türkçesi

Kaynakça

- Arat, R. R. (1991). *Kutadgu Bilig: I Metin*. Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (2003). *Kutadgu Bilig: II Çeviri*. Türk Tarih Kurumu.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekle Hakasça-Türkçe sözlük*. Akçağ.
- Arıkoğlu, E. ve Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Ata, A. (1997a). *Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī Kışaşü'l-Enbiyā (Peygamber kıssaları): I Giriş - metin-tıpkıbasım*. Türk Dil Kurumu.
- Ata, A. (1997b). *Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī Kışaşü'l-Enbiyā (peygamber kıssaları): II Dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Bamatova, Z. Z. (1969). *Kumıksko-Russkiy slovar*. İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Boeschoten, H. (2022). *A dictionary of early middle Turkic* (J. O'Kane, Ed.). Brill.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratur-Sprachen Mittelasiens*. Brill.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Clarendon.
- Çetin, E. (2012). *Altun Yaruk yedinci kitap Berlin Bilimler Akademisindeki metin parçaları karşılaştırmalı metin, çeviri, açıklamalar, dizin*. Karahan.
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen I-IV*. Franz Steiner.
- Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathāvadānamālā giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvānu Lugâti 't-Türk: giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B., Aliyev, A. M., Şayhulov, A., Kajıbek, E. Z., Uulu, K. K., Yusuf, B., Göklenov, C., Mahpir, V. U. ve Çeçenov, A. (1991). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü I-II*. Kültür Bakanlığı.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation a functional approach to the lexicon, Vol. I-II*. Otto Harrassowitz.
- Fasmer, M. (1987). *Etimologičeskiy slovar russkogo yazıka* (C 4). Progress.

- Gabain, A. V. (2000). *Eski Türkçenin grameri* (M. Akalın, Çev.; 3. bs.). Türk Dil Kurumu. (Orijinal çalışma basım tarihi 1974).
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü I-II*. Türk Dil Kurumu.
- Hacieminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu.
- Harrison, K. D. ve Anderson, G. D. S. (2002). *Tuvan-English, English-Tuvan dictionary*. Peçat Ofsetnaya.
- Kanar, M. (2012). *Arapça -Türkçe sözlük*. Say.
- Karaağaç, G. (2008). *Türkçe verintiler sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Karaman, A. (2022). *Eski Türkçede ikilemeler*. Türk Dil Kurumu.
- Koç, K., Bayniyazov, A. ve Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Akçağ.
- Koçoğlu Gündoğdu, V. (2012). *Günümüz Tuva Türkçesi (giriş-dil özellikleri-metinler-söz dizini)* (Tez No. 308726) [Doktora tezi, Ege Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM-73 1v-235v/2) giriş-inceleme-metin-dizin* (Tez No. 141355) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Küçük, M. (2001). *Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait satır arası ilk Kur'an tercümesi (inceleme-metin-dizin)* (Tez No. 100016) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Lessing, F. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük I-II* (G. Karaağaç, Çev.). Türk Dil Kurumu.
- Levitskaya, L. S. (1989). *Etimologičeskiy slovar' Tyurkskiy yazıkov. obşçetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovi na bukvi "Dž", "Ž", "J"*. Akademiya Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya.
- Nadelyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., ve Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar*. İzdatel'stvo Nauka.
- Naskali Gürsoy, E. ve Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe sözlük N. A. Baskakov ile T. M. Toşçakova'nın Oyrotsko-Russkiy slovar'ından genişletilmiş*. Türk Dil Kurumu.
- Necip, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü* (İ. Kurban, Çev.). Türk Dil Kurumu. (Orijinal çalışma basım tarihi 1968).
- Nişanyan, S. (2009). *Sözlerin soyağacı -çağdaş Türkçenin etimolojik sözlüğü-*. Everest.
- Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Özkan, F. (2003). Yıldırım, yıldız, alev, alaz, yalaz, ışın ve ışık kelimeleri nereden geliyor? *Bilig*, 27, 157-179.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.

- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Róna-Tas, A., & Berta, Á. (2011). *West old Turkic: Turkic loanwords in Hungarian I-II*. Harrassowitz.
- Sevortyan, A. V., & Levitskaya, L. S. (1974-2000). *Etimologičeskiy slovar Tyurkskiy yazıkov I-VI*. Akademiya Nauk.
- Stachowski, M. (1984) Zum Turkischen yıldırım ‘Blitz’. *Ural-Altäische Jahrbücher*, 56, 154-155.
- Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Ksiegarnia Akademicka.
- Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin deyim varlığı*. Türk Dil Kurumu.
- Şimşek, Y. (2019). *Harezm Türkçesi Kur’ân tercümesi (Meşhed nüshası [293. No.], giriş-metin-dizin) (C I-II)*. Akçağ.
- Taş, İ. (2009). *Kutadgu Bilig’de söz yapımı*. Türk Dil Kurumu.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca metinler II. Maytrısimit Burkancuların mehdisi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidaî bir dram (Burkancılığın Vaibhâşika tarikatine ait bir eserin Uygurcası)*. Sevinç Matbaası.
- Tekin, Ş. (2001). *İştikakçının köşesi*. Simurg.
- Tekin, T. (1997). *Türkoloji eleştirileri*. Simurg.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.
- Tekin, T. (2003). *Makaleler I Altayistik* (E. Yılmaz ve N. Demir, Haz.). Grafiker.
- Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z. ve Eker, S. (1995). *Türkmence Türkçe sözlük*. Simurg.
- Tietze, A. (2021). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügatı 7, T-Z* (E. Yılmaz ve N. Demir, Ed.). Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA).
- Toparlı, R., Vural, H. ve Karaatlı, R. (2003). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu. (1993). *Türkiye’de halk ağızlarından derleme sözlüğü XI, U-Z*. Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu. (1996). *Tanıklarıyla tarama sözlüğü VI*. Türk Dil Kurumu.
- Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe sözlük*. Türk Dil Kurumu.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur’an tercümesi (TİEM 235v/3 – 450r/7) giriş-metin-inceleme-analitik dizin* (Tez No. 144348) [Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Ünlü, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Kitabevi.
- Ünlü, S. (2012b). *Harezm-Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Kitabevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Eğitim Kitabevi.
- Vámbergy, H. (1878). *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*. F. A. Brockhaus.

- Wilkens, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā, Teil 1-2-3*. Brepols.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch-Deutsch-Türkisch. Eski Uygurcanın el sözlüğü. Eski Uygurca–Almanca–Türkçe*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız sözlüğü I-II* (A. Taymas, Çev.). Türk Dil Kurumu. (Orijinal çalışma basım tarihi 1940).
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb giriş, dil özellikleri, metin, indeks*. Türk Dil Kurumu.

Extended Summary

The word *yala*, which means “to slander, accusation, rumor, incrimination” in old Turkish (OT.), expresses unreality just like the word *yalan* in modern Turkish. These words have been used interchangeably in texts belonging to different years and periods due to the similarity in their meanings. The phonetic and semantic similarities detected in the spreading areas of the Turkish language suggest that the words *yala* and *yalgan~yalan* come from a common root. So, in the etymological evaluations made up to now, the semantic relationship between the words *yala* and *yalgan~yalan* has been frequently mentioned.

The word *yala* was based on the nominal verb **yal-* by Şinasi Tekin. This verb is also based on the nominal verb **ya-*, which means “to lie” according to him. András Róna-Tas and Árpád Berta, on the other hand, mention the nominal base **yal*, meaning “to lie”. Şinasi Tekin’s thought is open to criticism in terms of primary long vowels in OT. We do not encounter any data that the nominal name **yal*, which András Róna-Tas and Árpád Berta claim to be the root of the word *yala*, overlaps with the OT. meaning of “to lie”.

Many opinions have been put forward about the etymology of the word *yalgan~yalan*. Vámbéry claimed that the word was transformed from *yalıng*. Based on the data in contemporary dialects, Räsänen refers to the verb *yalga-*, which means “to bind, to add”. According to András Róna-Tas and Árpád Berta, the verb *yala-* “to accuse unjustly” is the origin of the word *yalgan~yalan*. These two researchers think that the source of the verb *yala-* is the nominal **yal* noun and they claim that the meaning of this main root is “to lie”. Nişanyan thought that the roof of *yalgan~yalan* was **yalıg* “language?”. While Brockelmann, Clauson, Levitskaya, Tekin, Gülensoy, Tietze and Stachowski based the verb *yalgan ~ yalan* on a nominal base **yal-*, which they gave the meaning “to betray”, Şinasi Tekin takes this verb **yal-* further back, mentioning a nominal root **ya-* meaning “to lie”.

The formula *yalıng* “simple” > *yalan* assumed by Vámbéry is not possible in terms of Turkish phonetics. Because the word was in the form of *yalgan* in OT. and the /g/ sound in the middle of the word was dropped by the Oghuzs centuries later. The relationship between the verb *yalga-* meaning “to tie” and *yalgan~yalan* brought up by Räsänen, is periodically contrary to the diversification of meaning in the Turkish vocabulary. Because it isn’t correct to associate *yalgan~yalan*, which is frequently encountered in OT., with *yalga*, which does not appear with the meaning of “to tie, to add” in any of the old dialects. The word *yalga* should be considered as specific to modern dialects.

No data on the **yalıg* “language?” pointed out by Nişanyan could be found in the areas of development and spread of Turkish. Similarly, there is no data that the name **yal*, which András Róna-Tas and Árpád Berta show as the root of the word, is used with the meaning “to lie”.

In fact, considering the fact that the suffix *-gan* makes an adjective, it makes sense to base the old Turkish word *yalgan~yalan* on a nominal verb **yal-*. In the first place, it is tempting to make a semantic interpretation by going from the whole to the parts.

Indeed, many researchers have done so. However, since this point of view is based on assumptions, it needs to be proven.

Considering the reasons listed above and using concrete data, a new explanation should be made about the words *yala* and *yalgan~yalan*. When we look at the old Uighur Turkish texts, it is seen that the Turks have established a conceptual link between the act of licking and the effectiveness of speech in interpersonal communication. Because licking provides control of emphasis, intonation, melody and speed of the word. For this reason, the verb *yalga-*, whose original meaning is “to lick” in OT., means “to trick, to lie” in the texts of the Harezmi period. There is a similar situation in the Western Turkish, which transforms the verb *yalga-* into *yala-* with a phonetic change. In the Bursa copy, which is one of the first Qur’an translations written in old Oghuz Turkish, the verb (*yala-n-dur-*)> *yalandur-* derived from *yala-* is used to mean “to lie, to fake up”.

So, it is obvious that the word *yalgan* “to lie” in OT. is based on the verb *yalga-*. This verb meaning “to lick” was added by the suffix -n, which is a noun making suffix from the verb, and thus the meaning of “deceitful word” was formed. The word *yalgan* “to lie” in OT. is morphologically and semantically related to *yalga-* “to lick” as well as *yala* “to slander”. The licking of palate and lips directs the emphasis, intonation, melody and speed of speech. According to the intralingual world view of Turkish, this direction ensures that the word is removed from reality, as mentioned in the word *yalgan* before. In this case the words *yala* and *yalgan* must be based on a common root. In our opinion, *yal-* is the common root, which originally meant “to burn” in OT., but also means “to lick” in some texts. The verb *yal-* is based on a nominal root **ya-* “to throw fire”. **Ya-*, firstly due to abrasion caused by the fire on the surface of the objects, has expanded to the meaning of “scraping” and then “to lick” and has become (*ya-l-*)> *yal-*. Finally, the noun *yala* “to slander” is derived by adding the suffix -A, which derives a noun from the verb, to *yal-* “to lick”.

So the word *yalgan~yalan* is derived from the verb *yalga-* “to lick” and the verb *yalga-* is derived from the verb *yal-* “to lick”. The verb (**ya-l-ga-*)> *yalga-* must have been produced by adding the suffix -GA-, which derives verbs of reinforcement and causation in OT., to the verb *yal-*.

Yayın İlkeleri

- Derginin genel yayın dili Türkçedir. Ancak İngilizce makaleler de yayımlanabilir.
- Başvuru için özel bir tarih yoktur. Yıl içinde istenilen zamanda başvurulabilir.
- Sadece doktora derecesine sahip araştırmacıların başvuruları kabul edilmektedir.
- Tezden üretilen veya bir tezle benzerliği %5'ten fazla çıkan makaleler kabul edilmez.
- Yazılar hiçbir yerde yayımlanmamış olmalı, ayrıca başka bir yerde yayımlanmaya sunulmamalıdır.
- Makaleler ön değerlendirme sürecinden sonra en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur. Yazı Kurulu gönderilen yazıların yayımlanma sürecini yönetme (yayımlama, yayımlanmama, hangi sayıda yayımlanacağına karar verme vb.) hakkına sahiptir. Yazı Kurulu/Editör, yayımlanan yazılarda yazının bütünlüğünü bozmaya- cık küçük düzeltmeler yapabilir.
- Bir yazarın makalesinin yayım süreci sürerken ikinci bir yazısı kabul edilmez. Ayrıca aynı yazarın makalesi en az iki sayı sonra yayımlanabilir.
- İki isimden fazla yazarın yer aldığı makaleler için ayrıntılı bir müstakil gerekçelendirme hazırlanması istenir.
- Etik Kurul onayı gerektiren makaleler için Etik Kurul onayı alınmalı ve bu onay (kurul adı, tarih ve numarası) makalenin sonunda ve yöntem bölümünde belirtilmelidir. Etik Kurul onayı gerektiren araştırmalar için lütfen derginin Etik İlkeler ve Yayın Politikası'nı inceleyiniz.
- Dergiye gönderilen yazıların bütün yönleriyle YÖK ve COPE bilimsel etik ilkelerine uyması gerekmektedir. Akademik bir toplantıda sunulmuş ancak yayımlanmamış bildirimler kabul edilmez. Ayrıca intihal tespitinde kullanılan özel programlar aracılığıyla makalelerin daha önce yayımlanmamış olduğu ve intihal içermediği teyit edilir. Yazarların kendileri tarafından intihal programları aracılığı ile yapılacak taramanın sonucunda makalenin benzerlik oranının %15'i aşmaması gerekmektedir.
- Yazıyla ilgili ortaya çıkabilecek etik problemlerde COPE tarafından belirlenen işleyiş uygulanır. Yapılan inceleme sonucunda etik ihlal sabit görülmesi hâlinde yazarın kurumu durum ve süreç hakkında bilgilendirilir, aynı yazardan bir daha yazı kabul edilmez.
- Yayımlanan yazıların ilmî, fikrî ve edebî sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Dergide yer alan yazı, fotoğraf, tablo ve şekillerden kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
- Dergide yayımlanan yazılar için Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ile Bağlı Kuruluşları Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliği'ne göre yazarlara telif ücreti, hakemlere ise inceleme ücreti ödenir.

Yazım ve Gönderim Kuralları

- *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, makale başvurularını <https://giris.ayk.gov.tr> adresinde yer alan YAYSIS (Yayım Takip Sistemi) üzerinden kabul etmektedir. Yayım sürecinin bütün aşamaları buradan yürütülür ve her aşamada yazar bilgilendirilir. Posta veya e-posta yoluyla yapılan başvurular yayım sürecine alınmaz.
- Yazıların derginin amaç ve kapsamına uygun olması gerekmektedir.
- Makaleler, hakemlere doğrudan YAYSIS üzerinden (yazarın yüklediği dosyada değişiklik yapılmadan) yönlendirilmektedir. Makale üzerinde yazar-hakem gizliliğini sağlama adına makalenin sahibini tanımlayıcı herhangi bir bilgi olmamalıdır.

- Yazıların düzeni, başlıklandırma, şekil, tablo ve atf sistemi için APA 7 kurallarına uyulması gerekmektedir.
- Makale gönderirken şablon dosyasını kullanmanız gerekmektedir. Dosyayı derginin sayfasından indirebilirsiniz.
- Makaleler ile birlikte telif formunun da gönderilmesi gerekmektedir. Burada verilen bilgiler üzerinde daha sonra herhangi bir değişiklik yapılamaz. Dosyayı derginin sayfasından indirebilirsiniz.
- Makalelerde Türk Dil Kurumu *Yazım Kılavuzu*'na (kısaltmalar dâhil) uyulmalıdır.
- Dergiye gönderilecek araştırma makalelerinin 3000-10000 arasında kelime sayısına sahip olması gerekmektedir. Saha çalışmasına dayalı makalelerde bu sınır Yazı Kurulunun izni ile aşılabılır. Ayrıca Yazı Kurulu tarafından alanın öncü isimlerinden talep edilen yazılarda bu sınır aranmaz. Kitap değerlendirme yazılarında bu sınırlama 1500-2500 kelime arasında uygulanır. Tartışma türündeki yazılarda 2500-5000, editöre mektup türündeki yazılarda ise 750-1500 kelimelik bir sınırlama uygulanır.
- Makalelerin Türkçe ve İngilizce ile en az 200, en fazla 250 kelimelik özetleri ve her iki dilde anahtar kelimeleri yazının ilk sayfasında yer almalıdır. Makalelerin kaynakça bölümünden sonra en az 700, en fazla 1.000 kelimelik ayrıntılı İngilizce özeti verilmelidir.
- Yayım kararı alınması hâlinde makalenin sonunda, kaynakçadan önce, birden fazla varsa araştırmacıların katkı oranı, etik kurul, varsa destek-teşekkür ve çatışma beyanına şablon dosyasına uygun olarak yer verilmelidir.

Sayfa Düzeni İlkeleri

- Makalede Times New Roman yazı fontu kullanılmalıdır. Ancak bazı alanların gereği olarak yazım esnasında özel font kullanılmış ise bu fontlar sisteme yüklenmelidir.
- Özet (abstract) sağ ve sol taraflardan 2 cm daha içeride, 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır.
- Makale MS Word dosyası olarak hazırlanmalıdır. Makalede sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Metin boyutu: 11 punto

Dipnot boyutu: 9 punto

Paragraf aralığı: 6 nk

Paragraf girintisi: 1,25 cm

Üst-alt-sağ-sol kenar boşlukları: 3 cm

Satır aralığı: tek

- Makalede dipnotlar yer alacaksa tek satır aralığı ve 0 nk paragraf aralığında, 9 punto ile yazılmalıdır.
- Makalede 40 kelimeyi geçen doğrudan alıntılar sağ ve sol taraflardan 1,5 cm içeride ve 10 punto ile yazılmalıdır.

Makalede Kaynak Gösterme

- Kaynaklar APA 7'ye göre düzenlenmelidir.
- Kullanılan bütün kaynaklar makalenin sonunda "Kaynakça" adı altında verilmelidir.

Kitaplarda:

Metin içinde: (Korkmaz, 1992, s. 37)

Eserin kaynaklar bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Korkmaz, Z. (1992). *Atatürk ve Türk dili - belgeler*. Türk Dil Kurumu.

Makalelerde:

Metin içinde: (Gözaydın, 2001, s. 585)

Makalenin kaynaklar bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Gözaydın, N. (2001). Atatürk dönemi ile ilgili Almanya Dış İşleri arşivindeki belgeler - VII. *Türk Dili*, 599, 575-586.

Tezlerde:

Metin İçinde: (Durukan, 2011, s. 119)

Tezin kaynaklar bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Durukan, E. (2011). *İlköğretim 6. sınıfta bilgisayar destekli dil bilgisi öğretiminin başarı ve tutuma etkisi* (Tez No. 301128) [Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Tablo ve Şekiller

Tablo numaraları ve açıklamaları tablonun üstünde

Tablo 1:

şeklinde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Tablo içi metinler 9 punto, satır aralığı tek, paragraf aralığı 0 nk olmalıdır.

Tablo sayfaya ortalanmalıdır.

Şekil numaraları ve açıklamaları şeklin altında

Şekil 1:

biçiminde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Şekil sayfaya ortalanmalıdır.

Bu ilkelere uymayan makaleler değerlendirmeye alınmaz.

Publication Principles

- The primary publication language of the journal is Turkish. However, English articles can also be published.
- There is no specific date for submissions. Submissions can be made at any time during the year.
- Only applications from researchers holding a doctoral degree are accepted.
- Articles derived from a thesis or showing more than 5% similarity score with a thesis are not accepted.
- Articles must not have been published elsewhere and should not be under consideration for publication elsewhere.
- After the initial evaluation process, articles are subject to double-blind peer review by at least two referees. The Editorial Board has the right to manage the publication process of submitted articles (publication, non-publication, decision on which issue to publish, etc.). The Editorial Board/Editor may make minor revisions that do not alter the integrity of the article.
- A second article by the same author will not be accepted while the publication process of their first article is ongoing. Additionally, an article by the same author can be published at least two issues later.
- For articles with more than two authors, a detailed separate justification is required.
- Articles requiring Ethical Committee approval must obtain such approval, and this approval (committee name, date, and number) must be stated at the end of the article and in the methods section. For research requiring Ethical Committee approval, please refer to the journal's Ethical Principles and Publication Policy.
- Submitted articles must adhere to all aspects of YÖK (Higher Education Council) and COPE (Committee on Publication Ethics) scientific ethical principles.
- Papers presented at an academic conference but not yet published are not accepted. Additionally, through the use of special programs for plagiarism detection, it is confirmed that articles have not been previously published and do not contain plagiarism. Authors are required to ensure that the similarity rate of the article does not exceed 15% through plagiarism detection programs.
- In cases of ethical problems related to the article, the procedure determined by COPE is applied. If an ethical violation is found after the investigation, the author's institution is informed about the situation and process, and no further articles are accepted from the same author.
- The scientific, intellectual, and literary responsibility for the published articles lies with the authors.
- Content from articles, photographs, tables, and figures published in the journal cannot be quoted without reference.
- According to the Copyright, Publication, and Sales Regulation of the Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History and Its Affiliated Institutions, authors are paid copyright fees, and referees are paid review fees for articles published in the journal.

Writing and Submission Rules

- Articles must be in line with the aim and scope of the journal.

- Articles are directly assigned to referees through YAYSIS (without any changes made to the file uploaded by the author) to ensure author-referee confidentiality. There should be no identifying information about the owner of the article to maintain author-referee confidentiality.
- *Yearbook of Turkic Studies – Belleten* accepts article submissions through the Publication Tracking System (YAYSIS) available at <https://giris.ayk.gov.tr>. All stages of the publication process are conducted through this system, and the author is informed at each stage. Applications made by mail or email are not accepted for the publication process.
- The layout, titling, figures, tables, and citation system of the articles must adhere to the APA 7 guidelines.
- When submitting the article, you must use the template file. You can download the file from journal's website.
- The copyright form must also be submitted along with the article. No changes can be made to the information provided hereafter. You can download the file from journal's website.
- Research articles submitted to the journal should have a word count between 3000 and 10000 words. In articles based on field research, this limit may be exceeded with the permission of the Editorial Board. Additionally, in articles requested by the Editorial Board from the leading academics in a field, this limit is not applied. The word limit for book review articles is between 1500 and 2500 words. For discussion-type articles, 2500-5000 words limit is applied, while for letters to the editor, 750-1500 words limit is applied.
- Articles must include abstracts in both English and Turkish, consisting of at least 200 and at most 250 words, and keywords in both languages should be included on the first page of the article.
- On the Editorial Board's approval of the article to be published, the author must add the contribution rate of researchers, statements relating the ethical committee and conflict of interests, and acknowledgements if any at the end of the article before the references section in compliance with the template file.

Page Layout Principles

- Times New Roman font should be used in the article. However, if specific fonts have been used during writing due to the requirements of certain fields, these fonts should be uploaded to the system.
- Abstract should be written 2 cm inward from right and left sides, with 10pt and a single line break.
- The article should be prepared as MS Word file. The page layout of the paper should be as follows:

Text size: 11pt

Footnote size: 9 pt

Paragraph break: 6 pt

Indent: 1,25 cm

Top-bottom-right-left margins: 3cm.

Line break: single

- If there will be footnotes in the article, they should be written with single line break, 0pt paragraph break and 9pt.

- In the article, the direct quotations exceeding 40 words should be written 1,5 cm inward from right and left sides and with 10pt.

Reference Principles

- References should be formatted according to APA 7 guidelines.
- All the resourced used should be specified under the title “References” at the end of the article.

The articles, which do not conform to these principles will absolutely not be evaluated.